

ISSN 2788-659X

NUR-SULTAN ARHIVI
MEMLEKETTİK MEКЕМЕ

ARHIV HABARŞYSY

1-2
2021

Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Токыев

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 1-2/2021

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 1-2/2021

Издается с 2021 года ежеквартально

Нұр-Сұлтан, 2021

Нур-Султан, 2021

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ: «Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

ҒЫЛЫМИ ӘРІПТЕС: Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресі

Бас редакторы: **М.Е. Бектембаев**, Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің директоры

Бас редактордың орынбасары: **Ғ.Т. Исахан**, Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу бөлімінің басшысы

Редакциялық кеңес төрағасы: **Е.Б. Сыдықов**, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы

Редакциялық кеңес мүшелері:

М.Қ. Қойгелдиев ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры

Х.М. Әбжанов ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры

Т.О. Омарбеков ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу орталығының директоры

Д. Қамзабекұлы ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры

Б. Ғ. Аяған т.ғ.д., профессор, ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары

Т.Ә. Қышқашбаев п.ғ.д., профессор, Нұр-Сұлтан қаласының тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы

З.Е. Қабылдинов т.ғ.д., профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры

Г.К. Көкебаева т.ғ.д., профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының дүние жүзі тарихы бөлімінің меңгерушісі

Г.А. Алпысбаева т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры

Ф.Л. Гумаров т.ғ.к., Татарстан Республикасының мемлекеттік архивінің бөлім басшысы, «Гасырлар авазы – Эхо веков» журналының бас редакторы

Е.В. Годовова т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры

Г.Т. Мусабалина МАНПО академигі, РФ РА ЖҒ корреспондент-мүшесі, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры

Техникалық редактор:

А.С. Бектұрсын Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архиві Ғылыми-зерттеу бөлімінің қызметкері

Редакцияның мекенжайы:

010000, Нұр-Сұлтан қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 125,126)
e-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Нур-Султан»

НАУЧНЫЙ ПАРТНЕР: Национальный конгресс историков Казахстана

Главный редактор: **Бектембаев М.Е.**, директор Государственного архива города Нур-Султан

Зам. главного редактора: **Исахан Г.Т.**, руководитель Научно-исследовательского отдела Государственного архива города Нур-Султан

Председатель редакционного совета: **Сыдыков Е.Б.**, д.и.н., профессор, академик НАН РК, председатель Национального конгресса историков Казахстана, ректор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Койгелдиев М. К. академик НАН РК, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая

Абжанов Х.М. академик НАН РК, директор Центра гуманитарных исследований «Рухани жаңғыру» Казахского национального аграрного университета

Омарбеков Т.О. почетный член НАН РК, директор центра по изучению традиционных цивилизаций Центральной Азии КазНУ им. аль-Фараби

Камзабекулы Д. академик НАН РК, проректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Аяган Б.Г. д.и.н., профессор, заместитель директора Института истории государства МОН РК

Кышкашбаев Т.А. д.п.н., профессор, руководитель Управления языков и архивного дела г. Нур-Султан

Кабылдинов З.Е. д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК

Кокебаева Г.К. д.и.н., профессор, заведующая отделом всемирной истории Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК

Алпысбаева Г.А. д.и.н., профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина

Гумаров Ф.Л. к.и.н., начальник отдела «Государственного архива Республики Татарстан», главный редактор журнала «Гасырлар авазы – Эхо веков»

Годовова Е.В. д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета

Мусабалина Г.М. академик МАНПО РФ, член-корреспондент РАЕН РФ, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Технический редактор:

Бектурсын А. С. сотрудник Научно-исследовательского отдела Государственного архива города Нур-Султан

Адрес редакции:

010000, г. Нур-Султан, Сарыаркинский р-н,
ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 125,126)
e-mail: info@gosarhiv.kz

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Нұр-Сұлтан қаласының әкімі <i>Алтай Сейдірұлы Көлгіновтің</i> алғы сөзі	7
ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР	
<i>ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ</i>	
<i>Х.М. Әбжанов.</i> Қуғын-сүргін және қазақ менталитеті	8
<i>Д. Қамзабекұлы.</i> Мағжанның елшіл ұстанымы	16
<i>С. Боранбаев, К.Т. Тұлебаев</i> Соғыс өнеріне байланысты түркі тілінде жазылған ортағасырлық дереккөз	20
<i>С.А. Тұлеубаева.</i> Из истории возрождения Аль-Фараби в Казахстане и СССР	25
<i>Қ.Т. Төлеген.</i> Қазақ тарихындағы «ту», «байрақ», «жалау» ұғымдары туралы	33
<i>Б.Ғ.Аязан, Г. Муканова.</i> Алтын Орда и героический эпос в судьбах казахской интеллигенции середины XX века	41
<i>И. Прохоров.</i> Новое осмысление истории	48
<i>АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ</i>	
<i>З.Г. Сактаганова.</i> О проекте ученых Карагандинского университета им. Е.А.Букетова: «Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: причины и последствия (по материалам архивов и воспоминаний)»	53
<i>Ж.А. Сатаева.</i> Фронтовые письма Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.	56
<i>Ж.С. Мажитова.</i> Дороги войны и судьбы акмолинских женщин (по материалам архива города Нур-Султан)	62
<i>А.Семенкина, М.С. Жакин.</i> «Живая биография» Федоровой Анны Игнатьевны (по методу устной истории)	77
<i>А.Б. Сатанов.</i> Қазақ КСР-інде мектептегі білім берудің дамуы	81
<i>Г.Н. Поваляшко.</i> Художники и Целиноград. Жизнь и город	90
<i>Н.Б. Зарқұмова.</i> Елордада жоғары білім берудің қалыптасу тарихынан: Целиноград Педагогикалық институты мысалында (Нұр-Сұлтан қ. Мемлекеттік мұрағаты құжаттары негізінде)	99
<i>ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН. ФОТОЖЫЛНАМА</i>	
<i>Ғ.Т. Исахан.</i> Жәрмеңкеден – Сарайға дейін	103
<i>АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ІС ЖҮРГІЗУ</i>	
<i>Е.В. Годовова.</i> Организация архивного дела на территории Оренбургской области	107
<i>Ф.Л. Гумаров.</i> Издательская деятельность как средство введения архивных данных в научный оборот	112
<i>Р.М. Мирзакулова.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қоры құжаттарын басып шығару (Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің тәжірибесінен)	116

<i>Т.В. Шульга.</i> Работа Государственного архива Томской области с держателями личных фондов на современном этапе	120
<i>И.Г. Журавлева.</i> Онлайн-проекты Государственного архива Ульяновской области в условиях современности	125
<i>Р.Р. Фейзрахманов.</i> Перспективы исследования мусульманских метрических книг на примере села Юлбат Мамадышского района Республики Татарстан	129
<i>Г.А. Құрманжанова.</i> Архивтердің мәдени, ғылыми және қоғамдық мекемелермен өзара әрекеттестігі	133
<i>Ғ.Т. Исахан.</i> Архив ғимараты: кешегі және бүгінгі тарихты сақтау тәжірибесінен	139

ТҰЛҒАТАНУ

<i>А.Б. Айтенова.</i> Мухамеджан Карабаев – первый профессиональный врач	146
<i>А.Р. Тулакова.</i> Сахна саңлағы немесе режиссер Омаров Жақып Омарұлы хақында	151
<i>Ғ.Т. Исахан.</i> Ғибратты ғұмыр иесі (Бижамал Рамазанқызы туралы)	154
<i>Ә. Сүлейменова.</i> Қазақстан Республикасы Президенті Архивіндегі жеке қорлар құжаттары ел Тәуелсіздігінің тарихи дереккөзі ретінде	155

БИБЛИОГРАФИЯ және СЫН

ЖАҢА КІТАПТАР

<i>Н.Б. Заркумова.</i> В.А.Моисеев, К.Ш. Хафизованың «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.» жинағы туралы	159
<i>Ш. Тілеубаев.</i> Мәмбет Қойгелдиевтің «Қиянат анатомиясы» жөнінде	161
<i>Р.Е. Оразов.</i> «Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив құжаттар жинағы туралы деректерінде» атты құжаттар жинағы туралы	163

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

АРХИВ ТЫНЫСЫ

<i>Б.Б. Ақтайлақ.</i> Хасан Оралтайдың жеке архиві туралы	165
<i>Т.В. Кошман.</i> Пока мы их помним, они живы	167
<i>А. Каипжанова.</i> «Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік мекемесінде» Заманауи реставрациялық «VELoX.Y.500» зертхана құрылғысы іске қосылды	169
Техас университеті Габриэль Гарсиа Маркестің архивіне онлайн қол жетімділікті ашты	173
Абу-Дабидегі ICA конгресінің өту мерзімі белгілі болды	173
Ресей мемлекеттік әскери архиві «1939-1940 жылдардағы Кеңес-финляндия соғысы» виртуал ды көрмесін ұсынады	174
ICOMOS, ICA, IFLA және ICOM кеңесінің Таулы Қарабақ аймағындағы мәдени мұра туралы мәлімдемесі	175
Халықаралық Архивтер апталығы	176
RootsTech Connect 2021 - шежіре мен отбасы тарихын нақтылайтын конференция	176
22-23 ақпанда «ГенЭкспо. Фотоувеличение» фестивалі өтті	177
Жеңіс күнін онлайн қарсы аламыз	177

*Әке баласы үшін қандай жауапты болса,
әр халық өз тарихының алдында сондай жауапты*

Әбу Насыр Әл-Фараби

*Алтай Сейдірұлы
КӨЛГІНОВ,
Нұр-Сұлтан қаласының әкімі*

Архивтер – ғасырлар бойы жинақталған халық тарихының қайнар көзі. Архив құжаттарыңыз тарихты тану, жазу әсте мүмкін емес.

Қазақ тарихы – ғасырлар мен дәуірлерді астастыратын мұхиттай терең, сарқылмайтын шалқар қазына.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында төл тарихын білетін, бағалайтын, және мақтан ететін халықтың болашағы зор болатынына сенім білдіреді, ұлттық тарихымыздың әлемдік өркениеттегі орыны мен рөлін бағамдауға шақырады.

Мемлекет басшысы Қасымжомарт Тоқаев ұлттық болмысымыздан, төл мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізден ажырап қалмау – барлық өркениеттер мидай араласқан аласапыранда жұтылып кетпудің бірден-бір кепілі екендігін ескерте отырып, «Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуды дереу бастау керек. Түштеп келгенде, тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйіні осы, – деп ой қорытады.

Тарихтың табан тіреп, ой қорытатын дәйегі – архив деректері. Осы ретте еліміздің архивтері құпия құжаттардың ашылып, тарихымыздың объективті, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылуына игі ықпалын тигізері анық.

Тәуелсіздіктің 30 жылдық мерейтойы қарсаңында Елорданың мемлекеттік архиві тарихи жадымызды жаңғыртып, тамыры терең тарихымыздың қырлары мен сырларына үңілетін, өткеннің асылы мен маржанын теріп, архив деректерін жариялауды мұрат еткен жаңа ғылыми-көпшілік басылымды назарларыңызға ұсынады.

Архив ісі саласында жаңа журналдың шаңырақ көтеруімен шын жүректен құттықтаймын, оның ұжымына жемісті еңбек тілеймін.

Жолың болсын, Архив хабаршысы!

Тарих методологиясы, тарихнама және деректану

Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы
т. ғ. д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің
«Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры

ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МЕНТАЛИТЕТІ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы кеңестік тоталитарлық қуғын-сүргіннің зардаптарын зерттеуге арналған. Олардың халықтың менталитетімен және ұлттық болмысымен байланысын бағамдайды.

Кілт сөздер: тоталитаризм, қуғын-сүргін, зиялылар, тәркілеу, депортация, менталитет, сана.

Аннотация. Статья посвящена изучению последствий репрессий советского тоталитаризма в Казахстане. Прослежена их связь с менталитетом и национальным кодом народа

Ключевые слова: тоталитаризм, репрессии, интеллигенция, конфискация, депортация, менталитет, сознание

Abstract. The article is devoted to the study of the consequences of the repressions of Soviet totalitarianism in Kazakhstan. Their connection with the mentality and national code of the people is traced

Keywords: totalitarianism, repression, intelligentsia, confiscation, deportation, mentality, consciousness.

---

1. Қуғын-сүргін бастаулары мен сипаты

Адамзат баласы қуғын-сүргінді ежелден білді. Спартак бастаған құлдар көтерілісін, Пугачев бастаған басыбайлы шаруалар көтерілісін жаншұ, жеңілген Наполеонның жақтастарына қарсы ұйымдастырылған «ақ террор» қуғын-сүргіннің ұзына тарихынан хабар береді. Қуғын-сүргінге себеп әдетте билікке таласудан. Бізде де солай. Әріге бармай, қазақ хандығы дәуіріне көз жүгіртсек, XVII ғасыр басындағы «Қатаған қырғынын» қуғын-сүргін санатына жатқызуға негіз бар. Ол Есім хан мен Тұрсын ханның тақ үшін таласынан шыққан қанды оқиға еді. Ресей бодандығына кіргеннен соң бұрқ еткен билік төңірегіндегі талас – Сырым батыр көтерілісі де қантөгіске, қуғын-сүргінге ұласты. Бірақ атауы ауыр болғанмен адам шығыны жағынан әлемдік тарихта өзіндік орны бар жоғарыда айтылғандармен теңесе алмайды.

Нағыз қуғын-сүргінді қазақ қоғамы XIX ғасырда бастан кешті. Енді азаттықты аңсау, сол үшін күресу ауыр қылмыс саналды. Патшалық билік қазақтар тарапынан орын алған түрлі наразылықтар мен көтерілістерді аяусыз басу үшін жазалаушы әскерін жіберді, түрмелер салды, зілді заң актілерін қабылдады, ұсталғандарды «итжеккенге» айдады. Ұлы далаға келімсектерді тоғыту, жерді мемлекет меншігіне алу, діни, әкімшілік қысымдар – бәрі қуғын-сүргін салмағын ауырлатты.

Қуғын-сүргіннің ең сорақы түрлері қазақ баласына большевизммен келді. Оның шеңгеліне биліктен алыс, саясатқа қызықпаған, кінәсіз қарапайым жандар ілінді. Балалар мен әйелдер лагері іске қосылды. Қылышынан қам тамған лениндік-сталиндік режимнің 36 жылы ішінде Қазақстанға зорлық-зомбылықпен, алдау-арбаумен кем дегенде 5 млн. басқа ұлт өкілдері жеткізілді. Егер сол мерзім ішінде республика халқының саны айтарлықтай өзгермегенін қаперге алсақ, шамамен 5 млн. қазақ қуғын-сүргін құрбаны болғанын болжай аламыз. Ата-ана ұрпағынан, ұрпағы ата-анасынан тірідей айырылды (мәселен, аштықтан үзілгенін көзімен көрді), өлідей айырылды (бақилық болғанын көргендерден естіді), өлі-тірісін білмеген күйде өмірден озды (хабар-ошарсыз кеткендер).

Жылымық пен тоқырау қуғын-сүргінді бәсеңдеткені рас, бірақ біржолата тоқтатқан жоқ. Орыстандыру саясатына басымдық берілді. Қылмысын жасыру үшін тоталитаризм мың-сан айла-шарғы қолданды. Басты кінәлілері мен айыптаулары: үстем тап өкілі, контра, халық жауы, буржуазиялық ұлтшыл, масыл, шпион деп дәйектелгенімен түпкөздегені қазақ халқын, жерінің асты-үстіндегі байлықты Мәскеудің уысынан шығармау еді. Тұтас халықтарды депортациялау, орыс жазушысы А.Солженицын жазғандай, Қазақстанды Қазэкстанға айналдырды.

Қысқасы, қуғын-сүргіннің тарихи, идеологиялық, саяси, құқықтық бастауларын, сипаты мен кезеңдерін ғылым мүмкіндігін жегумен тану алдын алудың, қайталанбаудың, зардаптарынан арылудың басты шарты. Әрі-беріден кейін, миллиондардың тағдырын қиғандықтан, жекелеген елдерде қауіп-қатері әлі де тарқамағандықтан оны жаһандық індет ретінде мойындағанымыз жөн.

Кеңестік тоталитарлық қуғын-сүргіннің сипатын сөз қылғанда қатпары қалың факторларды назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл орайда капиталистік және социалистік жүйелер арасындағы бәсеке мен текетірес, фашизмнің бас көтеруі мен жеңілісі, отарлық бұғаудың күйреуі, технологиялық артықшылықтар, жаһандану үлкен маңызға ие. Көп мәселе билік табиғатынан бастау алады. Большевиктер басшылыққа алған коммунистік құрылыс теориясы мен практикасы XX ғасырдағы қоғамның, адамның, материалдық-рухани өндірістің, құқық пен демократияның, саяси, ұлттық, т.б. үдерістердің прогрессивті мүдделеріне және сұраныстарына сәйкес келмегендіктен авторитарлық, тоталитарлық билік жүйесі мен идеологиясын мейлінше күшейтті. Оларға дағдарыстар мен қайшылықтар күшке салумен, қуғын-сүргінге сүйенумен күн тәртібінен алынатындай көрінді. Адам құқығын, тұтас ұлттардың мұратын таптаған бұл жаңсақ түсінік КСРО-да ғана емес, бүкіл социалистік лагерьде, социализм құрмақ болған дамушы мемлекеттерде айна-қатесіз қайталанды. Демек, сипаты жағынан Қазақстандағы қуғын-сүргін аумақтық өлшеммен шектелмей, жаһандық өркениетке, адамшылыққа қарсы қылмыс ретінде зерттелуі һәм айыпталуы керек.

Ол ұлттық тарихымыздың қасіретті беттерін жазды. Мәселенің мәнісі тарихты кімнің түзетінінде. Ғасырға жуық ұлықтағандай тарих қозғалысында бірінші орында қоғамдық-экономикалық формация, меншік түрі, пролетариаттың партиясы мен идеологиясы тұрмайды. Біздің ойымызша, тарихты түзуші үш күш бар: бірі – халық, екіншісі – тұлға, үшіншісі – билік. Осылардың қолымен, ақылымен, шешімімен материалдық өндіріс, руханият, қоғам өзгереді, олар өз кезегінде тарихтың субъектілерін алға жетелейді. Сыртқы күш жаулап немесе отарлап алмаса, зорлықпен өз дегенін істетпесе, нақты аумақтағы халықтың, тұлғаның, биліктің

тіршілігі, тарихтың қозғалысы негізінен табиғи-ырғақты жүретіні ақиқат. Бөтеннің туының астына кірген, тізгінді жат қолына берген елдің қайшылықты, жасанды, болашағы бұлыңғыр тарихы басталады. Өйткені әлеуметтік және саяси субъектілердің жасампаздық әлеуеті ашылмайтын, қоғам сұранысы өз деңгейінде өтелмейтін ахуал қалыптасады. Бұған үздіксіз қуғын-сүргін қосылғанда бастан құлақ садаға демеске шара қалмайды.

2. Менталитет және тарих

Алдымен, менталитет дегеніміз не екенін анықтап алайық. Менталитет адамдар қауымдастығына ғана тән. Оның нышаны алғашқы адамдарда да болғаны сөзсіз. Онсыз жануарлар дүниесінен бөлініп те, ерекшеленіп те шыға алмас еді. Менталитеттің бірінші шарықтау шыңы сарпиенің пайда болуы деп санаймын. Билік пен мемлекетсіз адамдар тұтынуды қанағат санап, тобыр қалпынан шыға алмас еді. Сонымен, менталитет дегеніміз халықтың интеллектуалды әлемінің негізі (ақыл-есі), іс-әрекетінің қуаты (рухы), ұлттық коды (болмысы). Осының бәрі және әрқайсысы өзге этностармен ұқсастығын, алыс-жақындығын, сондай-ақ төлтумалығы мен ерекшелігін айшықтап тұрады. Есте жоқ ескі заманнан әлем бірігу мен кірігу үстінде. Ол да тарих пен менталитетке таңбасын салады.

Тарихтан тыс менталитет жоқ, менталитеттен тыс тарих жоқ. Бұл арақатынаста алдымен тарих, сонан соң – менталитет формуласы жүрмейді. Биік менталитет аясында ұлттық «Мен» қалыптасады. Онсыз қазақтың ән-күйін, шешендік сөздерін, мінезін, психологиясын түсінбек түгілі елестету мүмкін емес. Арасынан қыл өтпейтіндей біте қайнаған құбылыстар.

Ұлы дала небір қилы заманды, елайырылғанды, «ақтабан шұбырындыны» бастан кешті. Халықтардың ұлы көші, қарақытайдың, арабтың, Шыңғыс ханның жаулап алулары, жоңғармен соғыс – бәрі институционалды өзгерістерге, менталитеттің жаңаша түрленуіне, тіпті антропологиямыздың европоидтан моңғолоидқа көшуіне түрткі болды. Бірақ бұл сынақтардың бірде-біреуі зардаптары жағынан кеңестік тоталитаризм теориясымен, практикасымен, қылмысымен иық тірестіре алмайды. Турасын айтқанда, бізге үстемдік еткісі келгендердің бәрі уақыт өте келе қазақтанып кетті. 1731 жылдан кейін, жыраулар әдебиетінде айтылатын көзі көк, молдасы поп қарашекпенділер қазақтың болмысы мен тарихына тән эволюция мен ерекшелікті түбегейлі бұза алмағаны ақиқат.

Қазан төңкерісі халқымыздың тағдырын, тұлғаларымыздың жасампаз әлеуетін, билік институттарын бұрын-соңды адам көріп-білмеген арнаға бұрып жіберді. Менталдық құндылық пен ұстаным биігінен саралағанда, осылардың мәнін ашуға, мазмұны мен ерекшелігін түсінуге шылбыр ұстататын термин-категория – қуғын-сүргін. Қуғын-сүргінге ашаршылықты, үлкенді-кішілі саяси науқандарды, депортацияны ғана жатқызсақ, қателесеміз. Дүние есігін ашқанда азан шақырып қойған есіміңді құжатқа дұрыс жазбағаннан о дүниеге аттанғанда жаназа шығаруға, құран оқуға дейінгі аралықтағы шектеулер адам құқығының күнделікті өмірде, ұжымда, басқа да салаларда өрескел бұзылуы – нағыз қуғын-сүргіннің өзі. Кіріптарлықта өткен өмір көзіқарақты жанға қайғы мен бақытсыздықтан басқа не сыйласын.

Қазақ менталитетінің эволюциясын әдебиеттегі кейіпкерлер бейнесінен, нақты өмірдегі тұлғалар тағдырынан көруге болады. Мәселен, революцияның алғашқы жылдарындағы Сәкеннің Хамиті барлық болмысын, рухын, ақыл-есін жұмылдырып, банданы қуа алса, Бейімбеттің Құрымбайы 20-жылдарғы алым-салық жинау науқанында ауылдағы қарапайым қазақ қызының наразылығынан сасып, апалақтап қалады. Бейімбеттің кеше ғана от басы, ошақ қасында жүрген Раушаны оп-оңай адуынды коммунистке айналып шыға келеді. Ұлттық менталитеті темірдей Ж.Тәшенов қызыл патша Хрущевтің тың өлкесін Ресейге қарату жайлы сұрқия саясатын жүзеге асыртпай, лауазымды қызметін тәрк еткенде бар болғаны 46 жаста екен. Оттай

жанған Қ.Рысқұлбеков қазақтың намысын қорғап, жас өмірін құрбандыққа шалғанда 20-дан енді ғана асқан еді.

Ендеше, халықтың тағдырын менталитеттен бөле-жара қарауға болмайды.

3. Менталитет мияты

Менталитет – жаратылыстың адам бойына дарытқан қабілеті мен қасиеті. Өмірде көрген жақсылық та, жаманшылық та оны есейтеді, ширатады, тасушысының тағдырымен ықпалдасады. Жат қолына қараған кеңестік Қазақстан тек жағымсыз құбылыстардан тұрды деуден аулақпыз. Миллиондаған қазақ білім алды, қалаған мамандығының иесі атанды. Отбасын құрды, дүниеге ұрпақ әкелді. Сөйте тұра жолы болғандардың менталитеті жағымды, тағдыр тәлкегіне түскендер менталитеті жағымсыз дей алмаймыз. Адамдар өмірдің өзі сияқты сан-алуан менталитеттің тасушысы. Басты өлшемге ұлттық кодты сақтаудағы үлесін алсақ, қазақ менталитетінің миятына үш қауымды жатқызамыз. Бірінші қауым атаның күшімен, ананың сүтімен дарыған табиғат аясынан шықпағандар. Сыңаржақ саясаттан, ақыл-есті шатыстыратын идеологиядан, әсіре науқандардан аулақ тұруымен мына қоғамда не болып жатыр, болашағы қандай деген сұрақтарға жауап іздемегендер, жас ерекшелігіне қарай ізденуге дайын еместер, халықтың басым бөлігін құрады. Тап осы қауым индустрияландырудың, урбанизацияланудың, ғылыми-техникалық прогрестің азды-көпті жаңалықтарын қабылдай отырып, ақыл-есінде, рухында, болмысында дәстүрлі құндылықтар мен басымдықтарды қапысыз сақтай алды. Сонысымен бұлар – қазақ менталитетінің сенімді қамал-қорғандары, қатардағы тасушылары. Қуғын-сүргін, әрине, үрейлендірді, бірақ тағдыр жазған миссиясынан жаңылдыра алмады. Қандай заманды басынан кешсе де, тума менталитет иесі ата-жұрттан табан аудармады, туған халқының, Отанының, жерінің тағдырына бей-жай қараған емес. Ақылы мен рухы Алтайдан Атырауды, Каспийден Балқашты қылаудай артық-кем санамағаны күмәнсіз.

Екінші үлкен қауым ұлттық менталитеттің белсенді акторлары. Қазақтың рухы мен болмысын жаңа ұрпаққа аманаттағанына қоса ақыл-естің адаспауы, салауатты менталитеті үшін күрескендер. Бұл қайраткер топты алашшыл, лениншіл, діншіл, кадетшіл, эсершіл, т.б. «шіліктерге» жіктеудің қажеті жоқ. Мұндай «шіліктерге» апарған менталитет емес, оқумен, ізденумен, қызметпен өзгерген танымы. Менталитеті халқымен, тарихымен бірге өрілген жан фашистік ортада да, коммунистік ортада да «малым жанымның, жаным арымның садағасы» қағидасын мүлтіксіз сақтай алады, мансаптың биік шыңына көтерілуі бек мүмкін. Бұған М.Шоқайдың, Т.Рысқұловтың, Д.Қонаевтың тағдырлары дәлел. Большевик Сәкен де, алашшыл Ж.Аймауытов та, ғалым Е.Бекмаханов та, студент Қ. Рысқұлбеков те халқы үшін жапа шекті, құрбан болды. Өйткені нағыз қазақ менталитетіне қылаудай шаң жуытпады, саф алтындай таза күйінде кейінгі ұрпаққа аманаттады. Менталитет қайраткерлері шетінен оқыған азамат болуы керек деген заңдылық жоқ. Бар болу мен бордай тозу егескенде ақыл-есі дұрыс адамның ұстанымын рухы мен болмысы анықтайды. Тек осы себеппен екінші қауым шоғырында тоталитаризмге қарсы көтеріліске шыққандар, оларды белсенді қолдаушылар тұр. Қуғын-сүргіннен ең ауыр соққы алғандар – екінші топтағылар. Демек, ақталмағандары толық ақталуға құқылы.

Үшінші қауымға қуғын-сүргін саясатының желі қайда соқса, соған қарай жығылатындарды жатқызамыз. Мұндайлар біркелкі емес. «Халық жауларын» айыптаған жиында көппен бірге қолын көтеріп, саясатты қолдағандай сыңай танытушы бар да, белсенділігімен, білімімен, ғылымымен айғайға аттан қосқандар, күнәға белшесінен батқандар, шолақбелсенділер бар. Шолақбелсенділер саяси басқарушы (политико-управленческая) интеллигенция мен құқыққорғаушы мамандар тобынан көп шықты.

Менің ойымша, Алаш қозғалысымен бой көтерген жаңа тұрпаттағы саяси басқарушы және құқыққорғаушы зиялылар большевиктердің ұйымдастыруымен, аяусыз қуғын-сүргінмен жойылып, партиялық іріктеумен орнын басқандар, тұтастай алғанда, қазақ менталитетіне кереғар іс-әрекетімен тарихқа енді. Зардабын әлі шегудеміз, жемқорлық, биліктің шикі шешімдері, шалағай заңдар, халық наразылықтары саяси басқарушы және құқыққорғаушы ұлттық зиялыларымыздың қалыптаспағанынан туындауда.

Кімнің кім екені байлық пен билік қолға тигенде, сын сағаты басқа түскенде білінеді. Кеңестік жылдардағы қазақ билік пен байлыққа шомыла қойған жоқ, есесіне үздіксіз сынақ үстінде жүрді. Соған қарамастан халқымыздың діні, мияты, қос қауымның дүниетанымы мен өмір салтынан, менталитетінен құштарлық (оптимизм), ізгілік (гуманизм) және сенім тарқаған емес. Ол аспаннан түсе қалған жоқ. Керей мен Жәнібек, Тәуке мен Абылай хандар заманынан бері осылай. Ұлттық тарихымыз құштарлыққа, ізгілікке, сенімге толы. Сол себепті онда біз ұялатын ешнәрсе жоқ. Құштарлығының қайнар көзінің бірі түпжаратушыға жүгінуі, екіншісі ұжымдық-рулық психологиясы, үшіншісі өзіне сенуі. Қазақтың исламға дейінгі түпжаратушысы – Тәңірі, ислам діні орныққаннан кейінгі түпжаратушысы – Құдай. Байқасақ, тәңірге де, құдайға да міндет артпайды, үмітпен қарайды. Ұжымдық-рулық психологиясы дәстүрлі өмір сүру ортасының талабынан туындаған. Үздік жетістігі – қанды таза сақтағаны, жеті атаға дейін қыз алыспау салты, туыстық қарым-қатынас этикасы мен философиясы. Социалистік идея оған қайшы келмеді. Ал өзіне сенімін ұлы даланың табиғаты, географиясы, шаруашылық-мәдени кешені, әлеуметтік-саяси қатынастары сомдаған. Мұның болмысын Абай: өзіңе сен, өзіңді алып шығар ақылың мен еңбегің екі жақтап деген жолдармен ашқан ғой.

Менталитет тасушыларын, қос қауымның миссиясын бір арнаға тоғыстырған не күш де сеніз, ол – мемлекетшіл сана. Қысқа мерзім ғана өмір сүрген Алаш Орда мен Түркістан мұхтарияты, 1920 жылы шаңырақ көтерген Қазақ автономиясы, большевиктердің әрбір халық өзі өзі билеуге құқылы деген бағдарламалық қағидасы ұлы даладағы мемлекетшіл санаға қанат бітірді. Бірте-бірте ол социалистік мазмұнмен көмкерілді. Қиялымен қияға қонған қазақтар жоғалтқанын тапқандай, бар істің шешімі өз қолдарына көшкендей көңіл-күйге бөленіп, мемлекет атынан сөйлеген Мәскеудегі, Қазақстандағы биліктің идеологиясын сол қалпында риясыз қабылдады. Тіпті лауазымды қызметтердегі игі жақсыларымыз да әділетті қоғам орнатып жатқандарына сенді. Сабырға шақырған, большевизмнің қулығына құрық бойламайтынын ескерткен Алаш арыстарының бірін естісе, екіншісін естуден қалды.

Тәуелсіз елімізге мемлекетшіл сана ауадай қажет. Ол ұлттық менталитетті жасампаз күшке айналдыратынын Жапония тәжірибесі мен тарихы толық дәлелдеді. XX ғасыр басындағы Алаш ардақтыларының жапон моделін ұлықтауы астарында терең мағына жатқанын ұғынсақ, жаман болмаймыз. Ештен кеш жақсы.

4. Қуғын-сүргін эволюциясы мен ерекшеліктері

Қуғын-сүргін статикалық құбылыс емес. Қандай кезеңінде болмасын, жаһандық өркениетке, адамшылыққа қарсы қылмыстық сипаты сақтала берді. Азаматтарды бірлік пен биліктен, құқық пен бостандықтан, жер мен меншіктен, ана тілі мен руханияттан ажырату, сабақтастық пен жалғастықты бұзу асқан қатігездікпен жүзеге асырылды. 74 жылға созылған кеңестік қуғын-сүргін ұлттық тарихымыздың қасіретті беттерін толтырып ғана қойған жоқ, ол халқымыздың менталитетінде ауыр із қалдырды.

Бұзылған менталитет бумеранг сынды қайта оралып, сол қуғын-сүргінді ауық-ауық қоздырудың себебіне айналды. Ең бастысы – қазақ менталитеті бұрын-соңды мұндай қысымға зорлық-зомбылыққа келеңсіз өзгерістерге ұшырамаған еді.

Оның дем берушісі партия органдары, іске асырушысы төтенше комиссия (ВЧК), біріккен саяси басқарма (ОГПУ), ішкі істер халық комиссариаты (НКВД), кейінгі мұрагерлері. Осылардың тарихын – ішкі құрылымын қаржыландырылуын, өкілеттігі мен құзыретін, штаттық кестесін, т.б.с.с. жаңаша зерттеу қажет. Сонда қуғын-сүргіннің эволюциясы мен ерекшеліктері ашылады. Кеңестік қиянат нұсқасының Қазақстанда пайда болуы, шарықтауы, дағдарысы үш кезеңнен өтті.

Бірінші кезең – 1917-1928 жылдар. Социалистік идеяны жүзеге асырудың негізгі тәсіліне айналды. Алғашқыда сақтықпен қолданылды, кейде шегініске де барды. Жаңа экономикалық саясат шегіністен туындады. Жаппай қуғын-сүргінге даярлық кезеңі десек қателеспеспіз. Бабаларымыздың рухани мұрасы аса мығым болғандықтан ұлттық менталитетті шайқай алмады.

Екіншісі – 1929-1953 жылдар. Тоталитарлық зорлық-зомбылықтың, заңсыздықтың шарықтаған түсі. Үш ұрпаққа аяусыз қолданылған қуғын-сүргін ұлттық апатты әкелді. Қазақстан аумағынан асып, халықаралық ауқымда – Қытайдағы, Моңғолиядағы қандастарымызға да қолданылып жатты. Ұлттық менталитеттің үш құрамдас бөлігіне – ақыл-ес, рух, болмысқа әлеуметтік негізінен ажырау қаупі төнді. Егер кеш қалыптасқан немесе менталитеті әлжуаз халық болсақ, 30-жылдарғы алапат ашаршылық пен жаппай қуғын-сүргіннен кейін этнос ретінде сақталмай, басқаның құрамына жұтылып кетер едік.

Үшінші кезеңі – 1954-1991 жылдар. Бұған әшкереленуі мен бәсеңдеуі тән. Себебі социализм ізгіленген жоқ, тоталитаризмнің зәрлі уыты сарқылды. Алайда, ұлттық апаттың салдары анық көрінді. Қазақ мектебі, тілі, салт-дәстүрі, ислам діні атасына қымбат, немереге жат бола бастады. Мәңгірттенгендер жалған саяси мәдениет пен қатысудың арбауына түсті. Демографиялық азшылықтағы қазақты, менталитетін құтқарып қалғандар бабаларымыздан жеткен рухани мұра, дүниеге ұрпақ әкелу үдерісін бәсеңдетпеген аналарымыз, ақылды, рух пен болмысты заманауи биікке жаңғыртқан гуманитарлық, жаратылыстану, техникалық саладағы зиялыларымыз. Халықаралық қатынастар мен әлемдік ақпарат кеңістігіне кіру оң нәтижесін берді.

Қазақстандағы қуғын-сүргін ерекшеліктері мыналар:

1. ХХ ғасыр басында Ресей империясындағы қазақтар түркі халықтарының құрамындағы ең көбі әрі интеллектуалды әлеуеті, қоғамдық-саяси белсенділігі тұрғысынан да көш басында тұрды. Қуғын-сүргін осы күштің демографиялық ресурсын жойып жіберуге шақ қалды, қайраткер зиялы қауымын бас көтермейтіндей жаншыды, менталитетінің ұлттық тамырын суалтты. Одақтас республикалардың бірде-бір байырғы халқы тап қазақтай апатқа ұшыраған жоқ. Ғасыр басындағы 6 млн. қазақтан 1939 жылы тарихи отанында 2.3 млн қалды. 1926 жылғы санақта бізден әлдеқайда аз өзбектер 4.8 млн-ға жетіпті.

2. Қуғын-сүргіннің даярлық кезеңі бүкіл КСРО-да орын алғанымен оған жаппай сипат беру Қазақстанда Голощекин факторымен ертерек басталып кетті. 20-жылдардың екінші жартысындағы «Кіші қазан» науқаны, байтұрсыновщинамен, рысқұловщинамен, қожановщинамен күрес, елден ығыстыру, Алашорда басшыларын жаппай қамау осының айғақ-дәлелі. Тіпті Мәскеудің өзінде Бухаринді, Каменевті, Зиновьевті саяси тұғырдан түсіру 30-жылдары жүзеге асқаны белгілі.

3. Қазақтың мемлекетшіл санасы мен менталитеті кеңестік 40 жыл бойы қуғын-сүргінге септесу функциясын атқарды. Өйткені мемлекеттік билікті жаманшылыққа қиады. «Өкімет өлтірмейді» деген сөз содан шыққан шығар, сірә. Диссиденттік, оппозициялық қозғалымтардың әлсіздігін де осыдан көреміз.

4. Менталитетімізді тығырыққа тіреген социалистік мемлекетшіл сананың ыдырауы 40 жыл өткен соң, яғни тоталитарлық қуғын-сүргіннің әшкереленуімен басталды. Сол шамада ұлттық апаттан қансыраған қазақ менталитетінің екінші оянуы да дүниеге келді. Ол тез күшейді. 60-жылдардағы «Жас тұлпар» мен О.Сүлейменов құбылысы, 70-жылдардағы «Азия»

мен Целиноград оқиғасы, 80-жылдардағы желтоқсан көтерілісі ұлттық тарих сахнасына жаңа менталитет пен жаңа қазақ баласы көтерілгенін паш етті. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы тапсырмасы мен шешімі отандық тарих ғылымына үлкен жауапкершілік жүктеді.

Тарихи әділдік қалпына келмей, тәуелсіздік миссиясы діттеген мақсатына жетпейді.

1. ХХ ғасыр басында Ресей империясындағы қазақтар түркі халықтарының құрамындағы ең көбі әрі интеллектуалды әлеуеті, қоғамдық-саяси белсенділігі тұрғысынан да көш басында тұрды. Қуғын-сүргін осы күштің демографиялық ресурсын жойып жіберуге шақ қалды, қайраткер зиялы қауымын бас көтермейтіндей жаншыды, менталитетінің ұлттық тамырын суалтты. Одақтас республикалардың бірде-бір байырғы халқы тап қазақтай апатқа ұшыраған жоқ. Ғасыр басындағы 6 млн. қазақтан 1939 жылы тарихи отанында 2.3 млн қалды. 1926 жылғы санақта бізден әлдеқайда аз өзбектер 4.8 млн-ға жетіпті.

2. Қуғын-сүргіннің даярлық кезеңі бүкіл КСРО-да орын алғанымен оған жаппай сипат беру Қазақстанда Голощекин факторымен ертерек басталып кетті. 20-жылдардың екінші жартысындағы «Кіші қазан» науқаны, байтұрсыновщинамен, рысқұловщинамен, қожановщинамен күрес, елден ығыстыру, Алашорда басшыларын жаппай қамау осының айғақ-дәлелі. Тіпті Мәскеудің өзінде Бухаринді, Каменевті, Зиновьевті саяси тұғырдан түсіру 30-жылдары жүзеге асқаны белгілі.

3. Қазақтың мемлекетшіл санасы мен менталитеті кеңестік 40 жыл бойы қуғын-сүргінге септесу функциясын атқарды. Өйткені мемлекеттік билікті жаманшылыққа қимады. «Өкімет өлтірмейді» деген сөз содан шыққан шығар, сірә. Диссиденттік, оппозициялық қозғалымтардың әлсіздігін де осыдан өремін.

4. Менталитетімізді тығырыққа тіреген социалистік мемлекетшіл сананың ыдырауы 40 жыл өткен соң, яғни тоталитарлық қуғын-сүргіннің әшкереленуімен басталды. Сол шамада ұлттық апаттан қансыраған қазақ менталитетінің екінші оянуы да дүниеге келді. Ол тез күшейді. 60-жылдардағы «Жас тұлпар» мен О.Сүлейменов құбылысы, 70-жылдардағы «АЗиЯ» мен Целиноград оқиғасы, 80-жылдардағы желтоқсан көтерілісі ұлттық тарих сахнасына жаңа менталитет пен жаңа қазақ баласы көтерілгенін паш етті.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы тапсырмасы мен шешімі отандық тарих ғылымына үлкен жауапкершілік жүктеді. Тарихи әділдік қалпына келмей, тәуелсіздік миссиясы діттеген мақсатына жетпейді.

1. ХХ ғасыр басында Ресей империясындағы қазақтар түркі халықтарының құрамындағы ең көбі әрі интеллектуалды әлеуеті, қоғамдық-саяси белсенділігі тұрғысынан да көш басында тұрды. Қуғын-сүргін осы күштің демографиялық ресурсын жойып жіберуге шақ қалды, қайраткер зиялы қауымын бас көтермейтіндей жаншыды, менталитетінің ұлттық тамырын суалтты. Одақтас республикалардың бірде-бір байырғы халқы тап қазақтай апатқа ұшыраған жоқ. Ғасыр басындағы 6 млн. қазақтан 1939 жылы тарихи отанында 2.3 млн қалды. 1926 жылғы санақта бізден әлдеқайда аз өзбектер 4.8 млн-ға жетіпті.

2. Қуғын-сүргіннің даярлық кезеңі бүкіл КСРО-да орын алғанымен оған жаппай сипат беру Қазақстанда Голощекин факторымен ертерек басталып кетті. 20-жылдардың екінші жартысындағы «Кіші қазан» науқаны, байтұрсыновщинамен, рысқұловщинамен, қожановщинамен күрес, елден ығыстыру, Алашорда басшыларын жаппай қамау осының айғақ-дәлелі. Тіпті Мәскеудің өзінде Бухаринді, Каменевті, Зиновьевті саяси тұғырдан түсіру 30-жылдары жүзеге асқаны белгілі.

3. Қазақтың мемлекетшіл санасы мен менталитеті кеңестік 40 жыл бойы қуғын-сүргінге септесу функциясын атқарды. Өйткені мемлекеттік билікті жаманшылыққа қимады. «Өкімет өл-

тірмейді» деген сөз содан шыққан шығар, сірә. Диссиденттік, оппозициялық қозғалыстардың әлсіздігін де осыдан көреміз.

4. Менталитетімізді тығырыққа тіреген социалистік мемлекетшіл сананың ыдырауы 40 жыл өткен соң, яғни тоталитарлық қуғын-сүргіннің әшкереленуімен басталды. Сол шамада ұлттық апаттан қансыраған қазақ менталитетінің екінші оянуы да дүниеге келді. Ол тез күшейді. 60-жылдардағы «Жас тұлпар» мен О.Сүлейменов құбылысы, 70-жылдардағы «АЗиЯ» мен Целиноград оқиғасы, 80-жылдардағы желтоқсан көтерілісі ұлттық тарих сахнасына жаңа менталитет пен жаңа қазақ баласы көтерілгенін паш етті. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы тапсырмасы мен шешімі отандық тарих ғылымына үлкен жауапкершілік жүктеді.

Тарихи әділдік қалпына келмей, тәуелсіздік миссиясы дйттеген мақсатына жетпейді.

МАҒЖАННЫҢ ЕЛШІЛ ҰСТАНЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада ақын Мағжан Жұмабайұлының елдік, елшілдік көзқарасы әдеби қауымға беймағлұм «Автономия кімдікі?» және «Қазақ оқығандары» атты екі мақаласының негізінде талданады. Әдетте шығармашыл тұлғаларды танылған жанры аясында қарастыру қалыптасқан. Автор осы қағидатқа өзге қырынан қарауды ұсынады. Мағжанның поэзиядағы елшілдік сарынын толықтыратын публицистикадағы елдік ұстанымы – бірін-бірі толықтыратын тұтас ұғымның қос сипаты сынды. Бәрін анықтайтын – ел сұранымы мен дәуір ырғағы. Сұраным мен ырғақ қазақ халқының басына түскен саяси қиындықтардан туындады.

Кілт сөздер: автономия, зиялылар, ұлт мүддесі, оқығандар, елдік, елшілдік, тиянақ.

Аннотация. В статье анализируется народный взгляд М. Жумабайұлы на основе его статей «Чья автономия?» и «Казахская интеллигенция» неизвестные литературному сообществу. Обычно принято творческих людей рассматривать в рамках жанра, в котором он получил признание. Автор предлагает другой подход к этому принципу. Народный дух в поэзии Магжана созвучны народной позицией в публицистике, которое дополняет друг-друга как одно целое. Все определяется запросами народа и ритмом эпохи. Спрос и ритм возникли из-за пережитых трудностей и испытаний казахского народа. Ключевые слова: автономия, интеллигенция, национальные интересы, образованные, народный, основательность.

Abstract. The article analyzes the popular view of M. Zhumabayuly on the basis of his articles «Whose autonomy?» and «Kazakh intelligentsia» unknown to the literary community. It is customary to consider creative people within the framework of the genre in which he was recognized. The author proposes a different approach to this principle. In Magzhan's poetry they are consonant with the popular position in journalism, which complements each other as a whole. Everything is determined by the demands of the people and the rhythm of the era. Demand and rhythm arose because of the experienced difficulties and trials of the Kazakh people.

Keywords: autonomy, intelligentsia, national interests, students, country, embassy, conclusion.

Алаш тағдыры мен кеңес өкіметі қарым-қатынасын ақын, санаткер Мағжан Жұмабайұлы біршама жіті байыптады. Ақынның осындай күрделі мәселеге арналған алғашқы еңбегінің бірі – 1921 жылы Омбыда жазған «Автономия кімдікі?» атты мақала [1].

Автономия - қазақ оқығандарының арманы еді. Бұлардың 1917-1918 жылдардағы ізденісінің нәтижесі – Алаш автономиясы және Түркістан автономиясы болғанымен, олар ұзақ өмір сүрмеді. Кеңес өкіметі олардың түбіне жетті... Жаңа өкімет өз қалауымен автономия құра

бастады: сол арқылы бір есептен «ұлттық сұранымды» қанағаттандырды», екінші есептен билеудің өтімді жүйесін іске асырды. Осы ретпен 1920 жылы 26 тамызда Кремль Қазақ автономиялы республикасын құру туралы шешім шығарды.

Қазақтың жаңа автономиясының мәнін зиялылар өз мүддесі тұрғысынан түсінді. Олар бұған үлкен иек артты. Бұрыннан қордаланған зәруліктерді автономия күшімен шешкісі келді. Алаш үкіметі тұсында автономия ұғымына сыйдырған мағынаны мүмкіндігінше кеңестік автономияға да сыйдыруға тырысты. Бір сөзбен айтқанда, автономияның атына затын сай етуді мақсат тұтты. Алайда күллі оқыған осы пікірде емес еді... «Ала қойды бөле қырққандар» кешегі Алаш қозғалысына қатысқандарға:

«Сендердің автономияларың келмеске кетті. Мына автономия біздікі!»-деп мәлімдеді.

Батыл жүректі, сезімтал Мағжанды оқығандар арасына түскен осы шала аз толғандырмаған тәрізді. «Автономия кімдікі?» еңбегі – осыған дәлел.

Саясатшы емес Мағжанға бірсыпыра зиялылардың жаңа автономия жұмысына белсене атсалыспай отырғаны жұмбақ сияқты. Адал ақын «мүкіндікті пайдалансаңдаршы» деп ақыл да айтады. Оның таза жүрегі уақытша үкімет кезінде (1917) зиялылар арасында болған аз-кем келіспеушілікке ауыратын да секілді. Ендігі автономияның жанданбау себебін ол таяу тарихтан іздейді: «Оқыған азамат жұмыла автономия ісіне кіріскен жоқ. Оқығандар арасына ұғыспағандықтан түскен көңілсіз, орынсыз жік әлі жайыла қоған жоқ. Ұғыспау әлі бар. «Бұл автономия – сенікі емес, менікі» деген ұнамсыз сөздерді әлі естуге болады. Кеше, 17-18-19-жылдарда, автономия деген атқа мінген азаматтардың біразы қазіргі автономияға үмітсіз, салқын қарайды. Кіріскісі келмейді. «тілегенің осы емес пе, неге кіріспейсің?» десең, «Бұл – біздікі емес, «жолдастікі» дегендей. Қазіргі халдің қожасы кейбір жолдасқа жолықсаң, «Автономия – менікі, мен болмаған кісі аулақ жүрсін» дегендей. Мұның аты - ұғыспау, ұқпау ғой».

М.Жұмабайұлы автономия тағдыры – ұлт тағдыры деп біледі. Сол себепті оны таластың көзіне, дау-дамайдың тақырыбына айналдыруға үзілді-кесілді қарсылық білдіреді. Бұл ойын ол: «Алаш елінің бостандығы һешбір уақыт алаш мырзасының, яки бірлі-жарым жолдастың бостандығы болған емес. Бостандық елдікі! Автономия елдікі! Автономия жолында малды, басты құрбан қылдым деп, қазақ оқығандарының қайсысының болса да айтуға хақы жоқ», -деп түйіндейді.

Қаламгер 1920 жылғы автономияны төңкеріс тудырғанын мойындайды. Сөйте тұра қазақтағы автономия идеясының өзінше сүреңі болғанын жасырмайды: «Бәлшеуікті құбыжық көріп, Ресейдің шет-шектері тігісінен сөгіле бастаған кезде, Қазақ автономиясы деген пікірі жарға ұмтылған толқынның күшімен ғана жарық көрген емес пе еді? Бүгінгі күн автономияны бауырына басып алып, тірі жанды жолатқысы келмей отырған жолдастардың әжептәуір бір тобы кеше «Сайлауға» өкпелеп, елден безіп, төрелік іздеп кеткен «ерлер» емес пе еді? Алашқа автономияны анық алып беретін мен едім деп, өзін іргелі автономияшы санайтын мырзалардың көбі 1917 жылы Орынборда декәбір айында ғана тумап па еді?».

Салыстырмалы түрде шетте жүріп Қазақстанның жетілуіне, зиялылар арасында түсіністіктің орнығуына тілеуқор болған М.Жұмабайұлы автономияға мол сеніммен қарады. Ол ел басқарудың бұл құрылымы ұлтты сақтаудың кепілі деп білді. Ақын бейнелі тілмен мақала тақырыбындағы «Автономия кімдікі?» деген сұраққа: «Айды, күнді, қанды, отты тарихы бар, кең, бай, терең тілі, әдебиеті бар, басқаларға үйлеспейтін төресі, шаруасы, бар қазақтікі. ... Жүз жылдар орыс ақсүйектері, байларының тепкісінде елдігін ұмытпаған Алаштікі. «Аязды күні айналған, Бұлтты күні толғанған, Құрығын қу найзадай таянған, Қу толағай жастанған Ер қазақтың автономиясы бұл», -деп жауап беруінің мәнісі сонда.

Мақаладағы автор мақсатын зерделей отырып, мынандай қорытынды жасай аламыз: біріншіден, Мағжан адам ретінде де, қаламгер ретінде де кеңес шындығынан қашпаған;

екіншіден, ақын формадан гөрі мазмұнға көп мән берген, зиялылар топтаса қызмет атқарса, қай қоғамда болсын ұлтты бақытқа жеткізуге болады деп есептеген.

20-жылғы автономия мәселесі Мағжанмен қатар бірсыпыра қазақ қайраткерлерін де толғандырды. Мысалы, Смағұл Садуақасұлы сол 1922 жылы «Еңбекшіл қазақ» газетінде «Автономия» атты әңгіме жариялады (бұл жөнінде А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде сөз етеді). Қаламгер көркем шығарма арқылы халыққа автономияның мән-мазмұнын түсіндірді хәм көкейіндегісін айтты [2]. Әңгіме кейіпкері Жарқынбек автономияны елге «отау» деп түсіндіреді. Ол: «Біз енші алған отаумыз.

...Біздің ішкі жұмыстарымыздың билігі өзімізде», - дейді. Отаршылдардың алымы мен шалымын және қазақ психологиясының қорқаншақтығын көргенде, Жарқынбек: «Әлі қазаққа көпті білу керек-ау» деп ойлайды.

Мағжан мақаласы үмітпен аяқталса, Смағұл әңгімесі сеніммен тәмамдалады. Бұл екі азаматты да кейін осындай көзқарасына қарап, ресми идеология ескішіл, «уклонист» деп айдарлады. Дәстүрдің тазасын, биігін жырлау хәм әңгімеге өзек ету – «ескілік», халыққа бұрылу, оның мұң-мұқтажына мән беру – «уклон» болса, әміршіл парық жалпыадамзаттық парықтың қай тұсынан табылғанын шамалау қиынға соқпас.

Зиялыларға кеңес заманына «бейімделіп» қана қоймай, жаңа кезеңде халық алдындағы жауапкершілікті ұмытпау қажеттігін ескерген М.Жұмабайұлының ендігі бір мақаласы «Қазақ оқығандары» деп аталады [3]. Мұнда ақын оқыған (интеллигент) деген кім, ол қандай болу керек, қазақ арасындағы «оқығандар» типі, сипаты қандай, Алашқа қандай зиялы қажет – деген сұрақтарға жауап іздейді. 20-жылдары оқығандар проблемасының көркем әдебиетке көбірек арқау болғанын ескерсек (М.Әуезұлы, С.Садуақасұлы т.б. әңгімелері), Мағжан мақаласының маңызы ерекшелене түспек. Әрине, бұл үрдісті - жалпы кезең зәрулігінің көрінісі деген дұрыс шығар. Өйткені Алаш зиялылары кеңес билігінен шеттетілген шақта қазақ елге қамқор оқығанды қажетсінді. Бұл – бір. Екінші, сырттан келген большевизм идеясы, таптық жіктеліс, жалаң интернационализм ұраны дүниетанымы осыларға бейім, немесе босаң жандарды елітіп әкетіп, оқығандар бірлігін бұзды. Үшінші, қай ұлтта болсын, Мағжан жазғандай «көксегені – бақ, күйттегені – дәреже, сән-салтанат, мақтану, өзінің өзгеден үстемдігін сүю» психологиясындағы оқығандар кездеседі. Береке-бірлік жоқ, бағыт тұрақталмаған күрделі кезеңде осындайлардың айдарынан жел еседі. Мағжан 1922 жылы «Қазақ оқығандары» атты мақала жазғанда, қазақ жұрты сондай қиын кезеңде тұрған болатын. Қаламгер осы еңбегінде оқығанның қоғамдағы орнын былайша сипаттайды: «Қай халықтың болсын болашақ тұрмысына оң беріп, жаңалық кіргізетін, халықтың ұлғайып кеңеюіне кедергі болатын зиянды ғұрып-ғадет қараңғылығын жоятын жолбасшы көсемі – сол халықтың өз арасынан шыққан оқығандары. Қараңғы халықтың тұрмысын гүлдендіріп, жарыққа шығаратын да, халықтың діңкесін құртып, тұйыққа салатын да – оқығандар».

Мағжан мақаласының көп бөлігін соңғы, яғни елдікке зиянды оқығандардың мінез-құлқын талдауға арнайды. Олардың өзіншілдігін, менмендігін, алдампаздығын, мақтаншақтығын, бөспелігін, қиянатшылдығын, көкезулігін (демагог), пасықтығын, зымияндығын – жалпы имандылыққа жат кейпін нақты мысалдар келтіре отырып сынайды. Сөйтіп, ақын мұндайлардың «шын мағынасында оқыған адамдарға шендеспейтінін» дәлелдейді.

«Шын, бар деген оқығанымыз арамызда шамалы ғана. Ол оқығандар – «Қыс ішінде бірер қаз, келгенменен қайда жаздың» оқығандары. Әр жерден бір жылтырап жанған шырақтың жарығы қаншаға жетпекші. Біз малданып жүрген оқығандарымыз – шынын айтқанда, оқыған емес. Біз өзімізді өзіміз алдап жүрміз. Өзімізді былай тұрсын, бояуымызбен халықты алдап жүрміз», - деп жазады Мағжан. Бұл пайымнан ақынның тазалығы, биіктігі, иманы, тұтастай алғанда, азаматтық принципі көрінеді. Сонымен бірге Мағжанға мұны айтқызып отырған – ар алдындағы жауапкершілік екені де сезіледі. Сонда қаламгер ойындағы оқыған кім? Бұған ақын:

«Оқыған адамдарда ең бірінші қасиетті сипат сол – алдымен оларда дүниеге қараған бір белгілі көзқарас болады, нық бекіген бір мақсаты болады, айнымайтын бір белгілі идея меншіктейді», - деп жауап қайырады.

Осы мақаласы жазылған кезде М.Жұмабайұлы Қызылжарда (Петропавл) қызмет істейтін. Ақын жаңа өкіметтің белсенділерін мұнда да (Ақмола облысы), бұған дейін Сібір төңкеріс комитетіне қараған жерде (Омбы) де көрді. Олардың іс-әрекетіне қанықты. Ілгеріде жазғанымыздай, Мағжан – жай ақын ғана емес, төңкеріске дейін де, одан кейін де жастай азаматтық Алаш қозғалысына қатысқан тұлға болғандықтан, жаңа шенеуніктерге сын көзімен қарай алды. Төңкерісті тап бақыты деп есептеген мұндайларға ақын: «Өзінің надан екенін білмейтін, надандығын мойнына алмайтын, білмесе де білем дейтін, әліп білмеген үмітсіз надан», - деп баға берді. Сондай-ақ ол бұларды «бояма оқыған» деп атады.

Мағжан көкейіндегі шын оқығанға тән «айнымайтын белгілі бір идея» – елдік пен елшілдік болатын. Зерделей қарасақ, ақын шығармашылығының бәрі де осы идеяға құрылғанын көреміз. Қаламгер «ел басына күн туған» шақта азаматтықтан тыс (қазірше айтсақ, саясаттан тыс) ақындықты елестеткен жоқ. Халықтың жүрегі зарлы, көңілі мұңды болса, өлеңде осы жай және одан құтылу көрініс таппағанда, не көрініс таппақ? Өзі жазғандай, халыққа «жолбасшы көсем» болуға тиіс оқыған – бояма оқыған болып шықса, бұдан өткен трагедия бар ма? Ондай оқыған елді жардан құлатпасына кім кепілдік бергендей? Сондықтан ақын шамамен осы кезде жазған «Батыр Баян» поэмасында:

Айырылып от екпінді ерлерінен, Алаштың жанында ауыр дерт еді ғой. Сонау дерт түгілімен маған ауып, Дариға, жүрегімді өртеді ғой.

Ер көрмей, көрден басқа, сұр өмірде Шерлі жан шерлі кеңес шертеді ғой,-

дейді [4, 245]. Мағжанның сыршыл жүрегі осылай қайғырса да, адам ретінде ол құдайдан үміт үзбеді. Қаламгер шын оқыған көбейсе, билік солардың қолына өтсе деп армандады. Кеңес өкіметін – тағдырдың жазғаны деп қабылдап, соның шындығы аясында елшілдікті дамытуды қолдады.

Сонымен, жоғарыда қарастырылған Мағжан Жұмабайұлының 20-жылдардың басында жазылған мақалаларынан олардың жаңа өкіметтен безбегені, қайта ұлттық идеяны көздеп, оған мәміле жол ұсынғаны мәлім болды. Бұл – ақынның елшіл ұстанымы еді. Ғылыми тиянақ пен дәлелді қисынға негізделген бұл мәміле руханияттағы ұлттық негіздің, табиғи дамудың ғұмырын ұзартты. 1925 жылға дейінгі жеті-сегіз жылдың ішінде Алаш ағартушылығы инерциясымен біршама іс атқарылды: оқулықтар жазылды, шәкірттер тәрбиеленді, баспасөз арқылы халық көзі ашылды. Осы шараның бәрінде елшіл ұстанымға басымдылық берілді. Бұл үрдіс ретіне қарай 1929 жылға дейін де созылды. Ақын-жазушылар осы күрестің жуан ортасында жүрді. Әдебиет – күрес құралы да, күрес айнасы да болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жәжәке (Жұмабайұлы М.). Автономия кімдікі? // Кедей сөзі, 1921, 12 февраль.
2. Садуақасұлы С. Автономия // Еңбекшіл қазақ, 1922, 10 июль.
3. Жұмабайұлы М. Қазақ оқығандары // Бостандық туы, 1922, 12 апрель.
4. Жұмабаев М. Шығармалар. - Алматы: Жазушы, 1989. - 448 б.

Боранбаев Сандыбай Режепович

ф.ғ.д., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің
«Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар» ҒЗИ директоры
E-mail: sandybai60@mail.ru

Тулбаев Қанатжан Тойбазарович
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің
магистранты

СОҒЫС ӨНЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТҮРКІ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ДЕРЕККӨЗ

Аңдатпа. Мақалада орта ғасырларда қыпшақ мәмлүктерінің «Муниету-л-гузат» («Жеңімпаздардың өтініші бойынша жасалған іс») атты әскери тақырыпқа арналған әдеби ескерткіші қарастырылады. Қолжазбада әскери дағдыларды игеруге байланысты әрекеттер сипатталады: жылқы шаруашылығы, садақ ату, семсерлесу және т.б. «Муниету-л-гузат» шығармасының мәтіні мен грамматикасын анықтау барысында, оның негізін қыпшақ тілі құрайтынын көрсетті, бұл ескерткіш түркі, демек, қазақ тілінің даму тарихын зерттеудегі маңыздылығын көрсетеді. Атап айтқанда, әскери өнер туралы баяндайтын түркі тіліндегі мәліметтер ең көне болып табылады, бұл бізге осы жауһар туындыны мәдениет тарихының және архивтік мәліметтердің қайнар көзі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Тарихи-салыстырмалы зерттеу, жалпы түркі әліпбиі, түркі халықтары, грамматикалық ерекшеліктері, дыбыстар жүйесі.

Аннотация. В статье рассматривается памятник литературы, посвященный военной тематике, созданный в средние века кипчаками мамлюками «Муниету-л-гузат» («Дело совершенное по просьбе победителей»). В рукописи описываются действия, связанные с овладением военными навыками: коневодство, стрельба из лука, фехтование и т.д. Выводимый нами индекс текста и грамматики произведения «Муниету-л-гузат» показал, что его основу составляет кипчакский язык, что свидетельствует о значимости памятника в исследовании истории развития тюркского, следовательно, казахского языка. В частности сведения на тюркском языке повествующие о военном искусстве является самыми древними, что позволяет нам говорить о данном шедевре как об источнике истории культуры и архивных сведений.

Ключевые слова: Историко-сопоставительное исследование, общетюркский алфавит, тюркские народы, грамматические особенности, система звуков.

Resume. *The article is considered the monument of literature devoted to military thematics, created in the Middle Age Kipchak Mamluks «Munietu al-Guzatov.» At the request of the winners.» The manuscript describes the actions associated with the possession of military skills: horse-breeding, archery, fencing, etc. Our outputted index text and grammar works. «Munietu al-Guzatov» showed that its foundation is the Kipchak language, which indicates the importance of the study of the history of the monuments of Turkic hence the Kazakh language.. In particular the information on the Turkic language telling about the military art , is the most ancient, that allows us to talk about this masterpiece as a source of cultural history and historical records.*

Keywords: *Comparative-historical study, common Turki calphabet, Turkic peoples, grammatical features, sound system.*

Өзіндік қалыптасу, даму жолы бар түркология ғылымы түркі халықтарының рухани-мәдени және материалдық құндылықтар жүйесінің мән-маңызын айқындауға, жалпытүркілік ынтымақтастық мен ықпалдастықты нығайтуға қызмет ететін бірден- бір кешенді ғылым саласы. Бұл түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздерін саралауға бағытталған іргелі зерттеу тақырыбының маңызы мен өзектілігін сипаттайды. XI ғасырдан бастау алатын түркітану ғылымында лингвистикалық бағыт басымдық алып, жалпы түркологияның өзегін құрағаны белгілі. Сондықтан лингвистикалық түркітанудың тарихы жалпы түркітанудың тарихи даму жолын анықтауда да негізге алынады. Лингвистикалық түркітануды дамыту, тарихи даму жолын жүйелеу, зерттеу парадигмасының ауқымын шектемей кешенді түрде дамыту түркі дүниесінің ортақ руханиятын сақтап, келер ұрпаққа жеткізудің кепілі.

Түркі тілдеріндегі ортақ сөз алмасу жолдарын тарихи тұрғыдан анықтаудың мәселелері түркологиялық еңбектердегі негізгі проблемалардың бірінен саналатын зерттеу еңбектердің басты нысаны болып, әрқашан назардан тыс қалған емес. Дегенмен түркі тілдерінің даму тарихындағы кезеңдердің бәрін қамтыған жазба мұралардың тапшылығы немесе олардың түрлі себептермен толық ғылыми айналымға енгендіктері жекелеген түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен фонетикасын, тарихи сөзжасам мен лексикологиясын, тарихи сөздіктерін жасауда белгілі деңгейде қиындықтар туғызып отырғаны аян.

Орта Азия далалары оның табиғи бір аумағы болған оңтүстік-шығыс Еуропа далаларында, тарихтың ең көне дәуірлерінен бері қарай түркілердің тршілік еткені белгілі. Сондай-ақ IV ғасырдың орта кезеңдерінде Ғұндар Һазар теңізі аймағына келе бастады [1, 713]. Мұнан соңырақ бұл өлкеге бір топ түркі тайпалары көшіп қонды; олардың кейбірлері өзара етене араласып кетті. Олар тайпаларының үлкендігіне байланысты қуатты саяси одақтар құра бастады және кейінірек үлкен ұлыстық бірлестіктер құрамында тіршілік етті.

Қара теңіздің солтүстігінде далаларға көшіп қонған бұл түркі тайпаларының бірі болған Құмандардың жерлерінен айырылу себепті, 916 жылдар шамасында Чиннің солтүстігінде құрылған Қытай мемлекеті болды [2, 72;137]. Қытайлардың күшеюіне орай, өзгедей кейбір түркі ру-тайпалары сияқты сияқты қумандар да батысқа қарай қозғалды. 1017 жылдары батысқа қарай қозғалған қумандар 1050 жылдардан өте шығыс Еуропаға келді. Орыс жылнамаларында алғаш рет 1055 жылы «половцы» атымен аталынды [3, 73].

Қумандардың (тайпалық) атауларын өң-түстеріне байланысты берілгендігі болжам ретінде ұсынылған, сірә түрлі тайпалар оларды «сары, ақ сары, ашық сары» сияқты мағыналарда қолданылатын сөздермен атаған. Бұл түркі тайпасына орыстар «половцы», Византиялықтар «куман», мажарлар «кун, куман», немістер «falben», армяндар «khartes» деп атаған [4, 166;70;713].

1060 жылдан кейін Уздарды ығыстыра отырып, Туна бойында соғыса жүріп қозғалыста болған қумандар XI ғасырдың соңына қарай Қара теңіздің солтүстігіндегі далаларға толығымен

үстемдік орнатты. Қумандар уақыт өте маңайындағы орыстардың үстемдік кейде византияның араңдатуына байланысты түркі тайпасының бірі болған печенегтермен де әлсін-әлсін соғысып отырды.

Бірнеше рет орыс одақтастығын талқандаған қумандар, соңында, 1103 жылы орыстар тарапынан ауыр жеңіліске ұшырады. Бұл соғыста кейбір ұлы қолбасшыларынан айырылған қумандар, жерлерін түркілік жаңа толқын болып келген қыпшақтарға берді. Осы кезеңдерде дүниеге келген мәмлүк қыпшақ түркішесінің әскери әдебиетке байланысты көрнекті жәдігерліктерінің бірі – «Муниетул-ғузат». Мұның аудармасы – «Жеңімпаздардың өтініші бойынша орындалған іс» мағынасына жуықтайды. Қолжазбада ат жарату, оқ ату, қылыш қолдану сияқты әскерге байланысты іс-әрекеттердің орындалу жолдары үйретіледі. Біздердің тарапымыздан мәтіні мен грамматикалық индексі дайындалып жатқан «Муниетул-ғузат» жәдігерлік негізі қыпшақ сөйленісін көрсететін жазбалардың бірі болғандықтан және «харакаты» (дауысты дыбыстардың диакритикалық белгісі) «насих (үлгі) жазуымен жазуы тұрғысынан түркі тілін зерттеу үшін маңызы зор. Әсіресе, соғыс өнеріне байланысты түркіше жазылған дереккөздердің ең көнелерінің бірі болуына байланысты, қолжазбаның мәдениет тарихы жөнінен де мұрағаттық та деректері бар ескерткіштерінің бірі.

Әскери тәлім үшін жазылған түрлі нұсқаларының болмауы ақылға онша қона бермейді, қолжазбаның жалғыз нұсқасы Топқапы сарайы мұражайының кітапханасындағы III Аһмед бөлімінде №3468 ретті санмен сақталында.

Қолжазбаның биіктігі 265 мм, ені 178 мм, қоңырқой күн түстес былғары терімен қапталған. Қолжазба мәтіні көне, қалың, бұдырлы қағазға жазылған 115 парақтан тұрады. Әр бетте ұзындығы 113 мм болатын 9 жол жазылған. Араб тілінде орындалған алғашқы екі бетіндегі жазу жолдары жетеу. Мұқабасы және титулы алтын өрнекті, тұзу сызықтары қызыл.

Мұқабасаға басылған мөрдегі жазуға қарағанда, қолымыздағы нұсқа Гази Алтунбоға атына арнап дайындалған. Дайындау уақыты хижраның 850 (1446) жылы.

Муниетул-ғузат араб тілінен аударылған. Қолжазбада аудармашы өзінің аты- жөнімен қоса, негізгі қолжазбаның атын және авторын да атап өткен. Аудармашы мәртебелілердің мәртебесі Тимур Бектің бұйрығымен қолжазбаны аударғаны туралы мәлімет берген:

«Білгің, бұл рисалені түркіше жазылуына Тәңірінің ізгілігімен Мысырда дүниеге келген, даңқы зор, мәртебелілердің мәртебелісі Тимур Бек себеп болды. Бұл патша маған «Біздің жанымызда бір арабша әскери өсиет бар. Мұны мен түркішеге аударсам, мұны жеңімпаз түркілер пайдаланса және саған да сауап болса» деді. Мен де «Басым мен көзім алдында» айтылған бұйрықтарына мойынсұндым. Тәңірінің жәрдемімен ол кітапты түркішеге аударып, «Муниету-л-ғузат» атын бердім».

Алдарыңызға қойып отырған мәтінде бұл екі жазбаның көптеген ерекшеліктері бір жүйеде салыстырылғаннан кейін, бірнеше кесімді шешім болды. Аудармашы қолжазбаны алты пән ыңғайында реттеуіне байланысты, қолымыздағы нұсқада «қалқан тосу» бөлімі болмағандығы сияқты «оқ ату» бөлімі де тақырыпсыз берілген. Бұл бөлімде де бір кемшіліктің болуы мүмкін.

Мәтінін және грамматикалық индексін әзірлеу барысында «Муниет-л-ғузат» мәмлүк қыпшақ түркіше жәдігерліктерінің материалдары кеңінен пайдаланылды. Бұл жәдігерлік қыпшақ сөздерінің дыбысталуын (şikesini - произношение) айқындайтын жазбалардың бірі. Өйткені, дауысты дыбыстардың диакритикалық белгімен берілуі түркі тілінің тарихи даму жолын айқындауда зерттеушілер үшін көмегі үлкен, берері мол.

Кіріспе бөлімінде де көрсетілген сияқты, ескерткіш осы уақытқа дейін толығымен зерттелінбеді. Бұл тұрғыдан алғанда осы жазбаны толығымен зерттеп, айналымға түсіруді мақсат етіп отырмыз.

Ескерткіштің жалғыз нұсқасының болуы анық емес және жаңылыс жазылған базбыр сөздер

дәлелдемелер мен анықтамалар беруді қажет етеді. Біз мәтінді аударғанда жекелеген сөздерге, мүмкіндігінше анықтамалар жазылғандығын да көрсеттік. Мәтінді анықтағаннан кейін әрбір сөзді бір-бірлеп жайма қағаздарға тіздік және бұл сөздерді грамматикалық көрсеткіш түрінде тізіп, жүйеге келтірдік. Осы тұрғыда дайындалған сөздік және индексін қолымыздан келгенінше кемшіліксіз орындалуына көңіл бөлдік.

K.Gronbech-тің «Komanisches Wörterbuch»-ін және Али Феһми Karamanlioğlu

«Gulistan Tercümesi»-ін үлгі ретінде қолымызда ұстадық. Сілтемелерден байқалатыны сияқты, аз да болса кейбір сөздердің мағыналары мен оқылуы нақтыланды. Осы тұрғыда және бұл ескерткіш негізінде баян етілген ізденістеріміз және зерттеулеріміздегі бұл қиыншылықтарды мүмкіндігінше келешекте анықтаймыз.

Қолжазбаның өзгедей нұсқалары табылса, ол жұмыстың да назарға алына жатары анық. Бұл зерттеуде қатесіз мәтін және индекс дайындау идеясын ұстандық. Бар мүмкіндігімізді пайдаланып еңбек еткенімізге қарамастан, назардан тыс қалған қателіктер болуы мүмкін (6 б.).

Жәдігерлікті аударған автор қолжазбаның бөлімдерін былайша атағанды жөн санаған: 1. Атқа міну. 2. Сүңгі ұстау. 3. Қылышқа байланысты амалдар. 4. Қалқан ұстау. 5. Оқ ату. 6. Доп ұру.

I. Атқа міну. Бұл бөлімде ат үстінде құламай тұра білу, ерсіз атқа мінуді үйрену, ері мен тоқымының және үзеңгінің қалай болу керектігі түсіндіріледі. Әсіресе атты жүргізу, шаптыру, кері жүргізу және тынықтырып-тыңайту сияқты атсайысқа байланысты ерекшеліктер баян етіледі.

II. Найза (сүңгі) ұстау. Бұл бөлімде Мұһдис-и Сағри, Шам, Хорасан, Дейлеми сияқты найза ұстау және қолдану үлгілері, қажеттілігіне қарай бұл үлгілердің бірінен екіншісіне қалай өтуге болатындығы, жекпе-жек найзаласуға қалай дайындалу керектігін және бұл үшін дайындалу және амал-әрекеттерді, сүңгі түрлерін білуді, сүңгінің жақсы және жаман қасиеттері баяндалады.

III. Қылыш қолдану. Бұл бөлімде қылыштың түрлері, иемендік, нанди (үнді), франктық, мысырлық сияқты қылыш түрлері және олардың ерекшеліктері, қылышты алып жүру және қылыш қою тәртіптері, қылышты дұрыс қолдану үшін қандай тәлім- тәрбие алу керектігі баян етіледі.

IV. Қалқан ұстау. Бұл бөлім қолымыздағы нұсқада жоқ.

V. Оқ ату. Тақырыпсыз берілген бұл бөлімде, оқты дұрыс ата білу үшін алдымен жұмсан (серіппелі) жай (садақ) пен көп тәлім алынуы қажеттілігін, садақты дайындау тәсілдері биік жерлерге және биіктен алыс жерлерге қалай оқ атылатындығын, сондай- ақ ат үстінен оқ ату әдістері баян етіледі. Әсіресе, садақ және оқ түрлері, оқ жасалатын ағаштар да сөз етілді.

VI. Доп ұру. Бұл бөлімде чевген ойынының кісілерді соғыс үшін дайындық қалпына келтіретінін, бұл ойында чевгенмен допты ұру тәсілдері, чевген санынан және ойын болатын алаңның аумағы мен түрлері, бұл ойынның қанша кісімен ойналғандығы дұрыс болатынын баян етеді. Әсіресе, бұл бөлімнің соңында доптың қалай созылатыны айтылады.

Сөз болып отырған жәдігерліктің материалдары әлі күнге дейін қазақ ғалымдары тарапынан зерттеле қоймаған еңбектердің бірі. Бұл жазба ескерткіштің тілін зерттеу барысында тіл білімі, тарих, қазақ мәдениеттану ғылымы жалпы түркология тың деректермен толықатындығы анық.

Түркі тілдерінің жекелеген топтары, топшалары арасындағы тарихи-салыстырмалы зерттеулерді қазіргі заманның ой-таным елегінен өткізу, ең алдымен, жекелеген тілдерді өзара, әрбір тілдің өзіндік заңдылықтары мен ерекшеліктерін ескере отырып, толыққанды салыстырмалы-синхрондық тұрғыдан сипаттауды талап етеді. Қазіргі түркі тілдерінің лексика-грамматикалық құрылым-құрылысын синхрондық тұрғыдан өзара салыстыру барысында түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалып қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі түркі тілдерінің дыбыстық жүйесінің,

морфологиялық құрылымының, лексикалық құрамының біртұтас корпусын жасаудың іргетасы қаланады. Сонымен қатар қазіргі түркі тілдері аралық деңгейдегі салыстырмалы-синхрондық сипаттамалар өз кезегінде лингвистикалық түркологиядағы екі, үш немесе онан да көп тілдераралық, я болмаса тілдік топтараралық, тілдік топшалараралық жүйелі түрдегі толыққанды салыстырмалы-тарихи зерттеулерге жетелейді.

Ортағасырлардағы жәдігерліктердің барлығы бірдей зерттеліп, айналымға түспегені белгілі. Солардың бірі «Муниетул-ғузат» жазба ескерткіші. Көптеген дереккөздерде азды-көпті мағыналық айырмашылықпен кездесетін бұл сөздік түп-төркіні мен мағынасын анықтаудың қиын екендігі айтылғанымен, зерттеу объектісіне айналуы тиіс. Ортағасырлардан күні бүгінге дейін жалғасып отырған құрылымдық-жүйелілік парадигма шеңберінде түркітану бойынша жинақталған асамолэмприкалық материалдар түркі тілдерінің тарихы үшін ғана емес, түркі халықтарының қалыптасу тарихын, олармен қарым-қатынаста болған өзге де халықтардың тарихын, мәдениетін зерттеуде айрықша маңызды дереккөз қызметін атқарады. Сондықтан түркі тілдерінің тарихын бағамдауда, түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы, түркі тілдерінің лексикологиясы мен фразеологиясы, түркі тілдеріне ортақ сөздердің этимологиялық негіздері, түркі лексикографиясы тәрізді классикалық пәндерге айрықша мән берілетіні белгілі.

Сонымен қатар қыпшақ этнонимі аясында үлкен бір қауым – елдің бірлескені және XII ғасырдан бастап, «қуман» және «қыпшақ» сөздерінің жаңа халық үшін қолданылғандығы анық. Жоғарыда айтылғандардың барлығы түркі халықтарының тарихын анықтауда өте қажетті материал екендігін ескергеніміз абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Reşid Rahmeti Arat, “Kıpçak”, slam Ansiklopedisi, C. IV, İst. 1955, s.713.
- 2 Akdes Nimet Kurat, IX-XIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 72; Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 137.
- 3 Ades Nimet Kurat, a.g.e., s.73
- 4 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s. 166; Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.70; Reşid Rahmeti Arat, a.g.e., s.713.

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗРОЖДЕНИЯ АЛЬ-ФАРАБИ В КАЗАХСТАНЕ И СССР

Аңдатпа. Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің Қазақстандағы және ҚСРО кеңістігінде өткен ғасырдың 40-шы жылдардан бастап қайта жаңғыруының негізгі кезеңдері қарастырылады. «Екінші ұстаздың» тарихи отанына оралуына, ғалымның еңбектерін жинауға, аударуға және зерттеуге үлкен үлес қосқан тұлғаларға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: араб қарпі, араб-мұсылман өркениеті, рухани дәстүр, тарихи жады, мұра, фарабитану.

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы возрождения Абу Насра аль-Фараби в Казахстане и на пространстве СССР с 40-х годов прошлого века. Особое внимание уделяется возвращению на историческую родину «второго учителя», личностям, внесшим большой вклад в сбор, перевод и изучение трудов ученого.

Ключевые слова: арабский шрифт, арабо-мусульманская цивилизация, духовная традиция, историческая память, наследие, фарабиеведение.

Abstract. The article attempts to consider the main milestones of the long process of the revival of Abu Nasr al-Farabi in Kazakhstan, starting from the 40s. last century. Particular attention is paid to individuals who made a significant contribution to the return of the «Second Teacher» to his historical homeland, the collection, translation and study of the scientist's works.

Keywords: Arabic graphics, Arab-Muslim civilization, spiritual tradition, historical memory, heritage, Farabi studies.

В Казахстане завершился Год аль-Фараби, в рамках которого под эгидой ЮНЕСКО отмечалось 1150-летие великого мыслителя человечества, ученого-энциклопедиста, выходца из Отрара Абу Насра аль-Фараби (870/874-950). Вместесданной знаменательной датой можно говорить и о долгом пути становления и развития казахстанского фарабиеведения, которое превратилось в отдельную отрасль отечественной науки и при этом носит ярко выраженный междисциплинарный характер.

Сегодня имя аль-Фараби известно и близко каждому казахстанцу. Между тем, в прошлом веке оно было предано забвению, и потребовались десятки лет на его возрождение на исторической родине ученого. Вместе с данным процессом и происходило становление казахстанского фарабиеведения.

Вначале XX в., в нашей стране свхождением в состав Советского Союза меняются исторические реалии, формируется новая идеология, наблюдается отход от ранее существовавшей духовной

традиции, теряется сопричастность прошлому наследию, которое после Таласской, или Атлахской битвы 751 г., определившей судьбу региона современной Центральной Азии, неразрывно было связано с арабо-мусульманской цивилизацией.

Арабский язык как язык священного писания мусульман стал проникать на территорию современного Казахстана вместе с новой религией, начиная с VIII-IX вв. До начала XX в. (то есть более 10 столетий) все наследие казахов, их культура, наука и литература получали претворение либо на арабском языке, либо с использованием арабской графики. Арабский язык был неотъемлемой частью всех религиозных ритуалов (молитвы, похороны и др.). Он неизменно использовался на всех празднествах и асах.

Поэты, писатели, ученые и представители казахской интеллигенции свободно владели арабским языком, были хорошо знакомы с арабо-мусульманской культурой, арабской литературой. Подобным образом ситуация обстояла и у других народов, принявших ислам, в т.ч. в Средней Азии и на Кавказе.

Со сменой арабской графики сначала на латиницу в 1929 г., а затем в 1940 г. на кириллицу постепенно стирается историческая память казахского народа, нарушается преемственность знаний, культурной и научной традиции. Все меньше оставалось людей, которые могли читать и понимать средневековые манускрипты. Прервалась связь и с мусульманским миром, где сохранялась память о выходцах из Средней Азии и Казахстана: практически прекратили существование торговые контакты, сократилось паломничество в священные места ислама. Не случайно, что сегодня многие казахи, читая даже Абая – основоположника казахской письменной литературы и ее первого классика, который жил и творил на рубеже XIX и XX вв. (1845-1904), то есть в эпоху, в историческом измерении относительно близкую нашей, испытывают определенные затруднения в понимании некоторых слов и выражений. Потому что Абай вобрал в своем творчестве лучшие традиции Востока, наряду с достижениями русской и западной литературы. Он впитал все, чем была полна и богата арабоязычная, персоязычная и тюркоязычная мусульманская культура, на которых основывались более поздние национальные культуры, в том числе и казахская. Он знал арабский и персидский языки, хорошо был знаком с основами шариата, шедеврами восточной литературы («Калила и Димна», «1001 ночь», персидская поэзия, тюркское духовное наследие). В этой связи следует отметить, что некоторые казахи в советский период продолжали совершенствовать знание арабского языка в татарских, башкирских и узбекских медресе (медресе «Мухаммадия» в Казани, медресе «Галия» в Уфе и мн.др.). Связь с исламской цивилизацией прослеживается и в трудах участников движения «Алаш».

Поэтому неудивительно, что мы вновь для себя открывали своих предков, как в советское время, так и после обретения независимости. Это касается и Абу Насра аль-Фараби. Одно из последних упоминаний его имени встречается в поэме М. Жумабаева (1893-1938) «Түркістан»:

...Түріктің кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?!... [1].

Многие представители казахской интеллигенции, носители духовной традиции и многовековых знаний, были репрессированы и расстреляны. Вместе с их исчезновением перестало звучать прошлое наследие. Поэтому, когда в Алма-Ате на одной из международных конференций, организованных в 1943 г. в казахстанском филиале Академии наук СССР и посвященных естественно-техническим наукам, в докладе чехословацкого ученого, специалиста по истории математической науки Э.Я. Кольмана прозвучало имя аль-Фараби, основатель

казахстанского фарабиеведения, доктор геолого-минералогических наук, заслуженный деятель науки КазССР Акжан Жаксыбекулы Машанов (позже аль-Машани), услышав знакомое имя Фараб, задумался о происхождении «Второго учителя» [2, С. 12]. Ему и его сподвижникам потребовалось более 20 лет, чтобы в Казахстане начался процесс возрождения аль-Фараби на его исторической родине.

В данной статье не ставится целью показать историю казахстанского фарабиеведения, а лишь его первый этап, потребовавший колоссальных усилий, которые в большинстве случаев претворялись благодаря личной инициативе и неустанному поиску отдельных людей, среди которых особое место принадлежит Акжану аль-Машани (1906-1997).

После конференции 1943 г. А. аль-Машани возвращается к теме аль-Фараби в 1958 г., когда решает посетить г. Туркестан, где вместе с аксакалом по имени Хамит посещает руины Отрара – место рождения «Второго учителя». Затем ученый обнаруживает отсутствие трудов аль-Фараби в Казахстане и начинает их поиск сначала в соседних республиках – известных научных центрах того времени в СССР, изучающих исламскую культуру, а также медресе (Ташкент, Уфа, Казань). Так он находит отдельные сведения об Абу Насре и некоторые его сочинения в Москве, Ленинграде, Казани, отправляет запросы в зарубежные страны и получает копии трактатов ученого из Франции и Нидерландов [2, С. 15-24], поскольку выясняется, что на всем пространстве СССР практически отсутствуют фундаментальные труды аль-Фараби по изученным им сферам наук. По просьбе А. аль-Машани их привозят из зарубежных командировок в Турцию и Канаду академики С. Балмуханов и Ш. Есенов. За всем этим стоит неустанный поиск, полет мысли, кропотливая работа по составлению писем, ожиданию ответов (не всегда положительных!), которая требует большого терпения, выдержки и целеустремленности, умения не сворачивать с взятого курса. А. аль-Машани так описывает трудности своего пути: «Дегенмен әл-Фарабидің аса ірі атышулы музыка, астрономия, математика, оптика саласындағы күрделі еңбектері бұрынғы Совет Одағы шеңберінде жоқ боп шықты. Оларды енді шет елдерден қарастыру қажет болды. Шет елден кітап алдырудың бірнеше жолы бар. Біз соның бәрін де пайдаландық деп, білемін. Халықаралық ірі кітапханалардың арасында кітап ауыстыру шарты болады. Біздің Ғылым академиясының орталық кітапханасында сол құқық бар. Сонымен пайдаланып біз шет елдегі кітапханалардан әл-Фараби кітаптарын сұраттық. Ол үшін қай елде, қай нөмірде қандай атпен жатқан кітап немесе қолжазба бар. Соны дәл білу керек. Ол бір. Екіншіден сізге кітаптың өзін ешкім ешуақытта жібермейді. Оның көшірмесін – фотосын немесе микрофильмін сұратасыз. Олар кітапты киноның лентасы сияқты суретке түсіреді де жібереді. Оны біз фотоға үлкейтіп бастырып, кітап түріне келтіреміз. Сол микрофильмді қолға түсіру оңай емес. Алдымен кітапханаларға өз тілінде сыпайы хат жазу керек. Екінші, сұратып отырған кітаптардың неге керек екенін айту керек, үшіншіден, сен үшін кім текке қызмет етеді, кітапханаға тиісті, құнды сыйлық жіберу керек. Сонымен араб, парсы, түрік, неміс, ағылшын, француз, итальян, испан, швед тағы басқа тілдерде хат жазу керек еді. Соларға сыйлықтар жіберу керек... Осы жұмыста маған академияның кітапханасы, оның қызметкерлері зор көмек көрсетті. Кітап алдырудың екінші әдісі: шет елдерге барғандарға тапсырма беру. Тағы бір әдіс: әл-Фараби еңбегі бар деген елдерге өзің саяхат жасау. Осы әдістерді де қолдандық» [2, С. 22-23]. В данной связи особо следует подчеркнуть тонкость, объективность и человечность А. аль-Машани, который в своих трудах упоминает и благодарит всех, кто оказал ему то или иное содействие в выполнении выбранной им миссии.

Затем начнется работа по популяризации личности и наследия аль-Фараби на советском пространстве, а также закреплению факту его рождения на территории Казахстана. С этой целью А. аль-Машани выступает с докладами на различных конференциях внутри Казахстана и за его пределами (Москва, Душанбе, Самарканд), публикует научные статьи и переводы в различных изданиях и сборниках («Білім және еңбек», «Юный техник», «Орта Азия мен Қазақстанның

ұлы ғалымдары» и др.). В сентябре 1968 г. ученый во главе казахстанской делегации, состоящей из 15 человек и включающей представителей отечественной интеллигенции, отправляется в г. Дамаск, где находит и посещает могилу аль-Фараби на кладбище «аль-Баб ас-Сагир» («Малые ворота») [2, С. 38-40]. Полагаем, что это был первый подобного рода визит казахов к последнему пристанищу «Второго учителя». Здесь, на святой земле Сирии А. аль- Машани посвящает стихотворение памяти аль-Фараби:

Түркістан мен Шам арасын жақындатқан бабамыз,
Басыңа келді ұрпағың, ақылды дария данамыз.
Араб, парсы, түрікте сзді білмес жан бар ма,
Басқалар да таниды, тарихқа көзін салғанда.

Зират айлап басында,
Елден іздер келген ем.
Тәбәрік етіп бір уыс,
Топырақ алдым мен сенен.

Мағауи мешіті,
Сан ғасыр бастан кешірген.
Қасында әлі тұр екен.
Дар ас-Салам ол мекен.
Торқалы мекен тоғысқан,
Тоқсан тарау жол екен...
Сізге де мекен болыпты
Ел басын қосқан сол мекен... [2, С. 40].

По возвращении из Сирии ученый выступает с предложением внести статью об аль-Фараби в многотомную Казахскую энциклопедию, работа по изданию которой приходится на тот период.

В 1967 г. благодаря личным усилиям А. аль-Машани и поддержке руководства страны на базе Института философии и права АН КазССР (ныне Институт философии, политологии и религиоведения МОН РК) была создана специальная творческая группа (группа фарабиеведов) под руководством доктора философских наук, А.Х. Касымжанова, которая стала первым центром фарабиеведения в Казахстане. Члены группы, в которую вошли А. аль-Машани, А.Н.Нысанбаев, Н.Н. Караев, А.К. Кубесов, Б.Я. Ошеревич, К.Х. Таджикова, Б.К. Тайжанов, Е.Д. Харенко, М.С. Бурабаев, Г.К. Курмангалиева, А.М. Кенесарин, А.С. Иванов и др., приступили к осуществлению «долгосрочной программы исследования творческого наследия аль-Фараби».

В том же году открывается Чимкентский педагогический институт культуры, которому присваивается имя аль-Фараби.

Помимо вопросов институционализации фарабиеведения в Казахстане, которые получают свое претворение в конце 1970-х гг., как указывалось выше, с самого начала стояла другая большая проблема, связанная с необходимостью перевода трудов Абу Насра на казахский и русский языки, поскольку они были написаны на арабском языке и дошли до наших дней, как в оригинале, так и в переводах на латынь, иврит, различные европейские и восточные языки (турецкий, персидский и др.). На тот момент в Казахстане еще не существовало национальной школы востоковедения и арабистики, сложно было найти людей, владеющих арабским языком (отдельные специалисты, владеющие арабским языком, возможно, не были известны А. аль- Машани – Н.С. Сабитов, М.Н. Маженова, Б.Е. Кумеков и др.). В основном их можно было встретить в немногочисленных мечетях, сохранившихся в то время. Среди них, прежде всего, следует упомянуть имя имама Садуакаса Гылмани (1890-1972), который исполнял в

1952-1972 гг. обязанности кадия в кадияте Казахстана, был членом Духовного управления Средней Азии и Казахстана. Его имя носит одна из старейших мечетей нашей столицы. Первые переводы трудов аль-Фараби в Казахстане появились именно на казахском языке в 1962 г. и были выполнены А. аль-Машани совместно с С. Гылыми, а также старцами Габбасом Елеусизовым, Рахымом Сарсеновым и Кажыбаем Манбаевым непосредственно с арабского языка [2, С. 20]. Это – перевод трактата «Философияны үйрену үшін оның алдында не білу керек» (в «Библиографическом указателе», составленном К.Б. Жарикбаевым, указывается другое название – «Фалсафа (Философия) үйрену үшін қажетті шарттар туралы қағида (рисала)») [3, С. 11].

Позже к этому процессу были привлечены первые казахстанские профессиональные кадры из числа востоковедов-арабистов, в т.ч. – выпускник МГИМО со знанием арабского языка Б.К. Тайжанов (1941-2007, в 1974-1975 гг. – генеральный секретарь МИД КазССР, в 1982-1985, 1989-1990 гг. – зав. протокольным отделом, отделом печати и информации МИД КазССР, в 1990 г. – зам. председателя ГКЭС КазССР, первый Чрезвычайный и полномочный посол независимого Казахстана в арабских странах – Египте в 1993- 1999 гг.), выпускница арабского отделения восточного факультета ТашГУ им. В.И. Ленина К.Х.Таджикова (кандидат философских наук, востоковед-арабист, фарабиевед), А.Б. Дербисалиев (доктор филологических наук, один из основателей казахстанского востоковедения, первый декан первого факультета востоковедения в Казахстане в КазГУ им. С.М. Кирова, муфтий Казахстана в 2000-2013 гг., ныне академик НАН РК, советник Директора Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК), который к этому времени окончил аспирантуру в Институте востоковедения АН СССР, прошел стажировку в Марокко, защитил кандидатскую диссертацию по арабоязычной литературе Марокко и поступил на работу в Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. С созданием выше указанной группы фарабиеведов под руководством д. филос. н. А.Х. Касымжанова при Институте философии и права Академии наук КазССР с 1967 г. все переводы трудов аль-Фараби до эпохи независимости будут сосредоточены в этом первом казахстанском центре фарабиеведения. Выполнялись они как с арабского (Б.Я. Ошеревич, К.Х. Таджиковой, А.К. Кубесовым, А.С. Ивановым, Б.К. Тайжановым и др.), так и европейских языков (Е.Д. Харенко и др.) на казахский и русский языки с привлечением носителей арабского языка (Дж. аль-Даббах, И.О. Мохаммед и др.). По словам М.М. Ауэзова, Б.К. Талжанов как один из основателей движения «Жас тұлпар», свободно владеющий казахским, русским, арабским и английским языками, внес большой вклад в системную организацию переводческого дела в Казахстане [4]. Ему принадлежит один из первых профессиональных переводов сложнейшего по содержанию трактата аль-Фараби «О религии», который был опубликован в составленной ими М.М. Ауэзовым книге «Возвращение учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби» [5]. А.Б. Дербисалиев в 1980 г. перевел с оригинала, напечатанного в итальянском журнале «Ориенте Модернода», трактат аль-Фараби о канонах поэтического искусства, опубликованный в его книге «Әл-Фарабидің эстетикасы» под названием «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» [6].

С 1962 по 1987 гг. в Казахстане осуществляется и издается перевод основных трудов аль-Фараби параллельно на казахском и русском языках («Философские трактаты», «Математические трактаты», «Социально-этические трактаты», «Логические трактаты», «Комментарии к «Альмагесту» Птолемея», небольшой сборник трактатов «О разуме и науке», «Историко-философские трактаты» и «Естественно- научные трактаты»). Видится важным указать, что, во-первых, среди опубликованных к тому времени в нашей стране переводов имеются переводы как казахстанских, так российских (А.В. Сагадеев, А.И. Рубин, М.А. Салье) и узбекистанских (М.М. Хайруллаев, А. Шарипов, А.Л. Казибердов, М.Н. Нуритдинов) ученых и исследователей; во-вторых, некоторые переводы, осуществленные представителями казахстанской науки, были напечатаны в изданиях других стран (Б.Я. Ошеревич); в-третьих, большую помощь в

осуществлении переводов с арабского языка на русский оказали представители арабской национальности (Дж. Аль-Даббах, И.О. Мохаммед); в-четвертых, некоторые переводы осуществлялись в соавторстве, поскольку при переводе необходимо как знание арабского языка, так и предмета исследования – в данном случае это вопросы и проблемы философии, музыки, математики (А.Х. Касымжанов – Б.Я. Ошерович, А. Кубесов – Дж. аль-Даббах, А. Кубесов – И.О. Мохаммед, А. Кубесов – С.А. Краснова, А. Кубесов – Р.Ш. Шарафутдинева, М.М. Хайруллаев – Б.Я. Ошерович, И.О. Мохаммед – Б.Я. Ошерович и др.); в-пятых, при переводе многих трактатов с арабского языка на русский осуществлялась сверка с переводами на европейских языках (данной работой занималась, в частности, Е.Д. Харенко, с немецкого языка).

Так в Казахстане возрождается и закрепляется имя аль-Фараби. Большую поддержку в этом деле оказывают президенты Академии наук Казахстана, которая была создана 1 июня 1946 г., в частности, академики К.И. Сатпаев (1946-1952, 1955-1964) и Ш.Е. Есенов (1967-1974). Последний выступает с предложением принять решение по внесению вопроса об изучении наследия аль-Фараби в тематический план Академии. Таким образом, 1967-1968 гг. во всех отношениях становятся поворотными в казахстанском фарабиеведении и служат точкой отсчета в его научном и институциональном оформлении.

Следует отметить и помощь представителей центрального руководства союзных республик – директора Института востоковедения АН СССР (1956-1977) Б.Г. Гафурова (1908-1977), начальника иностранного отдела АН СССР С.Г. Корпеева, посла СССР в Сирии (1968-1977) Н.А. Мухитдинова (1917-2008, узбекского происхождения), его помощника Г. Ирисова, сотрудника М.В. Малюковского и мн.др.

В 1970 г. А. аль-Машани подводит итог своим многолетним поискам и издает монографию «Эл-Фараби» и приурочивает ее 1100-летию ученого. Годом позже во время XIII международного конгресса по истории науки, который проходил в Москве 18-24 августа 1971 г. под эгидой ЮНЕСКО, официально был закреплен факт рождения аль-Фараби на территории Казахстана, а также принято решение о включении его имени в международный список великих ученых мира и проведении юбилейной конференции СССР, посвященной 1100-летию аль-Фараби, в Казахстане. Так впервые имя аль-Фараби звучит на мировом уровне через инициативу ЮНЕСКО. В рамках работы конференции, где аль-Фараби был посвящен отдельный симпозиум, в четвертой секции «История средневековой науки и техники» и на коллоквиуме 4 «Средневековая наука: взаимоотношения Востока и Запада» с докладами выступают Ш.Е. Есенов, А.Х. Касымжанов («Проблема классификации наук у ал-Фараби») [7, С. 180-182], О.А. Жаутыков, А.Х. Машанов, А.Х. Касымжанов, А. Кубесов («Роль аль-Фараби в развитии науки») [8, С. 51-53], а также М.М. Хайруллаев из Узбекистана («Фараби и некоторые вопросы развития естественнонаучного знания на средневековом Востоке») [7, С. 120- 122], Е. Джаныбеков («Музыкальная акустика у ал-Фараби») [7, С. 177-180] и др. В своих воспоминаниях А. аль-Машани указывает, что после его встречи с будущим академиком М.М. Хайруллаевым (1931-2004), занимавшим тогда должность зам. директора Института востоковедения Академии наук Узбекистана, последний заинтересовался темой аль-Фараби, которая позже стала предметом его научных исследований.

В 1973 г. в Алма-Ате проходит V Международная конференция писателей Азии и Африки, в рамках которой 9 сентября состоялось сессия Общего собрания Академии наук КазССР и участников, приуроченная 1100-летию со дня рождения аль-Фараби, а 11 сентября проводится отдельное заседание, посвященное жизни и наследию аль-Фараби, где поэты читают свои стихотворения, посвященные Абу Насру [9, С. 54].

Так, на основании проделанной работы и достигнутых результатов Казахстан по резолюции московского конгресса 1971 г. удостоивается чести 8-13 сентября 1975 г. провести международную

научную конференцию «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока», посвященную 1100-летию со дня рождения аль-Фараби, в которой наряду с отечественными учеными принимают участие представители Азербайджана, России, Ирана, Киргизии, Узбекистана и др. Пленарное заседание прошло в Москве в Колонном зале. Подобная юбилейная конференция также состоялась в Багдаде. Результатом этих трех мероприятий стали сборники научных статей «Аль-Фараби. Научное творчество» [10], «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока» [11] и «Аль-Фараби. Фестиваль аль-Фараби» (на ар.яз.) [12].

14 сентября 1975 г. было принято специальное Постановление №454 «Об увековечивании памяти Абу Насра аль-Фараби» [13, С.238].

А ранее, в апреле месяце улица Водозаборная в Алма-Ате была переименована в проспект аль-Фараби.

В том же году в СССР издается памятная марка, посвященная юбилею аль-Фараби. Выход в свет в Москве книг Б.Г. Гафурова и А.Х. Касымжанова «Ал-Фараби в истории науки» (1975), А.Х. Касымжанова «Абу Наср аль-Фараби» (1982) и М.М.

Хайруллаева «Абу Наср аль-Фараби: 873-950» (1982) на русском языке способствует большей узнаваемости «Второго учителя» на всем советском пространстве.

Казахстанские писатели также внесли большую лепту в «возвращение» аль-Фараби на его историческую родину, сделали его более близким не только казахскому читателю, но и широкой аудитории на территории СССР.

В 1965 г. Д. Досжан издает свою повесть «Фараби». В 1970 г. в издательстве «Молодая гвардия» в Москве выходит роман известного казахского писателя А. Алимжанова «Сувенир из Отрара». В 1975 г. юбилею «Второго учителя» посвящает свою историческую поэму «Аль-Фараби» И. Есенберлин [14]. В 1979 г. в г. Москве в издательстве «Советский писатель» на русском языке издается второй роман А. Алимжанова «Возвращение учителя» (ранее опубликованный в Казахстане), что популяризирует имя ученого на советском пространстве и закрепляет факт его рождения на казахской земле. По свидетельству многих экспертов, появление данной книги поставило окончательную точку в споре между Узбекистаном и Казахстаном в национальной принадлежности великого ученого. В рамках Года аль-Фараби и ежегодной республиканской акции «Одна страна – одна книга», запущенной в 2007 г. по инициативе Национальной академической библиотеки РК и Библиотечной ассоциации РК при поддержке Министерства культуры и информации РК, это сочинение признано главной книгой для всеобщего чтения в Казахстане (наряду с романом-эпопеей М.О. Ауэзова «Путь Абая») [15]. Также следует упомянуть, что в текущем году оно впервые было переведено на английский язык совместно с издательским домом «Liberty Publishing House» в г. Нью-Йорк [16]. Исследователь Н. Турекулов в книге «Литературное наследие аль-Фараби» упоминает о вкладе других деятелей литературы и искусства Казахстана в дело популяризации аль-Фараби и его наследия: «... о нем пьеса драматургов Ш. Хусаинова и О. Бодыкова «Аль-Фараби». Величие Аль-Фараби воспето поэтом О. Турманжановым – «Мысли об Отраре», «Баллада о Фараби», «Размышления о Каратау». Ему же посвящали свои произведения Аскар Токмагамбетов, Музафар Алимбаев, Джакан Сыздыков, Джусуп Кыдыров, Кадыр Мырзалиев, Мухтар Шаханов, Кабдикарим Идрисов и другие поэты. Композитор Кенжебек Кумисбеков написал музыкальное произведение «Мотивы Фараби», а режиссер Арарат Машанов создал документальный фильм «Аль-Фараби» [17, С. 13]. Этой теме посвящены и статьи Р. Бердыбаева «Образ аль-Фараби в художественной литературе» [18], М.М. Ауэзова «Фараби в литературе и искусстве Казахстана» [19], С.В. Ананьевой «Путь учителя – путь к людям: аль-Фараби в литературе Казахстана» и «Образ аль-Фараби в литературе Казахстана» [20; 21]. В 1973 г. в Казахстане появляется и первый портрет аль-Фараби, созданный заслуженным деятелем искусств КазССР Сахи Романовым [13, С. 372].

Важным событием в казахстанском фарабиеведении стал и выход в свет в 1977 г. первого «Библиографического указателя» в Казахстане, подготовленного К.Б. Жарикбаевым [3].

23 октября 1991 г. вышло Постановление Кабинета министров Казахской ССР №629 «О переименовании Казахского государственного университета имени С.М. Кирова: о присвоении КазГУ имени аль-Фараби [13, С. 238].

В рамках Года аль-Фараби в Библиотеке аль-Фараби КазНУ им. аль-Фараби был открыт бюст основателя казахстанского фарабиеведения Акжана аль-Машани. Большую лепту в осуществление данной идеи внесла д. и. н., профессор З.О. Дукенбаева.

На основании выше изложенного можно заключить, что наша страна к середине 80-х гг. прошлого века не только закрепила за собой статус центра фарабистики, но и внесла вклад в популяризацию личности и наследия аль-Фараби на пространстве всего СССР, дала стимул появлению новых научных исследований в данном направлении в России (А. Сагадеев (1931-1977), Т.К. Ибрагим и др.), Узбекистане (М.М. Хайруллаев (1931-2004), С. Облакулов, А.Л. Казибердов и др.), Таджикистане (Б.Г. Гафуров (1908- 1977), С. Сулейманов и др.) Никогда нельзя забывать, что за всем этим тернистым путем стоял колоссальный и самоотверженный труд многих людей, их патриотизм и высокое сознание. Эту память мы должны донести и до следующих поколений. Сегодня из числа первого поколения фарабиеведов осталось в живых немного представителей, среди них – к. филос. н., востоковед-арабист К.Х. Таджикова, д. филос. н., профессор Г.К. Курмангалиева и др. Наш долг помнить их.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. URL: <https://bilim-all.kz/olen/1827-Turkistan>
2. Машанов А. Эл-Фараби және Абай. – Алматы, «Қазақстан», 1994. – 192 б.
3. Жарикбаев Қ.Б. Эл-Фараби: библиографиялық көрсеткіш. – Алматы, 1977. – 134 б.
4. URL: <http://www.matritca.kz/news/68159-nelzya-bylo-dopustit-ischeznoveniya-yazyka-nashih-roditeley.html>
5. Возвращение Учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби. Сост.: М.М. Ауэзов, Б.К. Тайжанов. – Алма-Ата, 1975. – 199 с.
6. Дербісалиев Ә. Эл-Фарабидің эстетикасы. – Алматы, 1980. – 68 б.
7. Труды XIII Международного конгресса по истории науки. Москва, 18-24 августа 1971 г. – М., 1974. – 236 с.
8. Труды XIII Международного конгресса по истории науки. Обзоры коллоквиумов. Москва, 18-24 августа 1971 г. – М., 1974. – 196 с.
9. Академия наук Рспублики Казахстан. Хроника событий. – Алматы, 2007. – 173 с.
10. Ал-Фараби. Научное творчество. Отв. ред. Б. Г. Гафуров – М., «Наука», 1975. – 180 с.
11. Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1975. – 112 с.
12. Аль-Фараби. Фестиваль аль-Фараби (на ар.яз.). – Багдад, 1975. – 172 с.
13. Абу Наср аль-Фараби (870-950). Библиографический указатель. Под общей редакцией профессора К.Б. Жарикбаева. – Алматы, 2012. – 475 с.
14. Есенберлин И. Аль-Фараби: [историческая поэма] // Ленинский путь. – 1975. – 9 сентября
15. <http://cbspvl.kz/odna-strana-odna-kniga/odna-strana-odna-kniga-2020/>
16. <https://bilimdinews.kz/?p=125441>
17. Турекулов Н. Литературное наследие аль-Фараби. – Алма-Ата, 1981. – 14 с.
18. Бердыбаев Р. Образ аль-Фараби в художественной литературе // Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1975. – С. 84-86.
19. Ауэзов М.М. Фараби в литературе и искусстве Казахстан // Возвращение Учителя: о жизни и творчестве аль-Фараби. Сост.: М.М. Ауэзов, Б.К. Тайжанов. – Алма-Ата, 1975. – С. 183-187.
20. Ананьева С.В. Путь учителя – путь к людям: аль-Фараби в литературе Казахстана // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы международного конгресса 28-29 сентября 2000 г. – Алматы, 2001. – С.456-462.
21. Ананьева С.В. Образ аль-Фараби в литературе Казахстана // журнал «Аль-Фараби». – 2003. - №3. – С.84-91.

Төлегенұлы Қажымұрат

тарих магистрі, Бозоқ мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының
Бас инспекторы.
tkazhymurat@mail.ru

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ «ТУ», «БАЙРАҚ», «ЖАЛАУ» ҰҒЫМДАРЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Байрақ, ту, жалау ұғымдарын зерттеу, олардың мәнін ашу қазіргі кездегі өзекті тақырыптардың бірі. Қазақ тулары сақ, ғұн, түрк кезеңдерінен кейінгі орта ғасырға дейін өз жалғасын тауып келді. Алайда, ту ұстау, ту көтеру, ту кеңесі сияқты түсініктерді қайта қарау маңызды. Бұл ұғымдар қазақ фольклорында жақсы көрініс табады. Мақалада аз да болса осы ұғымдардың қолданылуы, оның ерекшелігі жайында айтылады.

Ту бір жағынан мемлекеттің басты белгілерінің бірі және соғысқа бағыт беруші, әскердің рухын көтеретін қасиетті құрал. Ту ұстаған батыр ол – батырлардың батыры. Ондай адамдар «тушы» деп аталып, арнайы ту кеңесінде таңдалып алынды. Тулар кейін батырдың өзінде сақталып, ұрпақтарына аманатпен беріліп отырды. Мысалы: Кабанбай батырдың, Бөгенбай батырдың, Ер Жәнібек батырдың тулары болғаны белгілі.

Кілт сөздер: Байрақ, Ту, Жалау, Ту кеңесі, Ту ұстау, Ту көтеру, Ту байлау, Жырлар, Қазақ хандығы, Батырлар.

Аннотация. Изучение понятий байрақ, знамя, флаг, раскрытие их сущности – одна из актуальных тем современности. Казахские знамёна являются продолжением сакского, гуннского и тюркского периодов до средневековья. Однако важно пересмотреть такие понятия, как нести флаг, подъем флага, Совет флага. Эти понятия хорошо отражены в казахском фольклоре. В статье рассказывается об использовании этих понятий, их особенностях.

Знамя, с одной стороны, является одним из главных символов государства и воинской доблести, священным инструментом, поднимающим дух армии. Герой, держащий знамя, он-настоящий герой. Таких людей называли «тушы» (знаменосец) и выбирали на специальном Совете. Знамёна потом хранились у самого героя и передавались потомкам аманатом. Например: знамена Кабанбай батыра, Бөгенбай батыра, Ер Жәнібек батыра.

Ключевые слова: Байрақ, Знамя, Флаг, Совет Флага, нести знамя, подъем знамя, привязать знамя, жыр, казахское ханство, батыры.

Annotation. The study of the concepts of bairaq, banner, flag, disclosure of their essence is one of the topical topics of our time. Kazakh banners are a continuation of the Saka, Hunnic and Turkic periods up to the Middle Ages. However, it is important to rethink concepts such as flying the flag, hoisting the flag, flag council. These concepts are well reflected in Kazakh folklore. The article describes the use of these concepts, their features.

The banner, on the one hand, is one of the main symbols of the state and military valor, a sacred instrument that raises the spirit of the army. A hero, a proper banner, he is a real hero. Such people were called «carcasses» (standard-bearer) and were elected at a special council. The flags were then kept by the hero himself and passed on to the descendants of the amanat. For example: the banners of Kabanbai batyr, Bogenbai batyr, Er Zhanibek batyr.

Key words: Bayrak, Banner, Flag, Flag Council, carry the banner, raise the banner, tie the banner, zhyr, Kazakh khanate, batyrs.

Байрақты ту көтерген жауынгер батыр.
Автор: Жаппаров Бекен Байзакович

Қазақ тарихында ту, байрақ, жалау сөздері жиі кездеседі және қазіргі күнге дейін сақталған. Бұл ұғымдардың қолданыс аясы және түсінігі жағынан тарихи-этнографиялық маңызы зор, сондықтан, әлі толық зерттеліп үлгермеді деп ойлаймыз. Дегенмен, бұл салада отандық ғалымдардың біршама тиянақты зерттеулері бар. Олардың қатарында: Н.Атығаев, Н. Әлімбаев, Х.Ахметжан, А.Ш. Бимендиев, А.Омаров т.б.

Қазақтың халық ауыз әдебиеті, мақал- мәтелдер, даналық-нақыл сөздер мен оны зерттеушілердің еңбектерінде осы мәндес сөздерді жиі кездестіруге болады. Мемлекеттік биліктің үлкен белгілеріне оның туы немесе байрағы болу маңызды болып табылады. Бізге жеткен мақал-мәтелдерде: «Туған жерге туың тік» [1, 4-бет], «Ұл – орнындағы ту, Қыз – ұшатын қу (аққу)» [1, 54-бет] немесе «Ұл – орнықты алтын ту, Қыз – айдыннан ұшатын қу» [2, 268-бет], «Жақсы ұл елдің туы» [1, 57-бет], «Ақ жалау барда «малым бар» деме, Әзірейіл барда «жаным бар» деме» [2, 268-бет], сонымен қатар, «ту ұстар», «ту тігу» сияқты сөздерді жиі кездестіреміз. Қазақтың әскери ісі тарихын

зерттеуші ғалым Х.Ахметжанның айтуынша «байрақ», «ту», «жалау» үшеуі үш түрлі мағынаны білдіреді. Яғни «Шығуы жағынан ерте пайда болғаны байрақ, одан кейін ту, ең соңғы пайда болғаны – жалау» - дейді. [3, 190-бет]

Байрақтың қолданылуы ерте болғаннан соң да ол туралы мағлұматтар аса көп емес. Х.Ахметжанның «Жараған темір кигендер...» атты монографиясында: «Байрақ» дегеніміз – хандық биліктің, әскери лауазымның, батырлық дәреженің символдық белгісі, жеке адамдардың белгісі. Бұл белгі патшалар, әскербасылар жүрген жерде көтерілген. Қолбасшылар бұл байрақтармен шайқаста түрлі тактикалық белгілер беріп, айқасты басқарып отырған. Түркі тілдерінде бұндай ағаш сапқа тағылған, бекітілген дәреже белгілерін «байрақ» немесе «мунджук» деп атайды. Ал, байрақты алып жүруге тағайындалған адамдарды «байрақшы» («байрақдар») деп атаған көрінеді» [3, 186-бет] деп байрақ сөзіне анықтама береді. Дегенмен халық аузында «Батырдан кеңес сұрасаң, қылыш, мылтық, байрағын айтар» деген мақал, «Бөрілі байрақ астында, бөгеліп көрген жан емес» деген өлең жолдары қазақ халық әдебиетінде де кездеседі. Байрақ туралы «Түрік тілдерінің сөздігінде»: «Байрақ желпілдеді; Байрақ сабының ұшындағы шашақтары желпілдеді» [4, 289 бет] сонымен қатар, «Таңұқ, Таңиқ» соғыста найзалардың, байрақтардың басына тағатын жібек белгі» [4, 491-бет.]. Бұдан түсінгеніміз байрақтың басына жылқы қылынан немесе теріден жасалған шашақтар тағылатынын, әр түрлі түсті арнайы жібек белгі тағылатын білуге болады. Келесі өлең жолдарынан Байрақтың жанына қосымша мата ілінгені, яғни бұл жердегі «байрақтың желбіреуі» деп отырған оның үлкен көлемде болғанын білдіреді. «Байрақты ту» (Байрақ пен тудың элементтері біріккен күрделі түрі) осыдан пайда болуы да мүмкін. Өлеңде: Сонымен қатар, «Қызыл байрақ желбіреп көтерілді; Қара топырақ шаң-тозаңы шықты» [4, 251-бет.] деп кездеседі.

Енді, ту деген не дегенге келсек. «Айбын энциклопедиясында»: «Ту – әскери бөлімнің рәмізі. Ту найза немесе бсқаша бейнелер түріндегі металл ұштығы бар ағашқа бекітілген белгілі бір өлшем мен мата полотносынан тұрады. Көшпелі халықтарда (сақ-скифтер, ғұндар, түркілер, т.б.) Туды жауынгерлік рухтың белгісі ретінде ерекше құрметтеген. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найзаның басына байланып көтерілген. Жауынгерлерге күш беріп

қорғау үшін оларға киелі белгілер (жыртқыш аңдар мен айдаһардың басы, кейіннен Ай, Құран аяттары) салынды. Ту әскердің киесі саналғандықтан, шайқас кезінде оны ұстау ең батыр адамдарға тапсырылған» [5, 751-752 бет] деп туға қысқаша сипаттама береді. Ал, «этнографиялық сөздікте» біршама толық мәлімет алуға болады онда:

«Тудың желегі әдетте үш бұрышты, төрт бұрышты немесе трапеция түрінде пішінде жасалып, желектің негізгі бөлігінде түсті матадан жасалған бірнеше (бір, екі, үш) таспалар түрінде ту құйрықтары бекітілді. Майданда жақсы көріну үшін тудың желегі мен құйрықтарына әдетте ашық қызыл, көк, жасыл, сары түсті маталар пайдаланылды. Тудың желегіне түрлі киелі бейнелер (қасиетті аңдар мен жануарлар, зұлпықар қылыш, періште, айдаһар сүреттері) салынып, киелі жазулар (ұрандар, қасиетті сөздер) кестеленіп жазылады. Тудың желегі ағаш сапқа байланып, саптың жоғарғы басына металдан жасалған тудың ұштығы орнатылды, тудың ұштығына әр халықтарда олардың өздеріне тән киелі діни рәміздерін бейнелеген. Бұл рәміз туға күш, киелілік беруге тиісті болды. Мұсылман халықтарында, оның ішінде қазақтарда да, тудың ұшына ислам дінінің символдары бейнеленді – жарты ай бейнесі салынып, Алланың есімі, құран сөздері жазылды. Тудың басына кейде қосымша элементтер ретінде мата, таспадан, аттың қылынан, аңның құйрығынан жасалған байрақтар тағылды. Байрақтың тағылуы тудың дәрежесінің жоғарылығын көрсетті. Тудың дәрежесіне байланысты біреу немесе бірнешеу болуы мүмкін [6, 445 бет].

Ту ұстау тек мыңбасылар, түменбасыларға тиесілі. Ондай адамдар ерлігі асқан, танымал баһадүр болуы міндетті. Ту көтеретін адамды «туғшы» (тушы) деп атаған. Соғыс алдында ту ұстауға арнайы «ту кеңесі» жиналып, әр рудан ту алып жүруге лайықты деп таныған батырлар ұсынылған. Жиын барысында бәріне танымал батырды таңдап соған ту «ұстаудың жолы» беріліп, бата айтылды. Көп жағдайларда соғыс біткен соң, ол ту атадан балаға мирас болып қалды. Ту берудің және тушыны тағайындау туралы «Барақ батыр» жырында толық көруге болады:

Батырлардың алдына
 Барақ келді ту алып.
 Батыр шыққан Алаштан,
 Ер қайратын сынасқан.
 Желбіреген жасыл ту
 Ер Бараққа жарасқан.
 Жау қарасын көргенсін,
 Аттанып келген батырлар
 Ұстауға туға таласқан.
 Таласып тұрған ерлерге
 Барақ келіп жол ашқан.
 «Ер Барақтың жасыл ту
 Ортасында тұрады.»
 «Әлім менен Байұлы
 Ту кеңесін біткеріп,
 Бараққа жолды береді.» [7, 4-бет]
 Туды батыр, ер адамдар ұстайтыны туралы шежірелік жырларда да кездеседі:
 «Тарихта осылай ел туыстары,
 Талай ер батырлықпен ту ұстады» [8, 18-бет].

Жалау. А. Байтұрсынов. Жаңа әліппе.
 1927 жыл. Қызылорда [14, 55-56 б.]

Сонымен қатар, «ту байлау» түсінігі жағдайға байланысты әр жерде әр түрлі қолданылуы мүмкін. Ту ұстаушы батыр жылқының үстінде туды өз ыңғайына қарай қанжығасына, тақымына қыстырып, етігіне байлап үзеңгіге басып отыруы мүмкін немесе туды жақсылап байлап атты адамға орнатады. Бұл туралы жырда:

«Көп әскер көз қорқатын келді жетіп,

Ту байлап, тұлпар мініп екпіндетіп.» [8, 46-бет]

Сонымен қоса Шалкиз жырауда «ту байлау» тіркестерін кездестіреміз:

Туырлықсыз қара үйге

Ту байламақ не керек!

Туғаны жоқ жалғызға

Көп ішінде суырылып,

Жауға шаппақ не керек! [9, 40-бет].

Мұнда жырау біздіңше «ту байлаудың» ерекше статусын байқатып отыр. Туды кез келген үйге байлауға болмайтыны, оның қасиеті жоғары екенін, ал, ер жігіт жалғыз болса, артында туған ағайыны мен елі жоқ болса, ол қанша жауға шапқанымен батыр емес. Батырдың жанашыры оның елі. Бір жағынан жырда жыраудың өкінішін де білдіреді.

Ақтамберді жырау (1675— 1768) жырындағы:

«Жауға шаптым ту байлап,

Шепті бұздым айғайлап» [9, 61-бет] деген шумақтарында ту жаудың шебін бұзуға, жеңіске жеткізуде ерекше орны бар екенін, желбіреген тудан сарбаздардың рухтанып күш алып «ұрандатып» жау әскерін талқандауын білдіріп отыр. Яғни жауды жеңуге үлкен мотивация береді.

Дулат Бабатайұлының (1802— 1871) «Сүлейменге» атты арнау өлеңінде ту ұстау үшін тушының астына мінген тұлпарының жаратылуы немесе сай болуы, бапталуы маңызды екенін байқаймыз. Жырда:

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,

Алдыңан топ таратпай» [9, 202-бет].

«Ту ұстау» және оны көтеріп жүру батырлардың батырының қолынан ғана келді. Ондай адамдар батырлардың ішінен іріктелініп алынды. Себебі ту ұстаудың жауапкершілігі өте жоғары еді. Тудың құлауы ол –әскердің жеңілуі, ал әскердің жеңілуі сол мемлекеттің немесе елдің болашақ тағдырымен тікелей байланысты. Батырдың үлкен борышы елін қорғау, төмендегі жырда «ту жықпау» туралы былай деп өтеді:

Оң қолын Құдайкелдінің оқ үзгенде,

Ту жықпай, сол қолымен жүре берді.

Ерлікпен сол қолымен туды ұстап,

Аталды «Солақай» деп содан бері [8, 154-бет]. Батырдың «лақап ат» алуы да оның ерлік істерімен тікелей байланысты болып отырды. Оның істеген ерлігі ауыздан-ауызға тарап отырды.

Жанақ ақынның (1770-1856) «Рүстем төреге айтқан сөзінде» тудың құлауы мемлекеттің құлауымен бірдей екенін байқататыны жайында кездеседі. Жырда: «Хан тағы төңкеріліп, ту құласын» [9, 155-бет].

Біздіңше «ту ұстау» және «ту байлау» соғысқа байланысты: жорыққа аттануды, ерлік жігерлік, жаулап алушылық, рухты көтеру, жігерлендіруді білдірсе, екінші жағынан: батырлық, басқарушылық, мемлекеттік биліктің рәмізін білдіртеді.

Тудың жығылуы соғыстың аяқталуы, қарсы жақтың жеңілгені немесе жеңгенін білдірген. Ту ұстаған батырды аттан құлату үлкен ерлік болған. Бұл туралы жырда:

Ту көтерген батырын

Ат көгіне құлатты. [10, 210-бет] деп кездессе енді бірде:

«Шеп бұзып, ту құлатқан батыр құрып,
Тебінгі сауған ұры ер болған кез» [9, 162-бет] деп жолығады.

Біздіңше соғысқа шығатын әскерде негізгі ту біреу болды. Оны Бұқар жыраудың (1668—1781) өлеңінен байқауға болады. Онда:

Жетінші тлек тілеңіз,
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа [9, 82-бет].

Тудың түсі әр кезде әр түрлі болды. Ол елді билеген хандық әулетке байланысты өзгеріп отырды. Кейде әулеттер біріккен жағдайда әр түрлі түстегі тулар бірігетін жағдайларда болды. Бұл туралы Қ.Халид «Тауарих хамсада» кеңінен тоқталады:

«Ишм (Есім) хан ұзын бойлы, денелі кісі болған соң «Еңсегей бойлы ер Есім» деп дәріптеледі екен. Орыс ханның қызыл туы осының қолында қалған.

Сығай ханның екінші әйелінен екі ұлы бар: Сейітқұл және Оннан хан. Бұл Оннан батыр болып, қызыл ту астынан шығып, өзінше дербес ақ ту көтерген. Ақ тулы төрелер қайда жүрсе де Оннан тұқымы болып есептеледі. Ишм хан ұлы Жәңгірхан, ұлы Тәуке хан бір әйелден жеке. Мұның ұлы Полат хан, ұлы Әбілмәмбет хан, ұлы Әбіл Файз хан қызыл тулы төрелердің бабасы.

Жәңгір ханның екінші әйелінен Аула, Бақи деген екі ұл болып, Ауладан Абылай хан туған. Жас кезінде жау қолына түсіп, тағы бір шапқыншылықта қазақ қолына түсіп, үйсін Төлебидің түйешісі болып жүрген. Содан соң туысы Полат хан өз қолына алған да, соңынан Полат баласы Әбілмәмбетке қызыл ту беріп, өз орнына қойып, Абылайға жасыл ту беріп, кейбір тайпаларға уәли (басшы) қойған. Соңынан Абылай хан өз қабілетімен Орта жүздің бәріне, ұлы жүздің көбіне, кіші жүздің біразына ие болып, жалпы төре атаулыдан басым келген себепті, үш жүздің ханы деп аталған. Жасыл тулы төрелердің бабасы болады. Білетіндер осы үш тудың бәрі Орысханнан, дейді, бірақ мағынаға қарай орданы есепке ала отырып Сарай хандары қызыл ту, Шағатай әулеті ақ ту, Укудай әулеті көк тумен дараланып, кейіннен бұл жағдай да ұмытылып, жақын аталары Оннан мен Абылай ханға жеткізіп (ту тарихын) айтады, яғни бұлай да Орысхан нәсілінен есептеледі» - [11, 103-104 бет].

Қ.Халидке сүйенсек Орыс хан әулетінен тараған қазақ хандарында: қызыл, жасыл, ақ ту болды, әрі алғашқы қазақ тулары қызыл, одан соң жасыл, кейін ақ түсте болған. Халық аузында кездесетін «Абылайдың ақ туы» деген ұғым бар. Меніңше бұл әлі зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қазақ жырларында ту ұстаған батырлар жайында, олардың айбынды жорықтары туралы көп айтылады. Солардың бірі «Жантай батыр» жырында:

Ақ туы көк аспанда желкілдеген,
Қалың қол қаптағанда көз көрімнен» [7, 252-бет],

сонымен қоса,

Ту ұстап, тұлға болған сан ғасырға
Қор құйған сом алтындай салмақтары.
Ақ тулы Қабанбай мен ер Бөгенбай,

Үріккен Құбажонның қалмақтары [8, 79-бет] деген жолдардан ту ұстаған батырдың ел бастауы, сол арқылы мәртебесінің өсіп, атақ-даңқының артуы көрініс табады. Бір жағынан бұл жерде ту тек батырдың даңқын ғана аспандатып қоймай, қара халықтың үміті, бағыт-бағдары, қорғайтын қасиетті «тұмары» іспетті көрініс табады. Кей жырларда «Алла деп» ұрандап жауға шабу, «Пайғамбардың ақ ту» ұғымдары кездеседі. Ол туралы жырда:

Көтеріп мәртебесін ықылас беріп,

Ақ туын Ғақашаға беріп еді [10, 165-бет]. Мұндағы ту ұстаушы «Ғақаша» деп отырған адам пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.у) ең сенімді ер жүрек сахабасы.

Тудың діни-ғұрыптық ерекшелігі. Туды тек батырлар ұстамағанын ел басқарған билерде болғаны туралы төмендегі жырда Төле би бабамыздың ақ туы болғаны жөнінде мәлімет береді. Жырда:

«Ұзын сөз айта берсе жатыр толып,
Кетейін қысқа-қысқа басын шолып.
Ісіміз жөн, жолымыз дұрыс десіп,
Жалауы белгіленді ақ ту болып.
Төлеге хатшы қылды Естанайды,
Ақылды, ойлы адам деп, ес санайды [10,163-бет].

Біздіңше ақ ту ақ пейілділікті, адалдықты, шындықты, ерлікті білдіретін қасиетті түс. Сондықтан ақ туды киелі санаған.

Тудың келесі бір түсі ол ала ту және сарала ту. Төмендегі Махамбет Өтемісұлының «Ұлы арман» атты өлеңінде:

Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда?! [9, 180-бет] деген тұстарын байқаймыз.

Алайда «Ала» сөзінің мағнасын белгілі ғалым Рәбиға Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» еңбегінде былай түсіндіреді: «Қазіргі түрік тіліндегі «жаналғыш (орысша палач)» мағынасындағы алашы сөзі де, XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының тілінде кездесетін «жаугершілік, қиыншылық» мәніндегі аласат сөзі де, қазақ тілінің жергілікті сөзі ретінде келетін «аласапыран, бүлік, бүлдіру» мағынасындағы аласат, аласат салу сөздері де, Түрікменстан қазақтары мен Сыр бойы қазақтары «алай- түлей, ала-сапыран, дүрлігу» мағынасында қолданатын алағай-бұлағай сөздері де бір төркіндес. Ала қырғын, ала сапыран, ала топалаң тіркестеріндегі «бүліншілік» ұғымын бұлардағы ала компоненті айқындай түседі.

Демек, ертеректегі қазақ тілінде кездесетін ала балта -жай балта емес, соғыс құралы, ұрыс балтасы, «кісі өлтіретін балта». Ала сөзінің «соғыс» ұрыс» мағынасына қатысты қолданылған және бір түсы, біздіңше, ала берен, ала ту тіркестерінде келгені. Берен – сауыт, ала берен – ұрыс киімі. Сол сияқты ала ту деген тіркес о баста тудың түсіне қатысты емес, «ұрыста ұстайтын ту» деген ұғымда туған тәрізді. Ол ала тудың түсі жасыл, ақ, көк т.б. болуы мүмкін» - [12, 30-бет] дей келе: «Сөйтіп, сөз тарихын қуалағанда, ала деген бір ғана тұлғаның туынды сөз, күрделі сөз, яғни тіркес құрамында бірнеше мағынада келетіні байқалады. Ол мағыналардың бірқатары түпкі (этимондық) семантикадан тараған ауыспалы түрлері болса, енді біреулері «ұрыс, соғыс, қырып- жою» мағыналары бар және «көпшілік, масса» деген мағыналық реңкті қамтитын өз алдына бөлек сөздер болып шығады. Осы себептен қалың оқырманға ала балта, ала ту дегендердегі аланың түске қатысы жоқ екенін, батырлар жырлары мен Махамбет ақында кездесетін алаулау етістігінің «соғысу, ұрысу» мағынасындағы сөз екенін тарихи лексикология курсы аңғартады [12, 188-бет].

Дегенмен «Ер Тарғын» жырындағы жолдардан «ала» сөзінің түске байланысты да қолданылғанын көруге болады:

Жалғыздың жары Кұдай деп,
Сарала туы салбырап,
Шапты батыр тебініп,
Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы

Түс-тұсына саудырап [13, 5, 28-бет.], мұндағы «сарала» (сары+ала) тудың нақты түсін айтып отыр. Махмут Қашқаридың «Түрік сөздігінде» осыған мәндес: «АЛ, AL: ал. Қою сары, қызғылт сары түсті асыл жібек мата. Одан хандар байрақ істейді, дәулетті жоғары лауазымды адамдардың аттарына жабу жасайды. Ашық қызыл реңді де «AL – Ал (қызыл)» дейді» [4,112-бет.] Яғни, бұл жердегі сары және ала ол нақты бір түсті білдіртпеген, бірақ туды сары түс бар

екенін көрсетеді. Бірнеше түстердің қосындысы немесе араласуы. Мысалы: көк ала, қызыл ала, шұбар ала т.б

Жасыл ту жайында жоғарыда айтып өткеніміз. Төмендегі шежірелік жырда кездесетін жасыл ту бір рулы елдің туына айналғанын байқауға болады.

Шапырашты шабады «Қарасайлап»,

Жасыл туы желбіреп, бөрілі байрақ, [8, 115-бет] Сонымен қатар, аталас жақын рулардың бір ту астына жиналуы туралы айтылады:

«Ер Барақтың жасыл ту

Ортасында тұрады.

Әлім менен Байұлы

Ту кеңесін біткеріп,

Бараққа жолды береді» [7, 43-бет].

Тудың көлемі жайында «Ер Сайын» жырында:

«Қол түстеніп жатқанда,

Келе жатыр бір адам

Туырлықтай туы бар» [13, 129-бет.]. Жырда кездесетін «туырлықтай туы бар» сөз тіркесі тудың үлкендігін білдірген. Әдеттегі туырлықтың көлемі енінің өзі ең аз болғанда 3-4 метрді құрайды. Сондықтан жырда асыра айтушылық бар.

«Ту құйрығы бір тұтам

Тұлпар міндім, өкінбен,

Туған айдай нұрланып

Дулыға кидім, өкінбен [9, 34-бет]. Тудың құйрығы туралы айтылған жоғарыдағы жырда тудың бір құйрығы болатыны, әрі оның аз ғана шығыңқы болатыны жайында айтылған. Жалпы тудың құрылымы: Басы, Сабы, Құйрығы, Жиегі, Желегінен құралады. Ал, күрделі ту болса оған: шашағы, баулары қосылды.

Ал, жалау деген не? Бұрынғы кезде, арнаулы әскери форма болмаған жағдайда шайқас кезінде өз әскерін жау әскерінен айыру үшін жауынгерлер найзаға, дулығаға түсті матадан белгі тағатын. Оны жалау деп атайды. Әр бөліктің жауынгерлері жалауды бір түстен тағады. Сол арқылы қолбасшы да әскердің бөліктерін бақылап, байқап отырған. Жалау – әр әскер бөліктеріндегі жауынгерлердің айыру белгісі» [3, 190-бет].

Дегенмен, «жалаулы найза», «жалаулы ту» ұғымдары қатар кездеседі. Біздіңше кейінгі кезде «ту» және «жалау» ұғымдары кей тұста қатар мағынада қолданылды.

Жалау туралы жырларда Шалкиз жырау:

Саф арғымақ сайлаған,

Найзасына жалау байлаған, [9,48-бет]

«Жалаулы найза жанға алып,

Жау қашырар ма екеміз!» [9, 64-бет]

«Жалаулы найза қолға алып,

Жау тоқтатар күн қайда?!» [9, 180-бет]

«Ту», «байрақ», «жалау» ұғымдарын пайдалану тарихы туралы аз-кем сөз қозғалды.

Болашақта бұл тақырып бойынша зерттеу жұмыстары жалғасатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жәрдем Кейкін. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. — Алматы: «Өлке» баспасы. - 2002. - 448 б.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2010. 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. – 414 б.
3. Ахметжанов Қалиолла Саматұлы. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы. әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы РГЖИ «Дәуір» АО «Томол». 1996. - 256 б.

4. Қашқари М. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік) Том 3. 1998. - 600 б.
5. Айбын [Мәтін]: энциклопедия/Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011 - 880 б.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Мәтін]: энциклопедия ; [ғыл. ред. Н. Әлімбаев, ред. алқ.: Ә. Ахметов [ж. б.]; ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, ҚР мем. орталық музейі . - Алматы : Алем Даму Интеграция, 2017 .– 5000 дана . – 978-601-252-091-0 (4.т) (мұқ.), – 978-601-252-087-3 - «ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша жарық көрді» . Библиогр.: 813-831 б. 4-т. .– 831 б.
7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2009. 60-том. Тарихи жырлар. – 2009. – 420 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2012.Т. 81: Шежірелік жыр-аңыздар. – 432 б.
9. Бес ғасыр жарлайды: 2 томдық / Кұрастырған: Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 382 б.
10. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2012.Т. 82: Шежірелік жыр-аңыздар. – 432 б.
11. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасдв. – Алматы: Қазақстан, 1992-304 б.
12. Сыздықова Рәбиға. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. - 412 б.
13. Батырлар жыры, 2 том, Алматы: Жазушы. 2000. – 280 б.
14. А.Байтұрсынов. Жаңа әліппе. 1927 жыл. Қызылорда. 116 б.

Аяган Буркитбай Гылманулы
д.и.н., профессор, Заместитель директора Института истории государства

Муканова Гюльнар
к.и.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби

АЛТЫН ОРДА И ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС В СУДЬБАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ СЕРЕДИНЫ XX ВЕКА

Аңдатпа. «Қайта құру кезеңінде» саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау әрекеті жасалғаны белгілі. Сол кезде академик, белгілі тарихшы М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен комиссия құрылды. Комиссия үлкен жұмыс атқарды.

Дегенмен, басқару аппаратының қызметіне байланысты объективті себептермен бірқатар проблемалар «жабулы» күйінде қалды. Атап айтқанда, «істі» болмағандар, шетелге қоныс аударуға мәжбүр болғандар және басқалар мүлдем ақталмады. Ең сорақысы, бұл адамдарға қарсы «қылмыстық іс» қозғалмаған, олар партия органдарының немесе ОГПУ немесе НКВД органдарының шешімімен жазаланған.

«Құпия» бірқатар құжаттар, адамдардың тағдырына ауыр әсер ететін әртүрлі шешімдер терең талдаудан өткізілмеген. Ал идеологиялық шешімдердің салмағы тым ауыр.

Қазақстан Президенті К.К.Тоқаевтың кінәсіз сотталғандарды толық ақтау жөніндегі комиссия құру туралы Жарлығы Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев бастаған рухани жаңғыру процесін жалғастырады.

Осы мақалада маңызды мәселелердің бірінің бүркемесі ашылады. Бұл біздің Отанымыздың тарихына тікелей қатысты, онда архив материалдары да, мемуарлық әдебиеттер де, әріптестердің көпжылдық зерттеулері де пайдаланылған.

Кілт сөздер: Алтын Орда тарихының зерттелуі, қазақ зиялылары, қуғын-сүргін, Қазақстан тарихы, архив деректері.

Аннотация. Как известно, в период «перестройки» была предпринята попытка реабилитаций жертв политических репрессии. Была создана тогда и комиссия под руководством академика, известного историка М.К.Козыбаева. Комиссия проделала огромную работу.

В то же время, в силу объективных причин, обусловленных деятельностью управленческого аппарата, ряд проблем так и остались как бы под «сукном». В частности, не были реабилитированы вовсе те, на кого не заводились «дела», те кто был вынужденно мигрировать за границу и так далее. Самое страшное заключалось в том, что эти люди не были реабилитированы, потому что на них не заводились «уголовные дела», их просто уничтожали решением партийных органов или решением органов ОГПУ или НКВД.

Не подвергнуты глубокому анализу и ряд так называемых «закрытых» документов, различных постановлений, оказавших тягостное воздействие на судьбы людей. И груз идеологических постановлений был крайне тяжел.

Указ Президента Казахстана К.К.Токаева о создании Комиссии по полной реабилитации невинно осужденных призван довести до логического конца процесс духовного обновления, начатый Первым Президентом Казахстана Н.А.Назарбаевым.

И сегодняшняя статья открывает завесу над этой одной из важных проблем. И кажется она непосредственно истории нашего Отечества, в которой использованы как архивные материалы, так и мемуарная литература и многолетние исследования коллег.

Ключевые слова: *изучение истории Золотой Орды, казахская интеллигенция, репрессия, история Казахстана, архивные материалы.*

Abstract. *It is known that, during the reforms, an attempt was made to rehabilitate the victims of political repression. At that time, a commission was created under the leadership of academician, well-known historian*

M. K. Kozybayev. The Commission has done a great job.

At the same time, due to objective reasons caused by the activities of the management apparatus, a number of problems remained as if under the «cloth».

Particularly, those who did not have «cases», those who were forced to move abroad, and so on, were not rehabilitated at all. The worst thing was that those people were not rehabilitated, because «criminal cases» were not opened against them, they were simply destroyed by the decision of the party or by the decision of the OGPU or NKVD.

A number of so-called «closed» documents and various resolutions that have had a painful impact on the fate of people have not been subjected to a deep analysis. And the burden of ideological resolutions was extremely heavy.

The decree of the President of Kazakhstan K. K. Tokayev on the establishment of a Commission for the full rehabilitation of innocent convicts is intended to bring to a logical end the process of spiritual renewal initiated by the First President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev.

And today's article opens the veil over this one of the most important problems.

And it directly concerns the history of our Fatherland, which uses both archival materials, memoir literature and long-term research of colleagues.

Key words: *study of the history of the Golden Horde, Kazakh intelligentsia, repression, history of Kazakhstan, archival materials.*

Еще не завершилась война с фашистской Германией, а 9 августа 1944 года было принято постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации», где был подвергнута острой критике исследования ученых по изучению Золотой Орды. То есть изучение истории средневекового государства оказалось страшнее войны с фашизмом.

После завершения войны в мае 1945-года в стране Советов приступили к мирной жизни. Героика Второй мировой войны отходила на второй план. В годы Великой Отечественной идеологический «заказ» вернул из скрижалей истории национальных героев: батыров, ханов в роли защитников Отечества. Но в условиях, когда фашизм был повержен, высшее руководство СССР спохватилось, что «классово чуждые» элементы и досталинские, небольшевистские модели обретают популярность. Бдительные органы не преминули «сигналить» в Центр об «ошибках» пропагандистской работы на местах.

И только в последние годы общественности стали известны сведения, долгие годы скрывавшиеся под грифом секретно. Замалчивание темы обосновывалось рядом директив ЦК ВКП(б). Вслед за постановлениями ЦК ВКП(б) о работе Татарского областного комитета КПСС «О состоянии и мерах улучшения массово-политической работы в Татарской партийной организации» от 9 августа 1944 года, «О работе по составлению очерков по истории Татарской АССР» от 21 марта 1946 года, были спешно приняты другие директивные документы по учебникам и монографиям.

Аналогичные постановления в период 1946–1952 годов, принимавшиеся по учебнику «История Казахской ССР», деятельности научно-исследовательских институтов, затормозили объективное изучение этого важнейшего периода истории Казахстана. Отсталые, если не сказать убогие и ущербные взгляды, основанные на сталинских догмах по общественным наукам, уже в перестроечное время получили отражение в Постановлении ЦК КПСС «О работе Казахской республиканской партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся» от 1 июля 1987 года».

Вслед за принятым постановлением по Татарской партийной организации, во всех краях, особенно восточных, начался масштабный «разбор полетов». Под кураторством московских проверяющих, после ряда проверок на местах были сделаны тяжелейшие «оргвыводы». Критике и преследованиям подверглись поэты Анна Ахматова, Михаил Зощенко, журнал «Звезда», а также украинские, азербайджанские, башкирские писатели и ученые. И острое идеологического недовольства партийной номенклатуры в основном было направлено в сторону исторических изысканий.

Проблема изучения истории Золотой Орды, точнее Улуг Улуса, была и остается одним из самых обсуждаемых и актуальных вопросов в исторической науке и по настоящее время. И многое было упущено за прошедшие годы. Виной такого положения стали партийные директивы, особенно по деятельности Татарской партийной организации августа 1944 года, загнавшие научный поиск в узкие рамки идеологических догм.

В последние годы много говорится о проблемах в науке. Но на наш взгляд, не проведено глубокого иобъемлющегоанализа так называемым закрытым постановлениям, целому списку нормативных документов, которые сдерживали развитие, в частности исторической науки.

Эти постановления, принятые на основе сталинского «Краткого курса истории ВКП(б)», загнали поиск научных и объективных данных в узкие рамки партийных, «классовых» директив. В частности, за основу этих постановлений были взяты взгляды Маркса и Энгельса о негативной роли Золотой Орды в истории человечества, примате классовых антагонизмов, феодальном производстве и паразитическом характере этого государства. Основные принципы постановлений легли в основу учебников для школ, высших учебных заведений, когда искусственно рисовался образ узкоглазого, коварного и агрессивного степняка. Подобного рода директивы затормозили развитие исторической науки всего бывшего Союза и Казахстана, в частности, создав к тому же искаженное представление об истории Улуг Улуса.

По решению ЦК ВКП(б) в июле 1945 года в условиях начавшейся идеологической кампании в июле 1945 г. в Казахстан якобы «для оказания помощи в идеологической работе Казахской партийной организации» в Алматы выезжает группа работников Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) и Союза советских писателей. Задачей их было не только выявление «идеологических ошибок», но и принятие суровых мер в отношении местных кадров.

Документ, в котором руководство национальной республики и ряд писателей и ученых оказались в черных списках, сохранился в московском архиве. Более того, в начале 2000-х годов его содержание стало нарицательным настолько, что источник был опубликован дважды за пределами Казахстана: сначала в престижном журнале «Вопросы истории» [1], затем в сборнике документов [2]. Пакеты аналогичных документов, но не все имеются и в казахстанских архивах.

Удивительно, но так бывает - благодаря «партийному разносу» мы теперь знаем, за что понесли наказания авторы пособий и учебников Сабит Муканов, Бейсембай Кенжебаев и их коллеги. В учебниках этих авторов получило освещение жизнь бия Едыге, хана Абылая и других персонажей сыгравших исключительно важную роль в истории Казахстана.

В числе тех, кто защищал их, пытаюсь убедить комиссию из ЦК, что подобные книги не только не вредны, а полезны для воспитания патриотизма оказались не только представители интеллигенции, люди науки и культуры, но и тогдашние партийные лидеры республики – Жумабай Шаяхметов и Мухамеджан Абдыкалыков.

Казахстанская общественность лучше знает про первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Жумабая Шаяхметова. О другом партийном руководителе, секретаре по идеологии ЦК Мухамеджане Абдыкалыкове стоит рассказать подробнее, так как он оказался в самом эпицентре политических событий, охвативших республику в 1940- 1950 годы. Родившийся в Баянауле, некоторое время он работал в шахтах Караганды. Затем выпускник ФЗУ в Петропавловске возглавляет наркомат просвещения Казахстана в 1938-1941, с 1941 – становится заместителем Председателя СНК Казахской ССР, с 1942 – секретарь ЦК КП Казахстана по пропаганде и агитации, при нем, кстати была организована Академия наук Казахстана.

Указанный период Сабит Муканов был председателем Союза Писателей Казахстана. Данная должность безусловно была на виду и предполагала идеологический статус-кво в сфере «коммунистически выдержанных» произведений авторов в национальной республике. В эти же годы шла исследовательская работа над казахским фольклором, изучали эпосы и предания и публиковали лучшие источники, прославляя имена и деяния Абылая и его батыров, правителей Алтын орды и Ак Орды. Дух патриотизма народа- победителя вдохновлял творческую интеллигенцию на изыскания о боевых подвигах батыров: в эпосах, легендах, киссах, жырах и дастанах. Но именно интерес к славному прошлому, а не прославление строительства коммунизма под мудрым руководством великого вождя И.В.Сталина, испугало партийных вождей.

Партконтроль в своем духе «отреагировал» на столь очевидный прорыв к свободе научного поиска.

В данном случае считаем уместным привести документ, ярко характеризующий нравы и реалии тех времен. В докладной записке Управления пропаганды ЦК ВКП(б), секретарю ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкову о результатах проверки идеологической и пропагандистской работы партийной организации Казахстана в октябре 1945-го года сообщалось, как о вредной диверсии об «ошибках и недостатках в идеологической работе в партийной организации Казахстана» и был введен в научный оборот только после обретения Казахстаном независимости [3].

В ходе работы группа пришла к выводу, что ЦК КП(б) Казахстана и его отдел пропаганды не сделали необходимых выводов из решений ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» и «Об агитационно-пропагандистской работе в Башкирской парторганизации», «Секретарь ЦК КП(б) Казахстана по пропаганде тов. Абдыкалыков не ринял соответствующих мер к исправлению серьезных идеологических ошибок, допущенных в работах ряда историков и литераторов Казахской ССР.»

Доклад Маленкову содержал также и другой пакет обвинений: «Научная работа в области истории в Казахстане находится в запущенном состоянии. В подготовленных к печати рукописях по истории Казахстана и в изданной в 1943 г. «Истории Казахской ССР» допущены серьезные идеологические ошибки. Авторы «Истории Казахской ССР», вопреки марксистской методологии, положили в основу истории Казахстана не развитие производительных сил, производственных отношений, классов и классовой борьбы, а борьбу казахов за свою независимость...Составители «Истории Казахской ССР» не только не показали глубоко реакционную роль монгольского ига, но ошибочно утверждают, что татаро-монгольское завоевание способствовало складыванию и развитию казахской народности, а одного из эмиров Золотой Орды Едиге прославляют как народного героя и защитника трудящихся».

В духе пресловутой «классовой» борьбы авторы докладной далее сообщали:

«Некоторые казахские историки и литераторы явно идеализируют Золотую Орду и всячески восхваляют Едиге. В подготовленном в 1944 г. Казахским филиалом Академии наук «Историческом сборнике» в статье тов. Маргулана «Ер Едиге» говорится: «Едиге – один из гениальных людей эпохи Золотой Орды. Он был защитником народа, мудрым политиком, печальником масс. По сохранившимся в народе преданиям, Едиге всю свою жизнь посвятил

народу, Родине, поэтому и имя его не забывается веками». Несмотря на указание ЦК ВКП(б) о ханско-феодальной сущности эпоса об Едиге, данного в постановлении «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации», ряд литераторов и в 1945 г. продолжали сочинять хвалебные стихотворения об Едиге (Сборник стихотворений «Ар»).

Историческая фигура хана Абылая безусловно грозила затмить имена любых героев советского периода, в связи с чем комиссия резюмировала: «Вопреки историческим фактам отдельные казахские историки пытаются доказать, что, например, хан Аблай является подлинно народным ханом. В сборнике «Казахские батыры» (авторы Кенжибаев - правильно Кенжебаев), Маргулан и др.), подготовленном к печати в 1944 г., о хане Аблае сказано: «Аблай хорошо понимал чаяния народа. Его деятельность целиком была посвящена делу свободы народа, его объединению».

Особенной критике подверглись казахские обществоведы и мастера художественного слова, посмеявшие возвеличивать интегрирующую роль правителя Едиге. Вызвало гнев и попытка национальной элиты реконструировать героический эпос: «В литературоведческих работах «Очерки по истории Казахской литературы XVII-XIX» Муканова, в учебнике по казахской литературе для 8-го класса Джумалиева, в учебнике по теории литературы Исмаилова, сборнике древних былин и легенд «Богатырский эпос» (т. 1, 1939 г., под ред. С.Муканова) также содержатся серьезные ошибки. Все ханы объявляются батырами, борцами за народ, за его счастье. В один ряд ставятся Едиге и Амангельды. В книге С. Муканова «Очерки по истории казахской литературы XVIII- XIX вв.» (изд. 1942 г.) сказано: «Борьба за независимость своего народа породила таких исторических батыров, как Едиге, Кобланды, Таргини (правильно – Таргын), Комбар (правильно – Камбар), батыров XVIII-XIX вв. Срыма, Есета, Жанхожи и других, через народное восстание, возглавлявшееся Амангельды Имановым, примыкает к Великой Октябрьской революции».

Досталось руководителю республиканской писательской организации и за упоминание о величии Алтын Орды: «Тов. Муканов прославляет историю Золотой Орды, утверждая, что «После смерти монгольского хана Чингиса, управлявшего Востоком и Средней Азией, его старший сын на берегу Едил (Волга) создал государство Алтын Орда (Золотая Орда). Это государство славно существовало в течение 300 лет (речь идет о Джучи), в управлении обороне его принимали участие и славились казахские батыры Едиге, Кобланды, Шора, Срым, Мамай, Коз-Турган (Казтуган. – Авт.), Тальегиз (правильно – Шалкииз) – эти исторические личности известны в истории как народные батыры, защищавшие землю от иноземных захватчиков. Россия, завоевав крымских, астраханских, казахских (видимо казанских) ханов, с XVIII в.начинает захват Казахской степи».

Комиссия из Москвы провела обстоятельную работу по устранению идеологических «ошибок», особенно в трудах по отечественной истории.

В результате системных гонений и запретов, золотоордынская тема надолго исчезла из научного обращения или же стала преподноситься однобоко и в узких рамках партийных директив.

Не все наверное знают, что в эти годы, гордость казахского народа, великий Абай в фокусе классового подхода представлялся народу вовсе чуждой фигурой. Критики писали: «Ошибки в литературно-художественных произведениях не исправляются, критика очень слаба и не способна понять и разобрать их. Оценивая роман Ауэзова «Абай», критик Исмаилов, вопреки действительному содержанию романа, утверждал:

«Писатель очень ярко и художественно показал жизнь трудового народа».

В общем, пасквиль в отношении авторов книг был составлен персонально и пафосно, с выпячиванием «идеологических пробелов». Выводы были жесткими: «Тов. Абдыкалыков занял

неправильную позицию по отношению к опубликованной в журнале «Большевик» рецензии на книгу «История Казахской ССР», вышедшей под редакцией Абдыкалыкова и Панкратовой. Тов. Абдыкалыков всячески задерживал опубликование в республиканской печати рецензии на «Историю Казахской ССР». На предложение зав. сектором печати отдела пропаганды ЦК КП(б) Казахстана тов. Колесникова об ускорении опубликования рецензии, тов. Абдыкалыков заявил: «Что вы пристали с рецензией? Расклейте ее хоть по всем заборам». Не случайно рецензия на «Историю Казахской ССР» лишь спустя три месяца после опубликования в «Большевике» была напечатана в газете «Социалистический Казахстан», да и то по личному указанию первого секретаря ЦК КП(б) Казахстана тов. Боркова».

Далее было продолжено: «Вместо того чтобы широко разъяснить партийному активу и интеллигенции принципиальные ошибки, допущенные составителями «Истории Казахской ССР», т. Абдыкалыков пытался смазать и замолчать эти ошибки. Для быстреего улучшения идеологической работы в казахской партийной организации было бы целесообразно укрепить отдел пропаганды и агитации ЦК КП(б) Казахстана, а секретаря по пропаганде т. Абдыкалыкова освободить от работы». Таков был вердикт комиссии ЦК ВКП(б), естественно слепо исполнявших директивы своих «верхов».

Нашились и другие жертвы. Проверяющих возмутило то, что «второй секретарь ЦК КП(б) Казахстана т. Шаяхметов в ходе обсуждения проекта постановления ЦК КП(б) Казахстана «О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР» занимал по некоторым вопросам неправильную позицию. Ссылаясь на то, что Казахский Едиге имеет широкую популярность в казахском народе, что именем Едиге называют детей, именем Едиге старики благословляют своих сыновей и т. п., т. Шаяхметов предлагал исключить из проекта постановления все пункты, относившиеся к Едиге».

Завершалось обращение к г. Маленкову упованием на решение ЦК – по тем временам могущественный аппарат страха и усмирения: «В связи с тем что в ходе работы вскрыты серьезные недостатки и ошибки в идеологической работе в Казахской парторганизации, которые трудно исправить без вмешательства ЦК ВКП(б), было бы целесообразно заслушать в ЦК ВКП(б) отчет ЦК КП(б) Казахстана о состоянии идеологической работы и принять соответствующее решение ЦК ВКП(б)». /Подписи/: А. Маслин, Д. Поликарпов, П. Климов, Ш. Уржанов, Добрынин, С. Битиев.»

Вскоре последовали и организационные выводы по освобождению от работы, понижению в должности. Каким-то чудом репрессии удалось избежать только Ж.Шаяхметову.

По итогам проверки ЦК ВКП(б) даже скромные упоминания правителей Алтын орды в печатных изданиях 1940-х годов для казахских авторов имели самые суровые последствия. По итогам проверки, М.Абдыкалыков был понижен, от должности, даже просто выкинут из обоймы. Позже он долгие годы с 1947 по 1967 годы проработал в Институте истории партии. Современное поколение, к сожалению, недостаточно знает об этом крупном организаторе, руководителе, подлинном патриоте Казахстана.

В так называемом, но страшным по своим последствиям «изобличающей» справке московской комиссии 1945 года в ЦК ВКП(б) – были также указаны конкретно писатели М.Ауэзов, Е.Исмаилов, Б.Кенжебаев, А.Маргулан, С.Муканов, политический деятель Ж.Шаяхметов .

Сам процесс преследования ученых и представителей культуры занял несколько лет. В феврале 1947 года выходит постановление ЦК Компартии Казахстана «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы АН Казахской ССР», где указывается на отход от идейных установок марксизма-ленинизма. Согласно решения ЦК Компартии Казахстана от ноября 1952 года «Об изъятии, книг содержащих идейно- политические ошибки» целый список мемуарной литературы, стихи, очерки, уложения айтысов были изъяты из обращения и уничтожены.

После началась печально известная кампания с «весманистами-морганистами», то есть преследования представителей научного направления генетиков. Эта беспрецедентная кампания краем затронула и Казахстан.

Поиск идейных врагов в Казахстане набрал особые обороты после печально известного письма в газете «Правда» в декабре 1950 года, кандидатов исторических наук Т. Ж.Шоинбаева, Х.Айдаровой и московского профессора А.Ф.Якунина о якобы имеющихся недостатках в освещении истории Казахстана в новом издании, вышедшем под редакцией академика А.М.Панкратовой и М.Абдыхалыкова. Письма летели также и в ЦК ВКП(б) и другие контролирующие органы. Академик Анна Михайловна Панкратова – талантливый ученый в годы Великой Отечественной Войны находилась с группой историков в Алматы и была приглашена для написания «Истории Казахской ССР».

Ряд историков, писателей, лингвистов, такие как Е.Бекмаханов, Б.Сулейменов, Е.Исмаилов, К.Жумалиев, П.Галузо, А.Маметова, Т.Нуртазин и еще ряд ученых подверглись ужасным репрессиям, были лишены работы и сосланы в дальние края. В лучшем случае их травили в печати и лишали должностей. Рецидивы этой политики нашли более полное отражение в монографии доктора исторических наук, профессора Л.Гуревича [4].

Национальные ценности и их цивилизованная защита – тема очень серьезная для любого государства. Суверенный Казахстан дал возможность обществоведам объективно изучать истоки этногенеза, истории и взаимоотношений с сопредельными обществами и государствами, восстановить прочные взаимосвязи на пространстве Великой Степи. Сегодня ведется кропотливая работа по возвращению имен и деяний знаменитых правителей, обладавших исключительными способностями в деле защиты интересов государства.

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в ноябре 2020 года издал Указ о создании Государственной комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. Это верное решение, поскольку нам нужна объективность и справедливая оценка прошлого.

И только в последние годы ученые получили возможность для проведения исследований, где анализу подверглись различные аспекты темы, стали публиковаться объективные научные труды по истории Отечества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. «Вопросы истории», 2002 г. № 5.
2. «ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933-1945». М.: РОССПЭН, 2009.
3. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 311. Л. 131-143.
4. Л.Я. Гуревич. Тоталитаризм против интеллигенции: из истории политики тоталитарного государств в отношении интеллигенции Казахстана. Алма-Ата, 1992. 145 с.
5. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. в пяти томах. т.4. –Алматы, «Атамұра», 2010. – 768 с.

НОВОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИИ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында көрсетілген Қазақстанның тарих ғылымы және архив ісін дамытудың өзекті мәселелеріне арналған. Әңгіме тарихи дамудың қалыптасқан еуроцентрлік парадигмасын қайта қарау, қолданыстағы дереккөздерді ой елегінен өткізу және ғылыми айналымға жаңа тарихи дереккөздерді енгізу туралы болып отыр. Отандық тарихты кеңінен насихаттау, оны мектеп оқулықтарында сауатты және шынайы баяндау қажет.

Кілт сөздер: Қазақстан президенті, тарих ғылымын дамыту, «Архив 2025» бағдарламасы, патриоттық тәрбие.

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам развития исторической науки и архивного дела Казахстана, обозначенным в статье Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева «Независимость прежде всего». Речь идет о пересмотре сложившейся европоцентричной парадигмы исторического развития, переосмыслении имеющихся и включении в научный оборот новых исторических источников. Необходима популяризация отечественной истории, грамотное и правдивое ее изложение в школьных учебниках.

Ключевые слова: Президент Казахстана, развитие исторической науки, программа «Архив 2025», патриотическое воспитание.

Abstract. The article is devoted to the topical issues of the development of historical science and archival affairs of Kazakhstan, identified in the article of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev «Independence is the main». We are talking about revising the current European-centric paradigm of historical development, rethinking of existing historical sources and including new ones in scientific circulation. It is necessary to popularize the national history, to present it correctly and truthfully in school textbooks.

Keywords: The President of Kazakhstan, Development of historical science, Program «Archive 2025», patriotic education.

В статье Президента Касым-Жомарта Токаева «Независимость прежде всего» высказаны важные идеи о будущем нашего государства.

Статья Президента стала важным дополнением к идеям, высказанным в «Размышлениях у подножия Улытау» и в программных статьях Первого Президента Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «Семь граней Великой степи».

– Глава государства дал объективную оценку тридцатилетию Независимости Казахстана, а также акцентировал внимание на роли исторического знания и значения истории как науки в развитии государства и его идеологии, – говорит доктор исторических наук, профессор ЕНУ им. Л. Гумилева, академик Академии истории и общественных наук Махсат Алпысбес.

В этом контексте перед обществом стоят важнейшие задачи по реализации реформ в сфере духовного обновления.

– Неформальное обращение Президента со страницы центральной газеты «Егемен Қазақстан», а затем и «Казахстанской правды» появилось своевременно, когда гражданское общество задается важнейшими вопросами: о земле, о государственном языке, об истории нации. Ведь язык, история и земля являются фундаментальными категориями в вопросе о сущности государственности, – говорит Махсат Алпысбес.

На каждом этапе развития последовательно решались задачи укрепления государственности и единства народа – от утверждения национальных символов, формирования внешних связей и отношений со странами мира, создания самостоятельной национальной экономики, делимитации границ до проведения экономических реформ, формирования государственного сознания граждан, укрепления национального единства и сплоченности, модернизации общественного сознания.

Глава государства Касым-Жомарт Токаев в своей статье отметил, что каждый народ должен сам писать свою историю, не поддаваясь влиянию чуждой идеологии. История, написанная с позиции национальных интересов, способствует пробуждению национального самосознания.

– Утверждения о том, что якобы у казахов не существовало раньше государственности, не соответствует исторической действительности, – продолжает Махсат Алпысбес.

– Ведь государства не появляются из ниоткуда, из пустоты, но всегда зарождаются, трансформируются или возрождаются на фундаменте уже существовавших правовых и политических образований.

Так, Республика Казахстан, как государственное самовыражение казахского народа, является продолжением Казахской Республики в составе Союза ССР, появившейся в свою очередь на идее возрождения казахской государственности лидеров «Алаш», сложившихся после кризиса ханской власти и ее ликвидации колониальными властями. Наше современное государство есть закономерное продолжение государственности Казахского ханства, которое в свою очередь являлось продолжением предыдущих государственных образований на территории Дешт-и-Кыпчака, Могулистана и Мавераннахра: государства Абулхаир-хана, Золотой Орды, Улуса Джучи, государства Караханидов, созданных на основе тюркских этносов, составивших казахскую нацию.

Историческое прошлое казахского народа было далеко не безоблачным, во многом трагическим, приходилось отстаивать право на жизнь и на существование, право на землю, бороться за наследие предков. Поэтому Президент Касым-Жомарт Токаев пишет: «Исторически на долю каждого поколения выпадают свои испытания. Наши предки пережили «Ақтабан шүбырынды», «Алқакөл сұлама», прошли через страшный голод, репрессии, мировую войну. В период тоталитаризма мы едва не утратили свои традиции, язык и религию. Благодаря Независимости мы смогли возродить и укрепить свои ценности. Но если мы хотим сохраниться как нация и государство, нынешнее и будущие поколения должны быть готовы к новым вызовам».

В программе «Рухани жаңғыру» также было сказано, что без опоры на национально-культурные корни казахского народа модернизация обязательно повиснет в воздухе, тогда как она должна твердо стоять на земле. А это означает, что должны быть обязательно учтены история народа и его национальные традиции, ибо это платформа, которая соединяет прошлое, настоящее и будущее Казахстана.

Президент Касым-Жомарт Токаев отмечает: «В свое время программа «Мәдени мұра» открыла путь для переосмысления национальной истории. Отечественная историческая наука Казахстана динамично развивалась, проводились многочисленные исследования. В научный оборот введен значительный массив неизвестных ранее исторических источников и археологических артефактов. Новые открытия показали всему миру, что наша история уходит корнями в глубь веков».

– Действительно, – уточняет Махсат Алпысбес, – было издано большое количество научных трудов, и в их числе значительное место принадлежит историческим источникам, которые с позиции восточной, европейской и мусульманской историографии отражают события истории на территории современного Казахстана в период сакского, гуннского, тюркского, золотоордынского времени и во времена Казахского ханства. И тем не менее многие материалы научных исследований не в полной мере вошли в процесс формирования исторического сознания, которое является важным составным элементом национального самосознания, общественного и государственного сознания масс.

Как отмечает ученый, существуют проблемы в сфере управления наукой. Ведущие исследователи все же не могут получить грантовое финансирование, хотя оно довольно активно и объемно распределяется из бюджета страны. В программе «Рухани жаңғыру» было отмечено, что гуманитарная интеллигенция должна быть поддержана государством. Но вопрос остается открытым, ибо в этой сфере, считает Махсат Алпысбес, наши национальные интересы не всегда остаются защищенными.

В своей статье Глава государства Касым-Жомарт Токаев еще раз напомнил, что, несмотря на огромную работу по осмыслению собственной национальной истории, проделанную за все годы Независимости, эту исследовательскую деятельность нужно продолжать. Пришла пора написать полноценную отечественную историю, учитывая новые научные подходы и современные взгляды, и этот фундаментальный труд должен лечь в основу всех учебников.

Он также отметил, что «идеи государственности и беззаветного служения Родине должны находить свое отражение во всех исторических произведениях как документальных, так и художественных», а примером этого является деятельность видных представителей национального движения «Алаш».

Исторические знания являются важным фактором в развитии потенциала общественной мысли, служат источником формирования национальной идентичности, развития национальной безопасности и государственной идеологии. К примеру, труд Баласагуни «Кутадгу билиг» был вершиной политической мысли тюркского мира. В нем отражены вопросы регулирования общественных отношений, характер власти кагана, искусство управления страной. Они,

очевидно, имели связь и с биллигами Чингисхана в «Ясах», и с правовой кодификацией «Уложений» Касым-хана, «Старых законов» Есим- хана и «Семи уложений» Тауке-хана.

Широко известно, что для всякого народа первоначальные формы его исторического знания развивались в виде народных устных произведений – мифологических преданий и легендарных сказаний, исторического фольклора, былин и генеалогий. Таким образом, в народном сознании отражались важные сведения о формировании исторической территории казахского народа, его родоплеменных образованиях, составивших остов нации, происхождении географических названий, топонимов и народных этнонимов, представления о легендарных героях – батырах, мудрых биях и ханах, возглавивших народ, защищавших нашу страну и родную землю.

– В современных условиях все эти сюжеты могут быть положены в основу анимации для детей и должны найти место в современном национальном киноискусстве, – считает Махсат Алпысбес.

Касым-Жомарт Токаев, говоря об этом, отмечал, что «наша история богата уникальными сюжетами, которые могут быть положены в основу масштабных фильмов. Например, эпоха Золотой Орды, которая была одной из самых могущественных империй своего времени, – разве это не готовый сценарий?!

Примечательно, что в современном национальном кинематографе до сих пор не были экранизированы фундаментальные исторические сюжеты «Угуз-намы», имеющие прямую связь с историей происхождения казахского народа, не нашел отображение сюжет «Қорқыт-ата», сюжеты топонимических сказаний «Қозы-Көрпеш», «Асан Кайғы» и другие. Эпоха Улуг-Улуса – Золотой Орды могла бы быть экранизирована через сюжеты об истории «Едите бия», «Дастан Чингиз кагана», «Сказаний о сорока казахских батырах ногайлинской эпохи» и вместе с тем и об истории современности.

Многие сюжеты истории Казахского ханства также остаются пока вне телеэкранов.

– Президент призывает не отрываться от нашей национальной идентичности, культуры и традиций, которые являются гарантом динамичного развития страны в предстоящие годы, – говорит кандидат исторических наук доцент ЕНУ им. Л. Гумилева Гульжан Ерменбаева.

По ее словам, известный ученый, историк, автор идеи евразийства Лев Гумилев подчеркивал: «Сила народа не в его многочисленности, а в духовной культуре, которую он смог сохранить, передать потомкам и остальному миру».

Нынешнее молодое поколение – это сверстники Независимости. Важно, чтобы они не просто понимали ценность суверенитета, но также знали, какой ценой досталась независимость.

В связи с этим Президент Касым-Жомарт Токаев поднимает перед отечественной исторической наукой ряд вопросов, которые требуют дальнейшего научного исследования: движение и наследие «Алаш», голод 20-х годов XX века, события декабря 1986 года, закрытие Семипалатинского полигона.

– Инициативы, предложенные Президентом в своей статье, вдохновили коллектив государственного архива города Нур-Султана, – говорит директор столичного архива Мейрам Бектембаев.

По его словам, актуальность изучения истории Казахстана предполагает восстановление исторической памяти народа, значительно подорванной и исковерканной коммунистической идеологией.

В 40-е годы прошлого века принятием целого пакета постановлений и директивных документов ЦК ВКП(б) были запрещены и подверглись вульгаризации целые направления научного поиска. Диктат и огульное обвинение в национализме коснулись прежде всего изучения периода Золотой Орды и постмонгольских государств – Ақ Орды, Көк Орды и собственно времени образования и становления Казахского ханства.

– Остались до конца не изученными проблемы нахождения казахских степей в составе Российской империи, взаимоотношения Казахского государства с Ногайской Ордой, Сибирским, Казанским и Касимовским ханствами. В этом отношении Государственный архив города Нур-Султана располагает обширным массивом уникальных архивных источников, сосредоточенных в фонде 430 «Возвращенные документы», – продолжает Мейрам Бектембаев.

Он содержит документы XVIII–XX веков, охватывающие все сложные этапы истории нашей страны: от присоединения казахских степей к Российской империи до деятельности ярких представителей политической партии «Алаш». В нем также хранятся воспоминания, монографии таких известных деятелей, как Михаил Машанов (профессор Казанской духовной академии и исламовед), историки Александр Алекторов, Вельяминов-Зернов.

В личном фонде востоковеда Николая Ильминского выявлены оригиналы писем, которые затрагивают этапы жизни и деятельности Ибрая Алтынсарина. Есть материалы о политическом деятеле Мирсаиде Султангалиеве. Его часто упоминают в связи с деятельностью Турара Рыскулова. Султангалиев выдвигал идею создания казахской союзной республики вместо автономии.

– Действительно, в своих письмах, а также во время допросов в НКВД Султангалиев говорит о ситуации в Средней Азии, Туркестане и выдвигает идеи переустройства регионов. Неоднократно упоминая Рыскулова, он ничего ложного о нем не сообщил, не оболгал, проявил мужество, – говорит директор столичного архива.

Многие имеющиеся здесь материалы имеют отношение к вопросу образования Казахской автономии, очень важны, так как проливают свет на «темные», неизвестные стороны политической жизни 20–40-х годов XX века. Архивные документы представлены на казахском и русском языках, имеются материалы начала XX века, написанные на основе арабской вязи, латиницы и кириллицы.

Важные для нового осмысления истории документы находятся в фондах ревкомов, исполкомов местных Советов, комитетов Союза казахской бедноты «Кошчи», управлений милиции и военкоматов, частей особого назначения. В них отражен процесс установления советской власти, в том числе раскулачивания, национализации промышленности, повседневной жизни казахстанцев. Большой пласт документов свидетельствует о жизни народов годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годов, оказании помощи фронту, приеме и размещении эвакуированных предприятий.

Духовной основой любого общества является опора на традиционные ценности: уважение к языку и культуре, нравственность, семья, связь поколений, патриотизм и толерантность. Мы должны вдохновляться истинным патриотизмом и вместе работать над укреплением нашей священной Независимости.

Сактаганова Зауреш Галимжановна

д.и.н., профессор, директор Центра этнокультурных
и историко-этнологических исследований

О ПРОЕКТЕ УЧЕНЫХ КАРАГАНДИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ Е.А. БУКЕТОВА: «ГОЛОД 1931-1933 ГОДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОМ
КАЗАХСТАНЕ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ»
(по материалам архивов и воспоминаний)»

Аңдатпа. Бұл мақалада 2021 жылы Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің ғалымдары, зерттеушілері мен студенттері қамтылған «Орталық Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылық: себептері мен салдары (архив материалдары мен естеліктер бойынша)» жобасының басталғаны туралы айтылады. Жобаның мақсаты мен міндеттері белгіленді, мәселелер қойылды, жобаның болжамды нәтижелері айтылды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Орталық Қазақстан тарихы, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, 1930 жылдардағы ашаршылық себептері, өңірлік зерттеулер.

Аннотация. В данной статье рассказывается о проекте «Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: причины и последствия (по материалам архивов и воспоминаний)», запущенном в 2021 г. в Карагандинском университете им. Е.А.Букетова, где задействованы ученые, исследователи и студенты данного вуза. Обозначена цель и задачи проекта, поставлена проблема, озвучены предполагаемые результаты проекта.

Ключевые слова: История Казахстана, история Центрального Казахстана, голод 1931-1933 годов, причины голода 1930-х годов, региональные исследования.

Abstract. This article describes the project «The Famine of 1931-1933 in Central Kazakhstan: causes and consequences (based on the materials of archives and memoirs)», launched in 2021 at the Karaganda University named after E. A. Buketov, where scientists, researchers and students of this university are involved. The aim and objectives of the project are outlined, the problem is posed, and the expected results of the project are announced.

Keywords: History of Kazakhstan, history of Central Kazakhstan, famine of 1931-1933, causes of famine of the 1930s, regional studies.

XX век в истории Казахстана был насыщен значительными социальными, политическими, экономическими трансформациями, и эпохальными по содержанию, и иногда трагическими по последствиям, изменившими облик казахстанского общества. Одним из таких стало уничтожение традиционной структуры казахского кочевого общества, кочевого уклада казахов. Крупным негативным следствием этой масштабной экономической и социальной модернизации стал голод — «Ашаршылық» 1931-1933 годов, изучаемый в казахстанской и зарубежной историографии, но так и не изученный до конца в силу разных причин. В зарубежной (Конквест Р., Дэвис Р., Уиткрофт С., Киндлер Р., Камерон С., Земсков В.Н., Кондрашин В.В., Ивницкий Н.А. и др. [1]) и современной казахстанской (Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Омарбеков Т.О., Татимов М. и др. [2]) историографии этой проблеме посвящены ряд монографических исследований, опубликованы множество томов фундаментальных документальных сборников в РФ и РК. В РК разработка этой проблемы, несмотря на столетнюю давность событий, началась не более 30 лет назад.

Голод, характерный для данного периода охватил многие регионы СССР — Поволжье, Южный Урал, Западную Сибирь, Украину, Белоруссию, Казахстан и т.д. Глобальные причины голода в этих регионах были одни: советская модернизация аграрной структуры в форме сплошной, насильственной коллективизации крестьянских хозяйств. Но в каждом регионе имела своя специфика реализации сталинской модели сплошной коллективизации, соответственно были отличающимися и последствия для разных регионов. Казахстанский «Великий джунт» стал частью общесоюзного голода 1931-1933 годы, как реакция казахского аула и казахстанской деревни, вызванной реализацией сталинской силовой модели коллективизации в аграрной сфере. Голод 1931-1933 годов в Казахстане стал еще и следствием массовых мясо- и хлебозаготовок, насильственной седентаризацией казахов-кочевников, официальной политикой уничтожения байства как класса. Это часть глобальной исследовательской проблемы в советологии: как верно отмечает профессор В.В. Кондрашин, тема голода 30-х годов XX века выходит за рамки чисто исторического исследования данного события. Она неразрывно связана с более широкой и важной для исследователей темой — феномен сталинизма и его исторические последствия для судеб национальных республик [3, с.10].

И сегодня тема голода 30-х годов XX века не исчерпала своей актуальности и значимости в силу того, что неисследованных аспектов, неизученных пластов данной проблемы такое великое множество, что обращение к ней будет продолжаться еще не одно десятилетие. Этот период в истории казахов имеет достаточно емкие обозначения, голод 1931-1933 годов в историю Казахстана вошел под разными названиями: «Ұлы жұт» (Великий джунт), «Ашаршылық» (Голод), «Нәубет», «Зұлмат», «Зобалаң» (Бедствие, тяготы) и др. За последующие 60 лет власть «стерла» из памяти народа, из советской историографии файл, хранивший нарратив об этом, причем стерла до состояния «*tabula rasa*». И, действительно, в устной истории казахов, к сожалению, осталось гораздо меньше сюжетов, чем следовало бы ожидать, таких недавних по времени событий. Одна из главных причин – большинство свидетелей этих страшных событий не пережили их.

В Карагандинском университете им. Е.А.Букетова с января 2021 года запущен проект «Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: причины и последствия (по материалам архивов и воспоминаний)», где задействованы многие исследователи — гуманитарии: историки, филологи, социологи и др. Проект предусматривает начальный исследовательский этап по сбору регионального документального материала.

Научная новизна данной проблемы обусловлена, на наш взгляд, рядом неразработанных сюжетов. Совершенно не изучен и не разработан региональный аспект проблемы голода 1931-1933 гг. в Казахстане, в частности, в Центральном Казахстане, который в 1920-е — 1930-е годы являлся животноводческим регионом, где преобладало казахское население, занимавшееся преимущественно кочевым и полукочевым скотоводством. Определение общекзахстанских закономерностей данной проблемы и выделение региональной специфики, сравнительный анализ общесоюзных, казахстанских материалов и источниковых документов центрально-казахстанского региона способствовали бы более объективной реконструкции событий, которые в казахской истории получили множество названий. В архивах ранее был поднят лишь первый пласт документов, огромный массив источниковых материалов все еще лежит в фондах многих архивов, в том числе, силовых структур, архивах РФ и т.п. До сих пор неизвестны и не задействованы многие документы районных и областных архивов, в частности центрально-казахстанского региона.

Страшные последствия голода и эпидемий привели к смерти 49% казахского населения, то есть, каждый второй казах умер от голода или болезней в мирные 30-е годы XX века. По подсчетам демографа М.Татимова общая убыль казахского населения превышает цифру в 2 020 000 человек [4]. Определение приблизительных потерь по регионам республики исследователями даже не осуществлялось, неизвестны и не изучены подобные данные и по Центральному Казахстану.

Сбор, систематизация и публикация найденных архивных документов в районных, областных и центральных казахстанских и российских архивах по голоду в Центральном Казахстане в 30-е годы XX века весьма существенно дополнили бы всю палитру социально-экономических, политических, этнодемографических процессов в Казахстане в предвоенное десятилетие. Кроме того, один из интересных этапов в исследовательском проекте: привлечение студенческого контингента, магистрантов, докторантов, ППС для сбора воспоминаний в своих семьях, для воссоздания микроистории семей Центрального Казахстана в данный период. Частные и семейные истории позволят дополнить и реконструировать картину событий конца 1920-х — первой половины 1930-х гг.

Нельзя не согласиться с мнением британского африканиста Алекса де Ваал, который считает, что любое правительство, если оно того желает, способно принять эффективные меры, способные остановить голод [5]. Меры, которые в 1930-е годы предпринимало советское правительство (как союзное, так и республиканское) не остановили голод среди казахского населения. Выяснение причин неэффективности/малоэффективности этих мер в Казахстане в данный период также требует специального аналитического обследования.

Опубликованный сборник архивных документов и воспоминаний о голоде 1931- 1933 годов станет одним из ожидаемых результатов. Исполнители надеются, что этот проект станет началом долгой и серьезной исследовательской работы по данной теме. Среди исследовательских задач поставлены: разработка регионального аспекта проблемы голода 1931-1933 гг. в Казахстане, в частности, в Центральном Казахстане, который в 1920-е-1930-е годы являлся животноводческим регионом, где преобладало казахское население, занятое преимущественно кочевым и полукочевым скотоводством; определение общекзахстанских закономерностей данной проблемы и выделение региональной специфики; сравнительный анализ общесоюзных, казахстанских материалов и источниковых документов центрально-казахстанского региона и др.

Актуализируется исследование еще и тем, что проблема голода не исчезла, «не канула в лету», она остается достаточно острой даже в XXI веке. Необходимость изучения, исследования причин голода, механизмов борьбы с ним, даже на уровне локальной истории, безусловно, актуализирует проблему.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом. — Лондон, 1988; Уиткрофт С., Дэвис Р. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931-1933. — М., 2011; Киндлер Р. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане. — М., 2018; Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана. — М., 2020; Земсков В.Н. Коллективизация сельского хозяйства в СССР как современная научная проблема. — М., 2007; Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2018; Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 гг. в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. — М., 2009 и др.

2 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. — Алма-Ата: Ғылым, 1991; Абылхожин Ж., Татимов М., Козыбаев М. Казахстанская трагедия// Вопросы истории. 1989. №7; Татимов М. Социальная обусловленность демографических процессов. — Алма-Ата, 1989; Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. — Алма-Ата: Өнер, 2003 и др.

3 Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. — М., 2018. — 566 с.

4 Татимов М. Социальная обусловленность демографических процессов. — Алма-Ата, 1989.

5 См. Де Ваал А. Голод, который убивает: Дарфур, Судан. Oxford University Press, Нью-Йорк, 1989 // «Новый альянс» спасет Африку от голода. Информационное агентство Инфорос. inforos.

ФРОНТОВЫЕ ПИСЬМА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 гг.

Аңдатпа. Мақалада 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-да хаттарды жіберуді ұйымдастыру туралы баяндалады. Архив құжаттары негізінде әскер-дала поштасының ерекшеліктері көрсетілген. Мақалада ҚР Президенті Архивінің қорындағы құжаттар, сондай-ақ Интернеттің ашық көздерінен алынған деректер пайдаланылды.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, әскери-далалық пошта, хаттар, архив, майдан, әскери цензура

Аннотация. В статье рассказывается об организации пересылки писем СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. На архивных документах показаны особенности военно-полевой почты. В статье использованы документы из фондов Архива Президент РК, а также данные из открытых источников Интернета.

Ключевые слова. Великая Отечественная война, военно-полевая почта, письма, архив, фронт, военная цензура

Abstract. The article describes the organization of sending letters to the USSR during the Great Patriotic War of 1941-1945. The archival documents show the features of military field mail. The article uses documents from the archives of the President of the Republic of Kazakhstan and information from open sources of the Internet.

Keywords: Great Patriotic War, military field mail, letters, archive, front, military censorship.

История Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – одна из самых изучаемых тематик в казахстанских архивах, сотрудники которых дополняют военную историю новыми архивными источниками через публикации статей и издание сборников документов [1].

В Архиве Президента Республики Казахстан наиболее информативный комплекс документов по Великой Отечественной войне сосредоточен в фонде № 708 «Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана (большевиков)». Документы фонда отражают всю полноту политической, экономической и общественной жизни Казахстана, содержат свидетельства как фронтовой обстановки, так и о буднях тыловиков. В фонде № 811 «Институт политических исследований ЦК КП(б) Казахстана» (Истпарт) отложились воспоминания участников Великой Отечественной войны, фронтовые газеты, отдельные документы дивизий, которые формировались на территории Казахстана и др. Фонды личного происхождения Архива Президента РК хранят документы, которые дополняют официальные хроники о войне и свидетельствуют о тяготах военного времени, лишениях и героических усилиях народа по их преодолению. Такие архивные документы относятся к истории повседневности, изучение которой становится все более популярным научным направлением сегодня. Среди документов личного происхождения к особо ценным нередко относят фронтовые письма, содержание которых вносит порой

новые грани в освещение истории Великой Отечественной войны, несёт представление о военной действительности через призму взгляда непосредственных участников событий.

Немаловажное значение при изучении фронтовых писем, как исторических источников имеет то, как была организована почтовая служба военного времени, через которую и осуществлялась пересылка писем.

В исследованиях о военно-полевой почте в годы Великой Отечественной войны приводится статистика о том, что в действующую армию ежемесячно отправлялось порядка 70 миллионов писем. «До войны нашу страну называли самой читающей в мире. В войну она стала – самой пишущей. За четыре года Великой Отечественной почтальоны доставили адресатам 10,7 миллиарда писем» [2]. В передовице газеты «Правда» от 18 августа 1941 года (№ 228 (8636)) «Фронту и тылу – образцовую связь» отмечая особенности войны, в том числе подвижность, отсутствие сплошной линии фронта, часто меняющаяся обстановка, подчеркивалось исключительное значение связи: «Важно чтобы все отрасли связи – почта, телефон, телеграф – работали четко и бесперебойно. Надо чтобы газета пришла к бойцу на фронт в минимально необходимый для этого срок. Важно, чтобы письмо бойца родным, письма и посылки бойцам, которые огромным потоком идут со всех концов страны, не задерживались, не залеживались по вине работников связи. Каждое такое письмо, каждая такая посылка именем отцов и матерей, братьев и сестер, родных и знакомых, именем всего народа вливают новые силы в бойца, вдохновляет его на новые подвиги» [3].

С первых же дней войны, как на фронте, так и в тылу почту относили к объектам особой важности. Постановлением бюро ЦК КП(б) Казахстана «О состоянии и мерах усиления охраны промышленных предприятий в республике» от 28 июня 1941 года руководству НКВД республики было поручено проверить и принять конкретные «меры по организации усиленной охраны промпредприятий, транспорта, важнейших государственных учреждений (телеграф, банки, почта), а также складов мобзапасов и хранилищ пищевых продуктов (элеваторы, зерносклады и т.д.)» [4].

За годы войны в организацию военно-полевой почты вносились существенные изменения. При транспортировке почтовую корреспонденцию приравнивали к грузам стратегического значения наряду с вооружением и боеприпасами. По воспоминаниям участников войны получение писем от родных и близких было одним из самых радостных событий на фронте, переписка солдат с родными и близкими поощрялась командирами, этому уделялось большое значение. В сентябре 1942 года приказом Народного Комиссара обороны СССР введена в действие Инструкция по адресованию почтовой корреспонденции в Красной Армии в военное время. В воинских частях в беседах и страницах фронтовых газет давали подробные разъяснения, как написать письмо. «Твое письмо может не дойти до родных и письма из дому не дойдут до тебя, если ты неправильно запишешь адрес», - обращали внимание военнослужащих на оформление письма [5]. Так октябрьском номере за 1942 год газеты «За Родину», которая издавалась в 8-й Гвардейской стрелковой, Режицкой, ордена Ленина, Краснознаменной, ордена Суворова имени Героя Советского Союза генерал-майора И.В. Панфилова дивизии, говорилось: «Прежде чем сообщить родным и знакомым свой почтовый адрес, спроси у своего командира, какой правильный адрес установлен для нашей части. Точно выполняй следующие правила:

а) Не сообщай своим родным и знакомым неправильного адреса. Не прибавляй к нему от себя ни одного лишнего слова. Сообщи только тот адрес, который установлен командованием вашей части. Номер полевой почты пиши перед словами «Полевая почта», как указано в примерах, а не после. Запомни, что по неправильно сообщенному адресу письма к тебе не дойдут.

б) На всех письмах, посылаемых родным, обязательно указывай свой обратный адрес.

в) Если наша часть перешла к другой полевой почте, поторопись узнать у своего командира новый правильный почтовый адрес и немедленно его сообщи родным и знакомым.

г) Требуи от родных и знакомых, чтобы они правильно писали на письмах твой почтовый адрес, не искажали номера полевой почты и номера части. Малейшая неточность приведет к неполучению тобой писем.» [6]

В каждом номере газеты «За Родину» указывался адрес редакции: «993 Полевая почта. Часть 74» [7], это адрес 8-й Гвардейской дивизии, который сегодня можно установить по Справочнику полевых почтовых станций РККА в 1941-1945 годах на сайте soldat.ru.

В газете «Отанды қорғауда» со 2 апреля 1943 года меняется адрес полевой почты

«Біздің адріс: полевая почта 22245, А» [8]. По справочнику сайта soldat.ru можно установить, что это адрес Политического управления Ленинградского фронта. В этой же газете за 21 мая 1943 года рассказывается о том, как надо писать адрес на письме:

«Хаттың адресін қалай жазу керек» [9].

Пересылка писем с фронта осуществлялась бесплатно, кроме того не было необходимости покупать конверты, почтовые открытки, марки, достаточно было особым способом сложить письмо в виде «треугольника» и написать адрес. Максимально упрощалась форма почтовой корреспонденции, намного сложнее дело обстояло с адресацией и содержанием писем.

Захват почтовой корреспонденции противником мог иметь тяжелые последствия от раскрытия секретных сведений о дислокации воинских соединений, до информации о характере вооружения и т.д. Поэтому военнослужащие предупреждались:

«Письма родным и знакомым старайся писать кратко. Лучше пиши чаще, но короче, не занимая больше листа почтовой бумаги, не пиши в письмах, в какой части ты служишь, какой вид у вас оружия, где ваша часть находится, куда и откуда переезжали или переезжаете. Запомни, что болтовня в письмах о вооружениях части, ее численности и ее месте расположения – находка для шпионов врага» [10].

Здесь уже подключалась особая служба военных цензоров, которые проверяла содержание писем и имели право «вымарать» (закрасить черной краской) информацию, имеющую характер секретных сведений. На письмо ставился особый штамп «Проверено военной цензурой» [11]. В самом начале войны 6 июля 1941 года Государственный комитет обороны секретным постановлением «О мерах по усилению политического контроля почтово-телеграфной корреспонденции» запрещает сообщать сведения военного, экономического или политического характера, оглашения которых могут нанести ущерб государству. Установлен размер письма не более 4-х страниц формата почтовой бумаги, органы НКГБ в прифронтовой полосе просматривали все письма и телеграммы [12]. Военнослужащим настоятельно рекомендовалось отправлять письма через военно-полевую почту, так как в этом случае исключалась «утечка» информации.

«Написанные письма сдавай в полевую почту или своему воинскому почтальону. Не пользуйся услугами случайных попутчиков.» [13].

В феврале 1943 года в организации военно-полевой почты вводится новая система почтовых обозначений воинских соединений: приказ Народного Комиссара обороны СССР от 6 февраля 1943 года № 0105 «О порядке адресования корреспонденции в Красной Армии и правилах сношения войсковых частей и соединений с гражданскими организациями и частными лицами». В публикациях о военно-полевой почте этот документ упоминается намного чаще остальных, в связи с чем стоит привести его полностью (текст взят из интернет-ресурса ru.wikisource.org/wiki/).

ПРИКАЗ НАРОДНОГО КОМИССАРА ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР
О порядке адресования корреспонденции в Красной Армии и правилах сношений
войсковых частей и соединений с гражданскими организациями и
частными лицами

№ 0105

6 февраля 1943 года

Существующая система адресования секретной корреспонденции с указанием пунктов дислокации, а также простой корреспонденции по номерам полевых почтовых станций и условным номерам частей не обеспечивает в должной мере скрытности дислокации войск и вместе с тем усложняет и замедляет доставку корреспонденции адресатам.

Установленный порядок сношений войсковых частей и соединений с гражданскими организациями и частными лицами, по действительному наименованию частей, дает возможность сосредоточивать в этих организациях сведения о дислокации войск.

С целью скрыть истинные наименования частей и соединений Красной Армии, а также для обеспечения большей секретности дислокации войск и упорядочения адресования корреспонденции

приказываю:

1. Установить для всех частей и соединений Красной Армии номера полевых почт, которые должны являться официальным наименованием части и соединения для сношений с гражданскими организациями и частными лицами, а также постоянным несменяемым адресом для направления простой корреспонденции как служебной, так и военнослужащим.

2. Организационному управлению Генерального штаба к 15 февраля с. г. присвоить централизованным порядком всем отдельным частям, соединениям и учреждениям действующей армии, а также всем строевым частям и соединениям, дислоцируемым на территории военных округов, номера полевых почт.

Вновь формируемым частям и соединениям номера полевых почт присваивать одновременно с отдачей директивы о формировании.

В последующем назначение или изменение номеров полевых почт производить только централизованным порядком Организационным управлением Генерального штаба.

Учреждениям и заведениям Красной Армии, постоянно дислоцируемым на территории военных округов, номера полевых почт не присваивать. При всех видах сношений и переписки эти учреждения и заведения называются по их действительным наименованиям.

3. С момента получения номера полевой почты запретить командирам частей, соединений и учреждений вести переписку с гражданскими организациями и частными лицами по действительному наименованию части. Для этой цели пользоваться номером полевой почты, как официальным наименованием части, имеющим юридическую силу.

4. При секретной переписке, а также при личном общении военнослужащих и должностных лиц, части, соединения и учреждения называть только по действительным наименованиям.

5. Во всех отдельных частях, соединениях и учреждениях, которым будут присвоены номера полевых почт, помимо штампов и печатей по действительному наименованию, иметь штампы и печати по номерам полевых почт.

Изготовление штампов и печатей производить в соответствии с приказом НКО № 155 1942 г.

Штампам фронтов, армий, дивизий и бригад штампы и печати изготовить централизованно распоряжением Генерального штаба.

6. Секретную и совершенно секретную корреспонденцию адресовать и направлять в соответствии с прилагаемой Инструкцией.

7. Начальнику Канцелярии НКО обеспечить прием всей секретной и совершенно секретной корреспонденции, направляемой главными и центральными управлениями НКО, штабами

фронтов, округов, отдельными частями и соединениями, ее сортировку и направление адресатам.

В связи с этим реорганизовать отдел почтовой связи Канцелярии НКО, укрепив его командным составом.

8. Начальнику Главного управления связи Красной Армии к 1 марта с. г. разработать в соответствии с настоящим приказом инструкцию по работе пунктов сбора донесений штабов фронтов и армий. Совместно с Народным комиссариатом связи и Народным комиссариатом внутренних дел определить взаимоотношения фельдсвязи НКВД, спецсвязи НКС со штабами частей и соединений по приему и направлению секретной корреспонденции в Красную Армию.

9. Адресование простой служебной корреспонденции, воинских грузов по железной дороге и водным путем, а также всех почтовых отправок военнослужащим производить исключительно по номерам полевых почт. При адресовании и направлении корреспонденции строго руководствоваться прилагаемой Инструкцией.

10. Существующие полевые почтовые станции и полевые почтовые агентства частей и соединений реорганизовать в военно-почтовые станции, возложив на них функции по приему, выдаче и пересылке всех видов несекретных почтовых отправок для полевых почт частей и соединений.

Начальнику Оргштатного управления Главупраформа совместно с Организационным управлением Генерального штаба и Главным управлением связи Красной Армии пересмотреть штатное расписание обеспеченности частей и соединений Красной Армии органами и учреждениями военно-полевой почты и упорядочить штаты для всех военно-полевых почтовых станций.

Во всех частях, которым будут назначены номера полевых почт, распоряжением командиров частей выделить войсковых почтальонов.

11. Переход на новую систему адресования корреспонденции произвести с 1 апреля с. г.

В период времени с 1 апреля по 15 мая с. г. корреспонденцию, адресованную по старой системе, т. е. по номерам ППС и условным номерам частей, от граждан и учреждений принимать и направлять в закрытых пост-пакетах до военно-почтовых баз.

12. Приказ НКО 1942 г. № 0679 отменить.

Заместитель Народного комиссара обороны генерал армии Василевский [14]

В этот же период было принято решение о бесплатной пересылке писем на фронт. Постановлением Совета народных комиссаров СССР от 7 января 1943 г. № 25 «О бесплатной отправке писем военнослужащим и в их адрес» устанавливается на время войны бесплатная пересылка корреспонденции военнослужащих в виде простых писем и почтовых карточек (данный порядок действовал и до названного постановления для писем с фронта). Новое было в отношении корреспонденции на фронт: «Также бесплатно пересылаются личные простые письма и почтовые карточки, адресуемые военнослужащим Красной Армии и Военно-Морского Флота». [15]

Через военно-полевую почту доставлялись письма, газеты, журналы и посылки. Отправка последних имела свои ограничения и была платной. Информацию о приеме посылок публиковали на страницах газет. «Разрешен прием посылок весом до 5 килограммов в адрес бойцов и начальствующего состава Действующей Красной Армии и Военно-Морского Флота, а также в части и учреждения, расположенные в тылу. Посылки принимаются до 1 января 1943 года в областных, краевых, республиканских, районных центрах и выделенных городах. В Москве посылки принимаются на Главном почтамте и в почтовых отделениях: Верхне-Радищевская, 15, Шоссе Энтузиастов, 102, Банный переулок, 3, Коровий вал, 23, Лесная, 8-12, Бакунинская, 30» [16].

Письмо с фронта через военного почтальона поступало на военно-почтовую станцию, далее на военно-почтовую базу армии, затем на военно-сортировочный пункт [17], затем через гражданскую почтовую связь в почтовое отделение конкретного населенного пункта.

Исследователи Великой Отечественной войны все чаще обращаются к фронтовым письмам, как особому документальному источнику участников войны, в которых вместе с содержательной частью писем интерес вызывает и информация адреса отправителя корреспонденции, номер его полевой почты. Сегодня разрабатываются базы данных, с помощью которых можно уточнить боевой путь военнослужащего, например, где и в какой воинской части он служил на момент отправки письма с фронта, информацию можно отследить по Справочнику полевых почтовых станций РККА в 1941-1945 годах (сайт soldat.ru). Наряду с известными базами данных, созданные при активном участии российских архивистов, таких как ОБД «Мемориал», «Подвиг солдата», названные поисковые системы во многом облегчают труд исследователей, а также привлекают к поисковой работе миллионы людей, а значит история Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. будет пополняться новыми именами, фактами и подробностями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рассекреченная война. «Особые паки ЦК КП(б) Казахстана 1941-1945 гг. Сборник документов/ Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева, Г.Н. Мурзагалиева, Е.В. Чиликова (отв.сост.). – Алматы: LEM, 2020. Письма с фронта 1941-1945 гг. Сборник документов/ Сост. Д.И. Ибрагимов, И.А. Мустакимов, Г.Н. Фаезова, В.Г. Хамидуллина, Л.В. Хузеева, Н.А. Шарангина. – Казань: Гасыр, 2010. Войной опаленные строки. Авторы-составители: В.Д. Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелёва. – Павлодар: ЭКО, 2020.
2. И. Коц. Треугольный клин. <https://rg.ru/2020/02/28/rodina-pisma-pobedy-10-milliardov-pisem.html>
3. Правда, 18 августа 1941 г. mpgu.su/wp-content/uploads/2020/05/Правда-№-228-от-18.08.1941.pdf
4. АП РК. Ф.708. Оп. 1/1. Д.2. Л. 213-216 (Цитируется по книге: Рассекреченная война. «Особые паки ЦК КП(б) Казахстана 1941-1945 гг. Сборник документов/ Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева, Г.Н. Мурза- галиева, Е.В. Чиликова (отв.сост.). – Алматы: LEM, 2020) С.27
5. АП РК. Ф. 811. Оп. 23. Д. 337. Л. 8 об.
6. Там же
7. Там же
8. Красноармейская газета Ленинградского фронта «Отанды қорғауда» за 1942-1945 гг. – Алматы, 2008. С.96
9. Там же, С. 124
10. Там же
11. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 1. Л. 127. <http://sovdoc.rusarchives.ru/sections/war//cards/367172/images>
12. Там же
13. Там же
14. РГВА. Ф. 4, оп. 11, д. 75, л. 225–228. Подлинник. (Цитируется по книге: Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943 – 1945 гг. – М.: Терра, 1997. – Т. 13 (2–3). – С. 63-64. https://ru.wikisource.org/wiki/Приказ_НКО_СССР_от_6.02.1943_№_0105
15. РГВА Ф. 4, оп. 12, д. 107, л. 60. Подлинник. (Цитируется по книге: Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943 – 1945 гг. – М.: Терра, 1997. – Т. 13 (2–3). – С. 22. https://ru.wikisource.org/wiki/Приказ_НКО_СССР_от_1943_с_объявлением_постановления_СНК_СССР_о_бесплатной_от_правке_писем_военнослужащими_и_в_их_адреса
16. АП РК. Ф. 811. Оп. 23. Д. 337. Л. 22 об.
17. О. Чагадаева. «Письмо именем отцов и матерей, братьев и сестер...» <https://rg.ru/2020/02/28/dokumenty-pobedy-pismo-imenem-otcov-i-materej-bratev-i-sester.html>

ДОРОГИ ВОЙНЫ И СУДЬБЫ АКМОЛИНСКИХ ЖЕНЩИН
(по материалам архива города Нур-Султан)

Аңдатпа. Мақалада Нұр - Сұлтан қаласының Мемлекеттік архивінен алынған архив құжаттары талданады. Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап әйелдердің еркектермен қатар, майданға аттанып, өз отаны үшін от кешкенін куәландырады. Автор батырлықты тылдағы еңбекші әйелдер атқарғанына да назар аудартады. Олардың жауынгерлік және еңбекші ретіндегі ерліктері биік марапаттармен ұлықталған. Ақмолалық жауынгер-әйелдер және тыл еңбеккерлері соғыс жылдарында батырлықтың үлгісін көрсеткені туралы қорытынды шығарылады.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Ақмола, әйелдер, майдан, тыл.

Аннотация. В статье анализируются архивные документы Государственного архива г. Нур-Султан, свидетельствующие, что с первых дней Великой Отечественной войны женщины наравне с мужчинами ушли на фронт защищать свою Родину. Автор акцентирует внимание на том, что наравне с ними трудовой героизм проявляли и труженицы тыла. Их боевой и трудовой подвиг отмечен высокими наградами. Делается вывод о том, что акмолинские женщины-воины и женщины тыла совершили в годы войны героические военные и трудовые подвиги.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Акмолинск, женщины, фронт, тыл

Abstract. In this article the archival documents of the State archive of Astana are analyzed. They state that from the first days of the Great Patriotic War women on the equal basis with men went to the front to protect their homeland. Author emphasize the labor heroism that was shown by female workers on the home front, too. Their military and labor deeds were awarded high honors. It can be concluded that Aqmola female soldiers and women on the home front have made heroic military and labor feats in the years of war.

Keywords: The Great Patriotic War, Aqmolinsk, women, front, back.

Современная историографическая ситуация на территории бывшего СССР сложна и противоречива. Она характеризуется сложным переплетением традиционных для советского периода подходов и методик с противоречивыми попытками внедрения зарубежных теоретико-методологических приёмов и принципов. Наряду с организационной перестройкой научных институтов и взаимосвязей это вносит существенные трудности в исследовательский процесс, прямо и опосредованно отражается на проблематике и качестве научных трудов, развитии научной среды. Несмотря на эти трудности, идёт постоянный процесс обновления исторических знаний. В исследовательскую оптику учёных и исследователей попадают разные проблемы, в том числе и вопросы об истории Великой Отечественной войны. И это не случайно. Длительное время в обществе существовал негласный запрет на многие архивные материалы, что ограничивало возможности историков. После XX съезда КПСС 1956 года, когда

начался период «оттепели» и как следствие «рассекречивание» архивных материалов, стали публиковаться ранее неизвестные документы, возрождаться лучшие традиции исторической школы. Это позволило историкам ликвидировать немало лакун, в том числе и по истории Великой Отечественной войны. Это особенно актуально, учитывая, что без преувеличения одним из главных исторических событий XX столетия стала Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне, 75-летие которой праздновалось в этом году.

Вместе с тем, с одной стороны, как верно отмечают З.Г. Сактаганова и К.К. Абдрахманова, характеризуя советскую историографию вопроса: «...примат марксистско-ленинской методологии в научной литературе, отсутствие альтернативных научных концепций, взглядов при изучении и анализе фактов; господство идеологических штампов и пропаганда превосходства Советского строя и коммунистических идеалов, абсолютизация роли партии в успехах и достижениях советского общества значительно сужали исследовательское пространство этой проблемы» [1]. С другой стороны, за прошедшие десятилетия после образования постсоветских республик в научном сообществе обозначилась переоценка господствовавшей прежде концепции о неоспоримом вкладе Советского Союза в Победу во Второй мировой войне.

Действительно, в последнее время в историографии исследователями и учёными предпринимаются попытки «популяризации» дискурса, который ставит под сомнение историческую роль и вклад Советского Союза в Победу в годы Второй мировой войны. Это актуально особенно сегодня, когда стали множиться трактовки о причинах и характере этой войны, её участниках, стали появляться и возвеличиваться национальные «герои», сыгравшие в войне не самую благодидную роль. Появляются «советчики», «специалисты» истории, которые предлагают свои варианты трактовок прошедших событий. Так, Р. Миллс в книге «Властвующая элита» пишет, что «нынешние историки не должны подходить к изучению своего предмета под углом зрения исследования цепи минувших событий. Они должны по-новому истолковывать прошлое применительно к современным умонастроениям» [2]. При этом провозглашённый научный плюрализм некоторыми исследователями воспринимается упрощённо и наряду с выявлением новых сведений нередко бездоказательно отвергается всё то, что было создано ранее.

Ставится под сомнение вклад и роль Советской армии. Согласно таким предположениям, роль СССР и нацистской Германии, как правило, уравниваются, а, «в крайних выражениях, Советский Союз объявляется истинным виновником Второй мировой, страной, утвердившей худший, в сравнении с гитлеризмом, оккупационный режим в десяти странах Центральной и Восточной Европы. солидными тиражами издаются книги В. Суворова, М. Солонина и других авторов, которые, надо признать, оживлённо комментируются в читательской среде. И на телевидении некоторые участники передач об уроках войны выводы сводят к предписаниям «строгого покаяния», конечно же, под контролем опытных врачей, представляющих силы «мировой демократии» [3].

Желание переписать историю не только Второй мировой, но и Великой Отечественной войны не только влияет на изменение характера предмета исследований, но и приводит к искажению исторической памяти в сознании современников и потомков о событиях того времени. В этих условиях вполне закономерно возрастание ответственности исследователей по дальнейшему объективному изучению на основе архивных материалов трудового и фронтового героизма советского народа в годы войны.

Безусловно, среди историков могут и должны вестись научные споры. Нельзя также не признать, что история Великой Отечественной войны исследована далеко не полностью. Постигание истины – процесс длительный и сложный. Исследователю требуется преодолеть односторонность и субъективизм, иметь совершенную научную методику, обладать точным

научным инструментарием. Необходимо не только выяснить правдивость исторического факта, но и проанализировать совокупность взаимосвязанных между собой событий, уметь объяснить причины их возникновения и дать им научную оценку. При этом историзм не должен подменяться «политиканством» и «отсеиванием» фактов под углом зрения складывающейся на данный момент конъюнктуры. История не только просвещает, учит, но и воспитывает. Она – коллективная память народа, обращённая как в прошлое, так и в будущее [4].

В этом контексте представленная монография, на наш взгляд, являет пример научной и прикладной попытки показать участие казахстанских женщин на фронтах и в тылу в годы Великой Отечественной войны, которое не стало предметом специального научного исследования.

Казахстан, наряду с другими советскими республиками, принял активное участие в сражениях Великой Отечественной войны и внёс огромный вклад в Победу. Казахстан отправил на фронт 1200 тысяч человек, в том числе «82 тысячи коммунистов (2/3 от довоенной численности), 242 тысячи комсомольцев (почти 70%) и 5183 женщин и девушек, а также 700 тысяч армейских и специальных строительных подразделений» [5; 450]. В годы войны на территории республики были сформированы военные дивизии, принимавшие непосредственное участие в боевых действиях – 12 стрелковых дивизий и 4 кавалерийских, а также отдельные бригады, полки и батальоны [6; 26].

Сражавшиеся за Родину вынесли на своих плечах все тяготы войны, и мы обязаны им сегодняшней мирной жизнью. Героизм советских солдат никогда не теряет своей значимости и актуальности, поскольку является примером преодоления тяжелейшего жизненного испытания. Главным источником этой великой Победы стала абсолютная сплочённость фронта и тыла. Бесконечная поддержка народа умножала силы советской армии в боях с заклятым врагом, увеличивая военную мощь.

Отметим, что согласно статье 1 Закона «Об всеобщей воинской обязанности» от 1 сентября 1939 года, воинская служба в Рабоче-Крестьянской Красной Армии была почётной обязанностью граждан СССР. Согласно 13 статье этого же Закона «Народным Комиссарам Обороны и Военно-Морского Флота предоставляется право брать на учёт и принимать на службу в Армию и Флот женщин, имеющих медицинскую, ветеринарную и специальную техническую подготовку, а также привлекать их на учебные сборы. В Военное время женщины, имеющие указанную подготовку, могут быть призываемы в Армию и Флот для несения вспомогательной и специальной службы» [7].

Профессия – «Родину защищать» – традиционно была почётной обязанностью не только для мужчин, но и для женщин. Хотя и говорят: «у войны не женское лицо», но история человечества не знала подобных примеров, когда бы женщины приняли столь массовое участие, как во всех отраслях народного хозяйства, так и на фронтах Великой Отечественной войны. Как ни тяжелы были фронтовые испытания, выпавшие на долю казахстанских женщин: это и участие в боевых действиях, и расставания с близкими, томительное ожидание вестей с фронта – они сумели найти силы и героически отстоять свою Родину.

Историография Великой Отечественной войны на сегодняшний день богата сборниками документов и материалов об этом духовном порыве женщин СССР. Написано и издано огромное количество статей, монографий, коллективных работ и воспоминаний о труде женщин в годы войны в тылу, о подвигах на фронтах, в подполье, в партизанских отрядах, действовавших на временно оккупированной территории Советского Союза.

В последние годы исследованием вопросов о вкладе казахстанских женщин в победу в годы Великой Отечественной войны занимается группа карагандинских учёных во главе с крупным специалистом истории XX века доктором исторических наук, профессором З.Г. Сактагановой. Под её непосредственным руководством в центре этнокультурных и историко-

антропологических исследований исторического факультета КарГУ имени академика Е.А. Букетова издано немало работ, среди которых достойное место занимают исследования по женской военной повседневности [8].

Проведённый в этих работах историографический обзор показывает, что не обо всех и не обо всём сказано и проанализировано. На наш взгляд, к числу малоизученных вопросов можно смело отнести проблему участия женщин Акмолинска на фронтах и в тылу в годы Великой Отечественной войны.

К примеру, в архивных фондах сохранились материалы о героизме участницы Великой Отечественной войны, докторе исторических наук, профессоре Шагила Акимбаевне Кусановой, под руководством которой мне довелось поработать длительное время. Рассказывать об учёном как о личности, о человеке сложно, но в то же время увлекательно, особенно тогда, когда речь идет о человеке с интересной судьбой.

Шагила Акимбаевна Кусанова родилась 14 апреля 1923 года в селе Никитенко Уланского района Восточно-Казахстанской области. О своём детстве Ш.А. Кусанова вспоминала следующее: «Я осиротела рано. Мне тогда было девять лет. Моя большая семья почти полностью вымерла от голода и болезней в 1932 г., в ней осталось семь сестрёнок мал-мала меньше и брат 14 лет – самый старший. Отца расстреляли. Решено было меня отдать в пастушки к богатым дальним родственникам. Люди эти оказались недобрые. Я пасла их многочисленных коз с утра до позднего вечера. Еды почти не давали, одежки – тоже. Ослабевшая от голода, я не выдержала и сбежала. До родного села было километров восемь. Сначала я быстро шла, потом медленным шагом, когда силы кончились совсем, то ползла. Перед селом упала без сознания, лежала без признаков жизни, когда на меня наткнулись ребятишки. «Да это же Шагила! Бежим скорее, скажем её брату!». Перепуганные, они вбежали в дом. «Там, за селом, Шагила мёртвая лежит!». Нет, я не умерла тогда» [9; 5].

По совету сельчан в 1932 году Шагилу отдали в детский дом. Там началась её самостоятельная жизнь. Шагила помогала брату – в старших классах подрабатывала в разных местах. Нужно было поднимать многодетную семью, оставшуюся без кормильца. Думаем, из этого мира детского дома с его простым бытом, максимальным погружением в советскую повседневность, она вынесла особую любовь и преданность Родине, которая была «родным местом, которое надо уметь любить и оберегать» [10; 6]. Слушая эти и другие подробности её жизни в детском доме, понимаешь, как значим был для неё опыт семьи и детства, и насколько принципиален был он в формировании характерных черт её характера – твёрдости духа, порядочности, бескорыстного и чистого отношения к людям, широты взглядов, отсутствия предрассудков и предубеждений.

В 1940 году Шагила поступает на филологический факультет Казахского государственного университета имени С.М. Кирова. Студенческая жизнь была прервана Великой Отечественной войной (1941-1945), ставшей для неё потрясением. «В первые дни войны по одному Фрунзенскому району Алма-Аты в райвоенкомат было подано 112 заявлений от девушек-комсомолок» [11, с. 309]. Среди них была и Шагила. Вместе со своими сокурсниками она в числе первых подала заявление в военкомат с просьбой призвать в действующую Красную армию. Отметим, что в эти годы добровольцами ушли на фронт 287 сотрудников и студентов КазГУ имени С.М. Кирова, многие из которых не вернулись [12].

Уже в сентябре 1941 года она обучалась военному делу на ускоренных курсах радистов и связистов в г. Ташкенте. А через два месяца в составе 33-го гвардейского артиллерийского полка 14-й гвардейской стрелковой дивизии – дивизии «тарана и прорывов», 57-й армии уже участвовала в боях на Крымском полуострове, где приняла своё первое боевое крещение.

В июне 1942 года Шагила попала на Донской фронт, где участвовала в форсировании реки Дон. Во время прорыва обороны противника на Дону, она, форсировав реку, на своей боевой

Фото 1. Ш.А. Кусанова

рации держала связь полка с пехотой. С 1942 года принимала участие в боях в составе 33-го гвардейского артиллерийского полка в качестве старшего радиста. Прошла славный боевой путь от Волги до г. Каменец в Саксонии. Во время прорыва обороны противника на Дону, она форсировала реку, на своей боевой радиостанции держала связь полка с пехотой.

Как вспоминает Ш.А. Кусанова:

«В первом бою я не испытала чувства смертельного страха под пулями. Думала об одном: хорошо обеспечить связь, чётко, быстро передавать по радио поступающие команды. Потом, когда видела десятки, сотни мёртвых, искалеченных, зверски замученных людей, пришло ощущение войны, её жестокости и беспощадности, и великое чувство ненависти к врагу, желание выстоять, победить любой ценой» [13; 6].

Именно за участие в этой операции в августе 1942 года за отличную радиосвязь она получила свою первую награду медаль «За боевые заслуги».

Позже она участвовала в боях в августе 1943 года за г. Харьков, за Сандомирский плацдарм на западном берегу реки Вислы, за Висло-Одерский плацдарм, за овладение города Дембица в составе Юго-Западного фронта, за освобождение Молдавии, Польши, Румынии, Чехословакии, за форсирование реки Одер, за освобождение территории самой Германии от фашизма, за форсирование реки Шпрее и Нэйсе (в составе 1 и 2 Украинских фронтов). Свой боевой путь Ш. Кусанова пройдёт вплоть до г. Дрезден, где для неё война закончится 9 мая 1945 года.

С особой грустью и болью Ш. А. Кусанова вспоминает Сталинградскую битву, ставшей свидетельством мужества советского народа, примером великого героизма Вооружённых сил страны. Действительно, такого сражения ни по масштабам, ни по исторической значимости, человечество ещё не знало [14; 68].

17 июля 1942 года вражеские войска вплотную подошли к Сталинграду. Начался первый – оборонительный период Сталинградской битвы, продлившийся до середины ноября 1942 года. Тяжело складывалась ситуация для бойцов Красной Армии.

«Солонцеватая, спрессованная веками, была земля чертовски твёрдой, неподатливой. За ночь, набив на руках кровавые мозоли, с трудом удавалось отрыть окопы для стрельбы с колена. Землю долбили ломами, кирками. Траншей и ходов сообщения не было совсем. Целыми днями, скрючившись в неглубоких тесных окопчиках, лежали бойцы под палящими лучами солнца. Немели ноги, поясница, плечи.

Донимала жажда. Воду, как и еду, привозили ночью. Днём вообще нельзя было пробраться на передний край, так как местность всюду простреливалась. Грязная, до отвращения тёплая, набранная из какой-то запруды, вода пахла илом. Но и этой воды не хватало.

Ночь также была отнюдь не безопасным временем для снабжения переднего края. С наступлением темноты, гитлеровские пулемётчики вели наобум «беспокоящий» огонь. Разноцветные трассирующие пули, свистя, перекрещивали степь во всех направлениях. Кроме того, немцы, боявшиеся наших ночных атак, непрерывно пускали в небо осветительные ракеты,

и, если, не дай бог, замечали что-нибудь подозрительное, начинался свирепый ружейно-пулемётный и артиллерийский обстрел.

Ночь проходила не в отдыхе, а в труде: рыли окопы, хоронили убитых, отправляли в тыл раненых, подтаскивали к огненным позициям ящики со снарядами, патронами и гранатами» [15; 51].

Поначалу план гитлеровцев по захвату города с запада был сорван. Они были остановлены у деревни Суравикино и станции Рычков [16; 113]. В результате наступательных действий советских войск в декабре 1942 года был значительно расширен фронт наступления и созданы условия для перехода в наступление Красной Армии в направлении советского-германского фронта. К началу января 1943 года были созданы условия для ликвидации окружённой вражеской группировки [17]. Эта операция была поручена войскам Донского фронта под командованием генерал-лейтенанта К.К. Рокоссовского, в составе которых воевала Шагила Кусанова.

Шагила Акимбаевна вспоминает, что для неё как радистки самыми трудными были дни, когда в первые месяцы сражений под Сталинградом из-за отсутствия постоянной связи с разрозненными подразделениями усложнялось руководство боем, и это не позволяло организовать взаимодействие советских воинских подразделений. В то время как противник, и без того находившийся в выгодном положении и имевший несравнимое преимущество в силах, наступал единым строем. Немецкая воздушная армада висела буквально над головой. «Миссершмитты» и «юнкерсы», включая сирены, бомбили и обстреливали с бреющего полёта не только войсковые скопления, но и даже одиночных бойцов.

В архивных фондах сохранились материалы – воспоминания её однополчан, ярко раскрывающие характер бойца Ш. Кусановой. Приведём небольшой отрывок из мемуарного источника. В 1942 году шли кровопролитные бои. Степная равнина позволяла вражеским лётчикам атаковать любую цель, тем более что никто им не мешал делать это – советские самолёты не показывались. Пехота яростно отбивалась всеми видами стрелкового оружия. Но в обстановке массовых налётов, когда «юнкерсы» и «мессершмитты» пикировали один за другим и сбрасывали бомбы целыми кассетами, когда у советских бронебойщиков и пулемётчиков не было даже простейших окопов, не говоря уже об оборудованных для зенитной стрельбы позициях, эффективность огня была ничтожной. Раздобыть воды на марше стоило огромного труда. Колодцы были вычерпаны до дна. Чтобы смочить сведённое жаждой горло, надо было положить в котелок тяжёлый груз – увесистый камень – и сильно бросить его на связанных обмотках или верёвке на дно колодца. Расчёт состоял в том, чтобы зачерпнуть котелком мокрой глины. Если это удавалось, грязь из котелка вываливали в тряпку или пилотку, отжимали в кружку [18; 34]. «Местность просматривалась на десять километров. По одну сторону небольшой речушки – наши, по другую – фашисты. Нашим высунуться нельзя – место открытое, ровное. А у гитлеровцев позиция выгодная – кустарник сплошной, до самой воды. У них с водой проблем нет. Наши же бойцы, особенно раненые, изнемогали от жажды.

– Сестрѐнки, пить! – то и дело раздавалась просьба. Но стоило кому-нибудь из бойцов попытаться ползти к речушке, с той стороны – ливневый огонь. Шагила возилась с рацией. Вдруг она резко выпрямилась, поискала глазами котелок, и не успел никто опомниться, как уже ползла по направлению к речушке.

– Шагила, назад! – крикнул командир. Но ничто не могло заставить её повернуть назад, туда, где слышалось: «Сестрѐнка, пить!» Фашисты открыли огонь. Она ползла, выделявая невероятные фигуры, наподобие шахматных ходов. То замирала на долю минуты, прижавшись к земле, словно прося у неё силы и удачи, то ящерицей извиваясь, сантиметр за сантиметром продвигалась к цели. Разозлённые её отчаянной смелостью, гитлеровцы обрушили на Шагила

огонь десятков пулемётов. Обратный путь она проделала под чудовищным обстрелом, но ни одна пуля не задела» [19; 6]. В боевой характеристике, написанной в далёком 1945 году, было отмечено: «Тов. Кусанова зарекомендовала себя мастером своего дела, службу несла добросовестно» [20; 8]. Ясно, что стояло за понятием «добросовестно»: держала связь, выносила раненых, голодала и мерзла без нитя, проходила в сутки по 50 километров.

Героический путь прошли во время Великой Отечественной войны женщины радистки, составлявшие до 80% бойцов подразделений связи. Огромный вклад внесли они в борьбу с фашизмом. «От правильной организации работы связи зависел успех боя, успех решения больших и малых операций. Служившие в войсках связи женщины доставляли в подразделения почту, работали телефонистками, телеграфистками, радистками и радиооператорами, линейными надсмотрщиками, техниками, механиками и т.д. По отзывам командования фронтов, армий и дивизий, работа женщин-связисток отличалась чёткостью, аккуратностью и быстротой выполнения приказов, а также отличным знанием своего дела» [21; 143].

Женщинами-радистами в годы войны проделана огромная кропотливая работа по обеспечению связи между фронтами и ставкой ВГК. Закономерно, что их фронтовой героизм был отмечен правительственными наградами. Не стала исключением и Шагила Кусанова. 28 правительственных наград, в том числе из Чехословакии, Украины и России за ратные подвиги в составе 7 фронтов (Крымского, Донского, Степного, Сталинградского, Юго-Западного, 1-го и 2-го Украинских) [22; 17 об.]. Но медаль «За оборону Сталинграда» для неё особенная.

2 февраля 1943 года Сталинградская битва закончилась полным разгромом вражеских войск, в ходе которой было уничтожено более 120 тысяч вражеских солдат и офицеров. Она стала одной из решающих в ходе этой войны, так как с её завершением начался разгром гитлеровских войск во Второй мировой войне.

От берегов Волги Шагила Кусанова прошла боевой путь до самого логова фашистов. После окончания войны Шагила Акимбаевна вернётся в родной университет и поступит на исторический факультет. К этому времени исторический факультет уже будет славен своей научной школой, сформированной за счёт эвакуированных в годы войны учёных из Москвы и Ленинграда, а также местных кадров. Предмет научных исторических исследований определяли такие известные учёные как А.М. Панкратова, М.Н. Дружинин, М.П. Вяткин, Е.Б. Бекмаханов и другие. После окончания вуза Ш.А. Кусанова прошла все ступени карьерного и научного роста – от ассистента до профессора, заведующего кафедрой истории КПСС, от студента до академика гуманитарных наук Республики Казахстан. Так, вуз она окончила в 1949 г., далее поступила в аспирантуру (1949-1952), затем работала в качестве преподавателя, доцента, профессора, заведующего кафедрой истории КПСС в КазГУ имени Кирова (1952 по 1990). С 1996 года – академик Академии гуманитарных наук Республики Казахстан.

Она была уже матерью троих детей, но продолжала штурмовать высоты науки. В 1978 г. защитила диссертацию на соискание учёной степени доктора исторических наук «Руководство КПСС деятельностью массовых организаций трудящихся Казахстана в период создания фундамента социализма (1926–1932 гг.)» [23; 7]. Уверены, выбор темы исследования Ш.А. Кусановой неслучаен и связан с её стойким идейным убеждением, сформировавшимся ещё в детстве – она искренне верила в силу и мощь советского государства, который мог под руководством партии построить коммунистическое общество. В заключении специализированного совета по защите докторских диссертаций в Институте истории партии и ЦК Компартии Казахстана на диссертацию Ш. Кусановой было написано: «В диссертации автором самостоятельно разработана и изложена крупная научная проблема, имеющая актуальное общественно-политическое значение. Впервые в комплексе исследован исторический опыт руководства КПСС, партийных организаций Казахстана массовыми организациями трудящихся Казахстана в период создания фундамента социализма. Это

одна из актуальных политических и научно значимых проблем историко-партийной науки. Результаты исследования соискателя позволили обогатить новыми данными характеристику переломной эпохи строительства фундамента социализма» [24; 7].

С переносом столицы Казахстана в г. Акмола, ныне г. Нур-Султан, с апреля 1998 года работала заведующей кафедрой социально-гуманитарных наук Казахской национальной академии музыки.

Она является автором более 150 научных статей, работ и монографий, среди них:

«Массовые организации в Казахстане (1926-1932)», «Движение Алаш», «Основные этапы освободительного движения в Казахстане» и другие. В годы заведования кафедрой истории КПСС (с 1990 года – истории Казахстана) в КазГУ имени аль-Фараби под её руководством подготовлены и защищены 7 докторских и 30 кандидатских диссертаций. В своей деятельности она органично сочетала вкус к научному исследованию, заинтересованность в студентах и умение передать им свои знания, активное участие в общественной жизни университета.

Ш.А. Кусанова – была членом центрального совета ветеранов войны и труда Республики Казахстан, членом Сталинградского совета ветеранов войны (до 1998 года. – Ж.М.). У этой с виду маленькой, хрупкой женщины была огромная сила духа. Она была верна фронтовому братству, считая, что вёлеё по жизни святой долг перед теми, кто остался на полях сражения [25; 8]. Её мужество и бесстрашный героизм сыграли огромную роль в победе над фашистской Германией, а жизненный и фронтовой путь стали вечным примером для подражания, вызывающим гордость и уважение не только у нынешнего, но и будущих поколений.

В архивных фондах представлена история ещё одной радистки Маргариты Николаевны Шматченко. Ещё будучи школьницей, Маргарита посещала курсы радистов-морзистов. «В 1942 году добровольно ушла в армию. Служила в заполярном Кылы-озере, Ням-озере, потом нас перебросили на Карельский фронт Свирское направление. Затем западная Украина, Тернополь в 1-й Украинский фронт. Позже были Дарница, Дембица и в 1945 году в сентябре месяце демобилизовалась» [26; 1].

В летописи Великой Отечественной сохраниены и запечатлены многие героические поступки казахстанских женщин-связистов – радистов, телефонистов, телеграфистов, механиков дальней связи, сигнальщиков, линейных надсмотрщиков, работников фельдъегерско-почтовой связи. И героизм военных связистов был по достоинству оценён Родиной. Так, указом Президиума Верховного Совета СССР в 1945 году М.Н. Шматченко награждена медалью «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», а в 1947 году – «За оборону Советского Заполярья».

Материалы архивных документов свидетельствуют, что с первых месяцев войны в Акмолинской области формируются отряды добровольцев, желающих вступить в ряды советской армии и отдать все силы борьбе с фашизмом. Из Акмолинска только в первые шесть месяцев войны ушло на фронт около 37 тысяч человек. На фронт уходили не только мужчины, но и женщины. К примеру, об отправке на фронт просили комсомолки медсестры Л. Бекмагамбетова, Р. Бастурбаева, швеи Б. Рахимова, Д. Садвакасова и многие другие жители области [27; 205]. Уверены, активность женщин связана с желанием защитить свою Родину, быть полезной в трудный час своему Отечеству.

Точных цифр о численности призванных женщин нет. Но изучив описи 61 Фонда Государственного архива г. Астаны, нам удалось обнаружить личные дела некоторых акмолинских женщин, которые после объявления о начале войны, ссылаясь на эту статью Закона о всеобщей воинской обязанности, шли в партийные, комсомольские организации и военные комиссариаты с просьбой отправить их на фронт [28].

Женщины Акмолинска принимали непосредственное участие в боевых действиях как полноправные бойцы. Спектр деятельности женщин-воинов был довольно разнообразен: они

принимали участие в рейдах разведывательно-диверсионных групп и партизанских отрядов, были санинструкторами, связистками, снайперами, пулемётчицами, водителями автомобилей и танков. Женщины служили в ракетно-зенитных войсках. К примеру, ефрейтор Е.А. Бекулова служила в составе 256 отдельного зенитно-артиллерийского дивизиона ПВО Красной Армии в качестве пулемётчицы с 23 февраля 1942 г. по 31 декабря 1944 года [29; 1].

Архивные материалы скупо рассказывают о её службе на фронтах войны: 1942 г.

– рядовая, разведчица; 1943 г. – боец, пулемётчик, 1945 г. – ефрейтор зенитной роты Западного фронта. Через год, после прибытия в действующую армию, освоив винтовку, научившись не хуже любого мужчины справляться с пулемётом, она была зачислена водно из отделений войск противовоздушной обороны. Среди шестерых членов пулемётного расчёта была лишь одна женщина – Екатерина Александровна Бекулова, которая была первым наводчиком, помощником командира. Фронтовая работа, именно так называет труд на войне Е.А. Бекулова, повседневная, без выходных и праздников, – потребовала от юной зенитчицы выдержки, терпения, выносливости [30]. В характеристике на ефрейтора Е.А. Бекулову записано: «К выполнению разовых поручений относится добросовестно. В частях РККА (Рабоче-крестьянской Красной армии. – Ж.М.) работала на должности пулемётчицы. Показала себя дисциплинированной, выдержанным бойцом. Работала над улучшением своих знаний самостоятельно от командиров. Выполняя обязанности, показала добросовестной в исполнении обязанностей, достойное мужество в боях за что не раз {чески} (неразборчиво – Ж.М.). Идеологически стойкая» [31].

Как вспоминала позднее боец Е.А. Бекулова: «Приходилось переносить и холод, и голод, и сырость, и грязь, и пешие переходы, и речные переправы, и страшные кровопролитные бои, пожарища. А среди всего этого – 200 граммов может быть незатейливых, но, казалось, таких вкусных и необыкновенно сладких карамелек (их выдавали для некурящих вместо табака)» [32].

С боями, освобождая Невель, Великие Луки, Минск, Е. Бекулова дошла до Орши. Здесь и закончилась война для зенитчицы войск противовоздушной обороны.

«С ночного дежурства возвращалась я, – вспоминала Е.А. Бекулова, – когда из роты прибежал молоденький лейтенант, и тут же, с порога, ещё не отдышавшись, выкрикнул:

«Конец войне! Победа!» [33].

Известие об окончании войны вызвало у Екатерины двойное чувство: с одной стороны, она, как и все «плакала и смеялась», но, с другой – «четыре года подряд эта жестокая, огненная, опасная война, ужасно подумав, стала для меня домом, работой, самой жизнью. Здесь я точно знала, что мне нужно делать, добилась совершенства в овладении военной специальностью зенитчицы. Здесь все было ясно. А что будем там, в мирном, послевоенном будущем, где меня никто уже, наверное, не ждёт, не знает, не помнит. Непокойно на душе стало от того, что навсегда, вероятно, оставлю своих товарищей по пулемётному расчёту, по отделению. И даже мелькнула такая мысль: – А не остаться ли на сверхсрочную?» [34]. Скорее всего, эмоциональное объединение со «своими» в экстремальных условиях выработало у Е. Бекуловой чувства «особенности», «нужности», в глазах окружающих людей она была героем войны, в то время как мирная жизнь вызывала у неё тревогу, неопределённость, страх за социальную адаптацию.

За боевые заслуги Е.А. Бекулова награждена орденом Отечественной войны II степени, многочисленными медалями, в том числе Жукова, «Ветеран труда» и др.

После войны она вырастила двоих детей, перенесла разлуку с мужем. «Не всё складывалось гладко. Были и радости, и огорчения. Много повидала, пережила, но не упала духом» [35].

Интересна судьба и военная история Александры Ильиничны Игумновой, добровольцем ушедшей на фронт в возрасте восемнадцати лет. В декабре 1942 года она уже принимала присягу в 250-м отдельном гвардейском зенитном дивизионе. Природная смекалка, острый слух позволили со временем А. Игумновой стать наблюдателем в зенитной батарее. Со временем

она научилась безошибочно определять любую марку летающих машин. Кроме этого А. Игумновой, как понимающей немецкий язык, нередко приходилось выполнять обязанности разведчика, к примеру, когда «ей предстояло выяснить имя человека, предавшего в тылу врага партизанку» или когда она была в составе группы по захвату «языка» [36].

Стоит отметить, А. Игумнова была не только опытной разведчицей, но и умела налаживать телефонную связь между военными объектами. Когда случился очередной обрыв телефонной связи, ей приказали вместе с лейтенантом восстановить её. Быстро справившись с поставленной задачей, А. Игумнова подверглась домогательству со стороны лейтенанта. «Видимо, молодому офицеру захотелось короткой фронтовой любви», — вспоминала А. Игумнова [37]. Офицер проявил такой натиск, что Александре пришлось выстрелить, ранив обидчика. «И вот ефрейтор Привалова (девичья фамилия Игумновой. – Ж.М.) без ремня и без погон находится под арестом. ЧП всколыхнуло весь дивизион. Поднять оружие на офицера! Никакой быстрый на расправу военно- полевой суд не мог простить этого происшествия. И только утром пришло избавление. Шуру освободили, вернув погоны и ремень. Надо отдать должное офицеру, он нашёл в себе мужество написать рапорт командиру, оправдывающий её действия» [38]. Случай такого характера, уверенны, не единичный. Женщины зачастую выступали одновременно «героями» военных событий, поскольку наравне с мужчинами с достоинством несли военную службу. В то же время, в виду своей физической слабости, они испытывали насилие над собой, выступая в роли «жертвы», что, несомненно, значительно усложняло их положение на фронте.

А.И. Игумнова награждена 9 государственными наградами. Среди них стоит назвать медаль «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне».

Хотелось бы отметить боевые подвиги ещё одной участницы боевых действий, рядовой 117-го отдельного автотранспортного батальона 1-го Украинского фронта Клавдии Сергеевны Ангаловой.

В день начала войны Клава вместе со своими одноклассниками была на выпускном вечере, где она «от души веселилась, делилась планами на будущее. Мы дурачились, как дети, пели подряд – от частушек до серьёзных песен – «Если завтра война». Вернулась домой поздно, думала отоспаться и съездить в Москву — до неё рукой подать» [39]. Но судьба распорядилась иначе.

Про войну говорить К. Ангалова не любит. «Сразу вспоминаются убитые подружки, завёрнутые в плащ-палатку, сожжённые дотла села Белоруссии. – Будь проклята война!

– говорит старая фронтовичка. – Пусть всегда на планете будет мир» [40].

Клавдия Сергеевна прошла всю войну и вышла замуж за «лихого казахского джигита Курмаша Ангалова». В своих воспоминаниях она писала: «Невыносимо тяжело было на войне, особенно женщинам. Женщина по природе своей хранительница очага, хранительница жизни. А здесь горела земля под ногами, и юные девушки защищали эту землю от врага. Со своим супругом Курмашем Ангаловым дошла до самой Германии. День Победы мы встречали в немецком городе Беркинберде» [41; 2].

Огромный интерес вызывает дневник её супруга К. Ангалова не только с точки зрения изучения истории продвижения батальона по освобождённым в 1945 г. от фашистских войск землям, но и справочным характером записанного материала. Хотя дневник и небольшой по степени информационного накопления, тем не менее, его записи весьма ясно рисуют картину происходивших событий, но самое главное – общее настроение, царившее в то время в войсках советской армии. Так, 5 мая 1945 г. в него была сделана следующая интересная запись: «Съездили в Берлин, видел центр города называется «Рейхстаг», по-нашему Кремль. Где жил Гитлер, Гебельс, Рибентроп и другие его хвостики» [42; 3].

Героизм К.С. Ангаловой в годы Великой Отечественной войны отмечен высокими наградами. Среди них назовём орден Отечественной войны II степени, медали «За взятие Берлина», «За Победу над Германией в Великой Отечественной Войне», знак «Ветеран войны 1941 – 1945 гг.».

Фото 3. Б.Х. Ибатулина

Женщин перед отправкой на фронт обучали разным специальностям, в том числе учили мастерству оружейника. Так, Клавдию Павловну Тарасову, уроженку села Воздвиженка Акмолинской области, после учёбы в Благовещенске на оружейника отправили на Восточный фронт. Сама она так вспоминала: «В первые дни войны призвали брата в ряды Красной Армии. После того как он пропал без вести, призвали и меня. На фронт ушла в 1942 году с Акмолинска. Воевала на Дальнем Востоке под Хабаровском в составе оружейников. Заправляли самолёты оружием, охраняли самолёты, грели. Прослужила три с половиной года». За боевую службу имеет благодарность от Сталина «За отличные боевые действия в боях с японцами на Дальнем Востоке» [43].

Отдельная страница в летописи Великой Отечественной войны – героический труд работников тыла. Победа в войне зависела от каждого и здесь, в тылу, каждый казахстанец старался приблизить её конец как мог: «Мы учителя-заочники, преподаватели и служащие акмолинского педучилища, собрались на митинг в связи с выступлением тов. Сталина, ещё раз заявляем, что все, как один, готовы отдать все свои силы, жизнь за нашу Родину, за тов. Сталина. Мы знаем, что на нас идёт озверелый, вооружённый до зубов, беспощадный враг. Мы трезво понимаем серьёзность и ответственность обстановки. Мы знаем, что бой будет труден. Но мы знаем, что победа будет за нами. Мы готовы на все испытания, смело идём в бой, ибо мы защищаем правое дело, мы защищаем нашу любимую Родину, мы защищаем нашу жизнь» [44].

Ещё летом 1941 года трудящиеся Акмолинска поддержали всесоюзное движение по созданию Фонда обороны. В тяжёлых условиях военного времени организации, учреждения и трудовые коллективы области перечислили на дело Победы наличные сбережения до 45 миллионов рублей и в форме займов более 187 миллионов. 28 декабря 1943 года, например, обком партии телеграфировал в ЦК Компартии республики: «В фонд помощи фронту сдано хлеба 88 884 пуда, собрано тёплых вещей 21 053 предмета, приобретено на 213 276 рублей. Построенная танковая колонна «Акмолинский осовавиахимовец» передана Красной Армии» [45]. В сборе средств важен был вклад каждого: по сообщениям районных газет, колхозники области отдавали по мере сил – по 30, 50, 200 рублей из собственных сбережений.

Большой политический отклик получил у акмолинцев призыв тамбовского колхозника Ферапонта Головатого. Колхозники и рабочие всей страны сами, распродавая все своё имущество, тратя личные сбережения, строили и отправляли на фронт танки и самолёты, целые танковые колонны и звена самолётов. На всех колхозных предприятиях были проведены встречи рабочих, где обсуждалась возможность участия казахстанцев в данном сборе. Не случайно движение это стало массовым и в Приишимье. К числу таких людей можно смело отнести колхозницу артели «Кзыл-Ту» Мадину Сарсембаеву, внесшую свои личные сбережения в сумме 100 тысяч рублей на строительство боевой техники. Кроме неё 175 человек подписались на сумму 1788500 рублей второго военного займа, а на третий – 118 человек на сумму 975 тысяч. Все они приняли участие в движении патриотов-многотысячников. Среди них были Марьям Пеньковская, А. Черныш и сотни другие [46].

Но, конечно, чаще всего рядовые жители области могли помочь бойцам вещами, одеждой, необходимыми продуктами, собиравшимися «всем миром». Практически с самого начала войны в Исполнительный Комитет Акмолинского горсовета стали обращаться жители Акмолинска для передачи на фронт посылок, которые с теплотой назывались подарками. В этих свёртках часто оказывались папиросы, конфеты, носовые платки и другие необходимые для бойцов предметы. К примеру, к 1 января 1942 года силами женщин были собраны 657 посылок на 13 тонн, в которых заботливо были положены: масла – 48 кг, сыра – 23 кг, вина – 463

бутылки, колбасы – 1070 кг, папиросы – 680 пачек, печенья – 344 кг, мыла – 662 штук, платков носовых – 524 штуки, сухарей – 843 кг, сахара, конфет – 1465 кг, одеколон – 306 штук [47].

С самого начала войны ушедших на фронт мужчин заменили женщины. Именно их выдвигали тогда на все должности взамен ушедших на фронт мужчин. Городской комитет партии в мероприятиях по подготовке квалифицированных кадров из числа женщин для работы в промышленности, на транспорте, предприятиях, учреждениях и организациях города обязал на краткосрочных курсах и путём бригадного и индивидуального обучения подготовить 1082 человека. Было отмечено: «...каждый квалифицированный рабочий и служащий должен обучить одного человека, подготовить себе замену на случай призыва в Красную Армию» [48].

Те, кто приносил подарки, не знали, в чьи руки попадут вещи, но к каждой посылке прилагалось доброе письмо с пожеланием успехов в борьбе с врагом. В архиве сохранилось письмо Полины Ступиной: «Здравствуйте, дорогой товарищ боец, – писала Полина. – Находясь за несколько тысяч километров от вас, я решила написать вам письмо, отблагодарить вас за вашу стойкость и отвагу в борьбе с ненавистным врагом. Вы, славные воины, проявляете ещё невиданный в истории героизм. Мы гордимся вами. Ваши героические подвиги и успехи в наступательных боях воодушевляют нас. С чувством ответственности и долга перед Родиной, мы работаем на производстве, из месяца в месяц перевыполняем план добычи угля. На шахте кипит работа день и ночь. Сотни тысяч тонн угля везут поезда на фабрики, заводы для плавки металла, который превращается в пушки, снаряды, танки и другое вооружение. Мы отдаём все силы на то, чтобы помочь вам в быстрейшем разгроме врага. Я, девушка-шахтёрка, прошу вас, дорогой боец, крепко бить фашистскую сволочь, без промаха разить врага. А я буду ещё лучше работать, ещё больше давать угля!» [49].

В фондах архива сохранились личные дела женщин, которые позволяют показать трудовые подвиги и повседневные трудности тыловых военных лет. К примеру, Бибилайша Хабибуловна Ибатулина, уроженка города Акмолинска, рано оставшись без родителей, ещё девочкой пошла работать в Акмолинскую областную типографию – наборщицей в казахский цех. В 1938 году Бибилайша вступила в комсомольские ряды, немного позже в 1940 году – в партию. В 1942 году была переведена начальником штемпельного цеха.

Поскольку рабочих рук во время войны не хватало, она перевелась в верстальный цех (стала метранпажем). Процесс вёрстки был ручным и достаточно трудоёмким, занимал много времени и сил. Бибилайша описывает свою работу, полную сложностей: «Для того, чтобы скомпоновать лист, нужно знать все этапы типографского дела. Поэтому верстальщик должен быть грамотным, иметь художественный вкус, быть специалистом с большой буквы» [50]. Отработав у станка, она спешила на курсы медсестёр. Поэтому, когда начали привозить раненых, она после смены бежала в медчасть ухаживать за бойцами. Несмотря на это, «Всё для фронта – всё для Победы!», «Раздавить гитлеровских фашистов», «За Родину, вперёд» – эти лозунги мы часто набирали в типографии, они поднимали боевой дух у советских граждан. Они вдохновляли нас на самоотверженный труд. С раннего утра и до позднего вечера мы работали в типографии в надежде на то, что наш труд внесёт свой вклад в дело Победы», – вспоминала Б. Ибатулина [51].

Со временем Бибилайша стала одним из главных работников в типографии. На примере мужественной и стойкой Ибатулиной можно показать развитие повседневной жизни акмолинской женщины в военное время. Однако внимание мы хотим обратить не только к разным героическим эпизодам её жизни – от вступления в комсомол до главного специалиста в типографском деле, – но и к тому, что её пример являлся типичным для советского общества, он показывает, как формировалась гражданская позиция и роль женщины в военное время.

За многолетнюю героическую службу в типографии Б.Х. Ибатулина имеет государственные награды. Среди них: медали «За доблестный труд в Великой Отечественной войне», «Сорок

лет Победы в Великой Отечественной войне 1941— 1945 гг.». Ей присвоено звание «Ударник коммунистического труда» (1969 г.). Б.Х. Ибатулина имеет многочисленные почётные грамоты и благодарственные письма. Война коснулась каждой советской семьи, сыграла значительную разрушительную роль в развитии общества. Анализируя роль женщин Акмолинска в годы Великой Отечественной войны, необходимо отметить, что женщины-воины и женщины тыла совершили в годы войны героические военные и трудовые подвиги. Примеров этому немало. Скупые страницы мемуаров, на которых наши героини скромно вспоминают трудности, выпавшие на их долю в военные годы, а также официальная документация позволяют говорить об огромном вкладе женщин в Победу в этой войне. Судьбы и страницы боевого пути (а в тылу женщины также героически сражались, выполняя трудовые планы) акмолинских женщин показывают, насколько чувства патриотизма, национального самосохранения и самосознания могут служить своеобразным стержнем общества, народа, государства.

Безграничная вера в себя, в свой народ, умение выстоять в сложнейшее военное лихолетье, ответственность за судьбу народа — в совокупности определили победу в этой войне. Очередная годовщина в Великой Отечественной войне «заставляет вспомнить о войне, её месте в нашей исторической памяти, её историческом значении. Великая Отечественная война — боль всех народов, населявших когда-то единую страну. Но война — это и наша великая победа, это гордость за наших отцов и дедов, которые в тяжёлой борьбе сумели сломить хребет фашизма, нёшему порабощение всей Европе.

И этой нашей победой мы не поступимся никогда» [52].

Великая Отечественная война затронула судьбы каждой семьи бывшего Союза ССР. И люди вправе ждать объективного и правдивого изучения и освещения судьбоносного события. Без сохранения исторической памяти народа жизнь становится бессмысленной, варварской. Это была освободительная, священная народная война. Народы России, других республик бывшего Союза ССР осознавали, что в жестокой битве решалась судьба Отечества, их судьба, быть им свободными или порабощёнными. Смертельная опасность, нависшая над страной, подняла весь советский народ, все социальные и общественные группы на священную войну с фашистами. Был обеспечен мощный подъем национального самосознания народов страны [53].

Обращение к истории Великой Отечественной войны, её урокам вновь и вновь убеждает нас в том, что в современном обществе крайне важно сохранить и укрепить единство народа, незыблемость общечеловеческих ценностей. Духовность общества невозможна без бережного, уважительного отношения к историческому прошлому народа, его памяти и традициям, которые особенно ярко проявили свою жизненную силу в критической ситуации и обеспечили победу над германским фашизмом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Советская и современная казахстанская историография проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны» // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2018. — №3(91). — С.87–102.

2 Вербовой А.О., Горелов И.П. Вставай, страна огромная! Великая Отечественная война 1941— 1945 гг. (к 75-летию начала войны) / А.О. Вербовой, И.П. Горелов. — 2-е изд., испр. и доп. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2017. — С. 6.

3 Коваленко В.И. Историческая память и историческая ответственность: против фальсификации истории второй мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. — 2013. — № 1(23). — С. 35–36.

- 4 Вербовой А.О., Горелов И.П. Указ. соч. — С. 9.
- 5 История Казахской ССР. Т. 4. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.
- 6 Мажитова Ж.С., Омарова Б.К., Атанакова К.М. Казахстанцы — участники сражений под Сталинградом в годы Великой Отечественной войны (по материалам архива города Нур-Султан) // Университетский научный журнал. — 2020. — № 53. — С. 25–33. DOI:<https://doi.org/10.25807/PBH.22225064.2020.53.25.33>.
- 7 Закон СССР «О всеобщей воинской обязанности» от 1.09.1939. // URL: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата обращения: 17.12.2019).
- 8 Сактаганова З.Г., Турсынова Ж.Ж., Смагулов А.Ж. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Монография / Под общ. ред. З.Г. Сактагановой. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. — 256 с.; Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Тыловой героизм женщин Казахстана в годы Великой Отечественной войны: повседневность и женские истории // Портал «История Казахстана»//edu.e-history.kz; Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Советская и современная казахстанская историография проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны» // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2018. — №3(91). — С.87– 102; Сактаганова З.Г. и др. Великая Отечественная война и женщины Акмолинска на фронтах и в тылу // Вестник Казахского Национального педагогического университета имени Абая. Серия «История и социально-педагогические науки». — 2018. — № 3 (58). — С. 14–20; Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Женщины-медики Восточно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2019. — №1 (93). — С. 8–16; Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь в Казахстане в годы Великой Отечественной войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». — 2019. — № 4 (24). — С. 93–103; и др.
- 9 Государственный архив города Нур-Султан (ГА г. Нур-Султан). — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 4.
- 10 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 11 Женщины Казахстана – активные строители социализма (1918–1945). Сб. докум. и материалов. // Сост. Абдулкаримова М.А., Абилова М.Х., Крючкова Н.К. и др. — Алма-Ата: Казахстан, 1981. — 335 с.
- 12 История университета. // URL: <https://www.kaznu.kz/ru/11657> (дата обращения: 17.12.2019).
- 13 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 14 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 362. — Оп. 1. — Д. 1.
- 15 Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. — М.: Мысль, 1974. — 64 с.
- 16 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1. — Л. 51.
- 17 Важнейшие операции Великой Отечественной войны. — М., 1956. — С. 113.
- 18 Вербовой А.О. Указ. соч. — С. 43–44.
- 19 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 362. — Оп. 1. — Д. 1.
- 20 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 21 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 22 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 23 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 24 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 1.
- 25 Ягмурова С. Она прошла по той войне // Советский Казахстан сегодня. — 1985. — № 3. — С. 8.
- 26 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 16. — Д. 1. — Л. 1.
- 27 Акмолинцы — на фронте и в тылу. — Астана: ИД «Сары-Арка», 2010.
- 28 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4; — Оп. 6; — Оп. 26; — Оп. 31; — Оп. 32; — Оп. 44; и др.
- 29 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 1.
- 30 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 1.
- 31 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 5.
- 32 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 4. — Л. 1.
- 33 Сестерова О. Судьба, не обойденная войной // Машиностроитель. 6 мая — 1987 г. — № 20(594). — С. 2.
- 34 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 5. — Л. 2.

- 35 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 4. — Д. 5. — Л. 2.
36 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 3. — Л. 1.
37 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 7. — Д. 3. — Л. 2.
38 Имажанов А. Дней памятных незабываемые страницы // Вечерняя Астана. — 2001. — 92(1001). — 9 августа. — С. 2.
39 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 6. — Д. 2. — Л. 2.
40 Там же.
41 Там же.
42 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 6. — Д. 2. — Л. 3.
43 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 26. — Д. 1. — Л. 1.
44 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 1п. — Оп. 1. — Д. 251. — Л. 7.
45 Акмолинцы — на фронте и в тылу. — Астана: ИД «Сары-Арка», 2010. — С. 209. 46 Там же. — С. 209.
47 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 1п. — Оп. 1. — Д. 419. — Л. 79.
48 Акмолинцы — на фронте и в тылу. — Астана: ИД «Сары-Арка», 2010. — С. 204. 49 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 362. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 124.
50 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 31. — Д. 2. — Л. 1.
51 ГА г. Нур-Султан. — Ф. 61. — Оп. 31. — Д. 10. — Л. 2.
52 Коваленко В.И. Указ. соч. — С. 36.
53 Вербовой А.О., Горелов И.П. Указ. соч. — С. 8.

Семенкина Анастасия Николаевна
Архивист КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической
документации»
semenkina_nastena@mail.ru

Жакин Маулен Советович
Научный руководитель: к.и.н., доцент Карагандинский государственный университет
им. академика Е.А.Букетова
karaganda_ntd@mail.ru

«ЖИВАЯ БИОГРАФИЯ» ФЕДОРОВОЙ АННЫ ИГНАТЬЕВНЫ (ПО МЕТОДУ УСТНОЙ ИСТОРИИ)

Аңдатпа. Мақала ауызша тарих әдісінің маңыздылығын қарастырады. Бұл жұмыстың мақсаты - қиын соғыс уақытында дүниеге келген бір адамның өмірін зерттеу. Мақалада керемет адам, таңғажайып ана, әже және үлкен әже Федорова Анна Игнатъевна жайында баяндалады.

Кілт сөздер: ауызша тарих, күнделікті өмір тарихы, кішітарих, өмірбаян, сұхбат.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается значимость метода устной истории. Целью данной работы является, изучить жизнь одного человека, который родился в тяжелое военное время. А также в статье речь пойдет о прекрасном человеке, о потрясающей маме, бабушке и прабабушке Федоровой Анне Игнатъевне.

Ключевые слова: устная история, история повседневности, микроистория, биография, интервью.

Abstract. This article examines the significance of the oral history method. The purpose of this work is to study the life of one person who was born in a difficult wartime. This article will focus on a wonderful person, an amazing mother, grandmother and great-grandmother Fedorova Anna Ignatievna.

Key words: oral history, history of everyday life, microhistory, biography, interview.

Устная история, это довольно молодая научная дисциплина, сформировавшаяся в середине XX в., однако истоками она уходит в далекое прошлое [1]. Именно устная история позволяет восстановить мировоззрение людей, их желания, мечты и страхи, обращаясь к источникам, недоступным в рамках традиционной (архивной) истории [2]. Между тем представителей старшего поколения остается все меньше, и если не собрать их воспоминания сейчас, значительный пласт народной памяти окажется утраченным. Источники, полученные методом устной истории, востребованы для изучения человеческого сознания разных периодов и его трансформации, отражения в нем тех или иных исторических событий. Они могут дать богатый материал для исследований по исторической антропологии [3], микроистории [4], истории ментальностей [5], истории повседневности [6], истории частной жизни, исторической психологии [7] и других историко-антропологических направлений. Сходство между перечисленными направлениями неоднократно отмечалось историками, внесшими вклад в их развитие. Питер Берк подчеркивал тяготение исторической антропологии к микроанализу, к изучению небольших сообществ [8]. О тесной связи антропологии и микроистории писал Джованни Леви, один из создателей микроисторического направления в современной исторической науке [9]. В свою очередь микроистория, по словам немецкого историка Ханса Медика, «сестра истории быта», хотя «кое в чем она идет своим путем...» [4].

Юрген Шлюмбом, сославшись на это мнение, продолжил мысль своего коллеги, назвав два влиятельных в Германии направления исторической мысли - историческую антропологию и историю повседневности - «сестрами» микроистории, хотя и не вполне идентичными ей [8].

Методологическое обоснование устной истории как научной дисциплины со своим инструментарием и категориально-понятийным аппаратом должно включать моделирование народных исторических знаний, методы их фиксирования, хранения, обработки и интерпретации. Также методам устной истории относятся: биографические, интервью, изучение аудиозаписей, анализ полученных воспоминаний.

Любой проект в области устной истории начинается с определения его целей. Только после этого можно решить, какие интервью требуется собрать для их реализации. Целью данной работы является, изучить жизнь одного человека, который родился в тяжелое военное время. Для историков интервью является не только ценным источником новых знаний о прошлом, но и открывает новые перспективы интерпретации известных событий. Интервью особенно обогащают социальную историю, давая представление о повседневной жизни, ментальности так называемых «простых людей», которое не доступно в «традиционных» источниках. Любой проект, построенный по принципу «устной истории» - это всегда процесс, нацеленный на получение результата. Участникам не предлагается никаких готовых источников информации, они создают их себе сами во время разбора проведенных интервью [10]. Задача историка - не только реконструировать содержание устной истории советского периода, но и понять смысл народной интерпретации тех потрясений, выявить контекст времени и наслоения последующего жизненного опыта.

Преимущества устной истории состоят, прежде всего, в том, что она передает «дух времени», который очень трудно порой уловить из официальных документов; это живая история, которая способствует преодолению обезличенности как конкретной темы, так и исторического процесса в целом; восполняет отсутствующую информацию; дополняет архивные документы; детализирует ход истории; она может стать иллюстративным и объясняющим материалом; корректирует направление исследования. К недостаткам можно отнести хронологические ограничения; относительно небольшую глубину человеческой памяти; неточности в воспоминаниях; субъективность восприятия и интерпретаций самих очевидцев событий; возрастные особенности памяти; стремление к «хорошей» памяти о том, что нам дорого; сложности с получением разрешения на публикацию сведений личного характера и т.д. [11].

Данное исследование, было начато в 2017 году, в рамках учебной этнографической практики, на первом курсе исторического факультета. Тема исследования: «Метод устной истории и живая биография».

В данной статье речь пойдет о прекрасном человеке, о потрясающей маме, бабушке и прабабушке. Федорова Анна Игнатьевна родилась 2 февраля 1941 года, на западе Украины в Ивано-Франковской области, село Голынь. Когда Анне Игнатьевне исполнилось пять месяцев, началась Великая Отечественная война. Это были очень тяжелые годы не только для страны, но и для семьи Анны И. Когда немецкие войска оккупировали село Голынь, всю семью Анны Игнатьевны выселили жить на улицу. С большого дома солдаты сделали лазарет, для раненых и больных воинов. Что бы прожить в саду, родные Анны Игнатьевны, выкапывали большие ямы, обкладывали их перинами и подушками, тем самым утепляли. В ясную февральскую ночь 1946 года, мама Анны, Екатерина покормила скот и направлялась в дом, однако путь ей преградили двое бандитов. Последнее, что слышали родные в эту злополучную ночь, крик Екатерины и выстрел. Позже выяснилось, что тогда были расстреляны еще 15 человек. Так, Анна Игнатьевна и ее младший брат Богдан Игнатьевич остались сиротами. На воспитание детей взяла их родная бабушка, Анна Семеновна. По словам Анны Игнатьевны, детство было

не легким, бабушка не могла уже работать, а они с братом были еще маленькие. Питались тем, что сами могли вырастить в огороде. Бабушку Анны Игнатьевны раскулачили, оставив одну корову. Одежду и нужды для дома шили сами. В школу приходилось ходить далеко, «однако, это не останавливало нас на пути к новым знаниям», - говорит Анна Игнатьевна. Каждый день перед началом занятий, дети возле школы приветствовали друг друга и делали зарядку. Отца Анны, Игната во время войны взяли в плен, после освобождения его посадили в тюрьму, по статье «58 УК РСФСР». В 1956 году Игната реабилитировали и сослали в Казахстан, город Караганду. В Караганде он женился на Марии, у них родилась дочь Галина. В 1958 году у Игнат приехал за дочерью Анной. Бабушка Анны, Анна Семеновна вместе с Богданом осталась в Украине. Благодаря Анне Семеновне, в семье Анны Игнатьевны соблюдаются обычаи и традиции, которые очень ценные для всей семьи.

С 1958 года Анна Игнатьевна проживает в Казахстане. Анна жила с отцом, его женой и дочерью в Караганде. Землянка находила в Тихоновке. Соседи были разных национальностей, и несмотря на это, отношения были хорошие. Вечерами собирались на улице, пели песни и танцевали. С друзьями ходили в кино, на индийские фильмы. По приезду, в 17 лет Анна устроилась на шахту им. Костенко. Там отучилась на аппаратчика углеобогащения, и проработала до 1998 года, затем вышла на пенсию. По словам Анны Игнатьевны, коллектив на фабрике был замечательный. Часто ездили всей сменой в Каркаралинск, в дом отдыха «Шахтер», в Топар и Боровое. Хоть профессионалы были разные, такие как директор фабрики, начальник смены, аппаратчик углеобогащения, машинист сушильных установок, дозировщик, и т.д. они всегда находили общие темы для обсуждения. Конфликтов с друзьями не было, так как Анна не конфликтный человек. В свободное время Анна Игнатьевна вышивала шторы, покрывала, наволочки и ручки, все это по сей день хранится дома. У Анны Игнатьевны 40 лет трудового стажа. За годы работы на шахте у Анны много достижений. В 1975 году была награждена знаком «Победитель Социалистического соревнования 1975 года», в 1977 году присвоен орден Ленина, в 1978 году была награждена знаком «Победитель Социалистического соревнования 1978 года», в 1980 году награждена знаком «Ударник десятой пятилетки», в 1983 году за долголетний добросовестный труд от имени Президиума Верховного Совета СССР награждена медалью «Ветеран труда», в 1985 году награждена знаком «Отличник Социалистического соревнования МУП СССР», в 1997 году Анне присвоено звание «Почетный работник Угольной Промышленности». В 1997 году вышла газета «Шахтерская слава» со статьей про Федорову Анну Игнатьевну, так же в 1998 году в газете «Шахтерская правда» в колонке «Наши мастера» написано про Анну и ее коллег.

В 1958 году Анна Игнатьевна познакомилась с Николаем Николаевичем. Николай, в то время работал на шахте №22, на грузоподъемном кране. В мае 1959 года молодые Анна и Николай сыграли свадьбу.

В 1961 году родилась старшая дочь Любовь. После окончания школы, поступила в училище при медсанчасти. На сегодняшний день Любовь Николаевна работает в Областном наркологическом диспансере.

В 1967 году родилась вторая дочь Светлана. Она окончила Карагандинский физкультурный техникум. Так же отучилась в КарГУ. им. Букетова на бакалавра физической культуры. На данный момент Светлана Николаевна работает учителем физической культуры в средней общеобразовательной школе №25. В 1971 году родилась третья дочь Галина. Галина окончила Карагандинское медицинское училище. Сейчас Галина Николаевна работает в областном центре травматологии и ортопедии им. проф. Х.Ж. Макажанова.

Для меня данная семья является примером для подражания. Николай с Анной никогда не ссорились. Семья была большая и очень дружная. Все вопросы и решения принимались в

кругу семьи. Все с пониманием относились друг к другу, что редко встретишь в современных семьях. У дочерей прекрасное воспитание, это заслуживает похвалы. Вместе, рука об руку Николай и Анна прожили 46 лет.

Сейчас у Аннушки три дочки, три внучки и два правнука. Семья большая, дружная и крепкая. Лето Анна Игнатъевна проводит на даче, в огороде. Там прекрасный воздух, отличная обстановка для отдыха. На даче можно хорошо провести время, а главное с пользой. Так же Анна Игнатъевна любит вязать и читать. Любимая книга Анны Игнатъевны: Кобзар - Тарас Шевченко. Любимое стихотворение «По діброві вітер вие». Из фильмов больше всего Анна выделяет: «Свинарка и пастух», «Девчата», «Ирония судьбы, или С лёгким паром!» и «Вечера на хуторе близ Диканьки». По рассказам Анны Игнатъевны, больше всего ей запомнилось, как в детстве всей детворой бегали в кино на фильм «Молодая гвардия». По несколько раз пересматривали, по новому ощущали трагические моменты. Запомнились дни, когда надо было идти за родниковой водой два километра до родника и обратно. Так же Анна Игнатъевна отмечает, что каждый момент в жизни нужно ценить, потому что он неповторим.

Данные факты из личной жизни Федоровой Анны Игнатъевны, говорят о том, что многое зависело от событий в обществе. Трагические моменты, связанные с Великой отечественной войной, помогли Анне стать самостоятельной с малых лет. С детства Анна понимала, что такое труд и как тяжело все дается. Если бы жизнь Анны Игнатъевны складывалась по-другому, то возможно она никогда бы не добилась того, что имеет сейчас. В этом году, Федорова Анна Игнатъевна отмечает свой юбилей, 80 лет. Этот возраст достоин почтения и уважения. Анна Игнатъевна является примером достойного человека, и пусть никогда у Анны И. не угаснет жгучий интерес к жизни, а положительные эмоции вдохновляют на новые жизненные подвиги.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Щеглова Т.К. Устная история: учебное пособие. – Барнаул: АЛТГПА, 2011. – 364 с.
- 2 Голубев А.В., Осипов А.Ю., А.А.Савицкий. Информационные технологии в устной истории. – Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Петрозаводский государственный университет», Петрозаводск.
- 3 Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 80 с.
- 4 Медик Х. Микроистория// THESIS, 1994. – С. 193-202.
- 5 История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С. 255.
- 6 Козлова Н.Н. Повседневность// Современная западная философия: Словарь. -2-е изд., переработанное и дополненное. – М.: ТОН. Остожье, 1998, 318. – С.319.
- 7 Кон И.С. К проблеме национального характера // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева, Л.И. Анцыферовой. – М., 1971.
- 8 Кром М.М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневности. -Valya, 2009. – С.11.
- 9 Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке TACIS. -М., 1996. – С.172-174.
- 10 Выдержки из книги Франка Райнигера. Устная история и молодежное образование. – 2010г.
- 11 Ковальская С.И. Устная история и новые возможности в изучении истории Казахстана. – Казахстан, г.Астана. – С.6.

ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕ МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУЫ (1945-1991 ЖЫЛДАР)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда 1945-1991 жылдар аралығында мектептегі білім берудің дамуы сипатталды. Зерттеу барысында сол кезеңге қатысты заңнамалық актілер, статистикалық мәліметтер мен архив құжаттары талданды. Нәтижесінде сол кезеңдегі жалпы білім беру жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері анықталып, Кеңестік Қазақстандағы білім беруді дамыту процесін ұйымдасқан және дәйекті сипаттайтын тарихи фактілер келтірілді. Осы тарихи кезеңде халықтың сауаттылығы, мектептердің, оқушылар контингенттерінің сандық өсуі, мұғалімдер саны туралы статистикалық деректер қолданылды. Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архивінің материалдары негізінде білім беру саласында ұзақ жылдар қызмет еткен Қ.Б.Балахметовтың республиканың ағарту саласына байланысты естеліктері келтірілді. Нәтижесінде ХХ ғ. 2-жартысы мен 90 жылдардың басына дейінгі кеңестік биліктің заңмен бекітілген мектептің базалық білім беруді қамтамасыз етудегі жетістіктері анықталды, алайда мемлекет тарапынан жүргізілген шектен тыс идеологизация мен реформалардағы радикализация үрдістері жалпы білім беру саласында жағымсыз салдарларға алып келді.

Кілт сөздер: білім беру тарихы, педагогика, ағартушылық, мектеп, Қазақ КСР, орта білім, комсомол ұйымы, пионер, оқушы, Ағарту министрлігі, идеология, білім беру реформасы.

Аннотация. В статье описывается развитие школьного образования в Казахстане с 1945 по 1991 годы. В ходе исследования были проанализированы законодательные акты, статистические данные и архивные документы, относящиеся к тому периоду. В результате были выявлены преимущества и недостатки системы общего образования того периода, приведены исторические факты, характеризующие организованный и последовательный процесс развития образования в Советском Казахстане. В этот исторический период использовались статистические данные о грамотности населения, количественном росте школ, контингентов учащихся, численности учителей. На основе материалов Государственного архива города Нур-Султан приведены воспоминания Балахметова К.Б., долгие годы проработавшего в сфере образования, связанные со сферой просвещения Республики в те годы. В результате были выявлены успехи советской власти во 2-й половине ХХ века начале 90-х годов в обеспечении базового образования школы, закрепленные законом, однако тенденции радикализации в чрезмерной идеологизации и реформах со стороны государства привели к негативным последствиям в сфере общего образования.

Ключевые слова: история образования, педагогика, просвещение, школа, КазССР, среднее образование, комсомольская организация, пионер, школьник, Министерство просвещения, идеология, реформа образования.

Abstract. The article describes the development of school education in Kazakhstan from 1945 to 1991. In the course of the study, legislative acts, statistical data and archival documents related to that period were analyzed. As a result, the advantages and disadvantages of the general education system of that period were identified, historical facts were presented that characterize the organized and consistent process of the development of education in Soviet Kazakhstan. During this historical period, statistics were used on the literacy of the population, the quantitative growth of schools, student populations, and

the number of teachers. On the basis of materials from the State Archives of the city of Nur-Sultan, the memoirs of K.B. Balakhmetov, who worked for many years in the field of education, related to the sphere of education of the Republic in those years, are given. As a result, the successes of the Soviet government in the second half of the 20th and early 90s in providing basic education to schools, enshrined in law, were revealed, however, the tendencies of radicalization in excessive ideologization and reforms by the state led to negative consequences in the field of general education.

Key words: *history of education, pedagogy, enlightenment, school, Kazakh SSR, secondary education, Komsomol organization, pioneer, student, Ministry of enlightenment, ideology, education reform.*

Кеңестік кезеңнің 1945-1991 жылдары жалпы білім беретін мектептерді реформалауға, олардың типтерінің түрін өзгертуге, білім беру мазмұнын, оқыту нысандары мен әдістерін жаңартуға көп мәрте талпыныстар байқалды, бұл ел дамуының өткір әлеуметтік-экономикалық және мәдени қажеттіліктерінен туындады. Алайда, заңнамалық актілер мен директивалық құжаттамалардың декларативтілігі, білім беруді идеологияландыру мен саясаттандырудың күшеюі, мектеп жүйесін қаржыландыру мектептегі білімнің жаңаруына кедергі келтірді.

К.Б. Бержанов [1], Г.К. Задорожный [2], О.Д. Мукаева [3], А.И. Сембаев [4], Г.М. Храпченков [5], В.Г. Храпченков [6], Т.Н. Сайтимова [7] және т.б. еңбектері Қазақстандағы кеңестік кезеңдегі халық ағарту ісінің даму тарихын қарастыруға бағытталды.

2011 жылы «Қазақстандағы жалпы орта білім беру жүйесі: қазіргі жағдайы және даму үрдістері» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған Т.Н. Сайтимова Қазақстандағы білім беруді дамытудың үш кезеңін бөліп көрсетті: революцияға дейінгі-1786-1917 жж., кеңестік-1917-1991 жж., посткеңестік-1991 жылдан бастап 2011 жылға дейін [7, 24 б.]. Кезеңдердің анықтамасының өлшемі ретінде зерттеуші әлеуметтік-экономикалық, тарихи, саяси және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің заңдылықтарын талдады.

Жалпы білім беретін мектеп қоғам мәдениетінің негізгі құрылымы ретінде әрекет етеді. Бұл адамның дүниетанымын, адамгершілігі, зияткерлік әлеуетін, психологиясын қалыптастырудың негізгі құралы. Білім беру саласын модернизациялаудың саяси бағыты педагогикамен тығыз байланысты, өйткені соның негізінде азаматтардың сана- сезімі, құқықтық сауаттылығы және азаматтық позициясы қалыптасады.

Кеңестік Қазақстанда мектептегі білім қалай дамыды? Республика 1980 жылдардың соңына қарай осы салада қандай нәтижелерге қол жеткізді? Білім беру саласындағы нәтижелерді қандай принциптер мен критерийлер бойынша бағалау керек? Біздің ойымызша, осы сұрақтарға жауап іздеуде, ең алдымен, Кеңес заманының білім беру заңнамасы, тарихи оқиғаның куәгерлері мен статистикалық мәліметтерге жүгіну керек.

Егер заңнама туралы айтатын болсақ, онда заң ғылымдарының докторы, профессор В.М. Сырыхтың пікірлерін келтірген орынды, ол өзінің «ТМД-ға қатысушы мемлекеттер мен Балтық елдерінің білім беру заңнамасы» атты 2-том анықтамалық басылымының кіріспе мақаласында [8] білім беру жүйесі тірілетін негіздерді бөліп көрсетті.

Заңгер ғалымның пікірінше, ең алдымен мемлекет өзінің әрбір азаматы үшін қажет деп танытын және оны тегін негізде қамтамасыз ететін базалық білім деңгейі болып табылады. Білім беру үздіксіз болғандықтан, оның әрбір келесі деңгейі алдыңғы деңгейлерді табысты игерген жағдайда ғана қол жетімді болады. Кез-келген адамға толық жалпы білім алуға тиісті жағдай жасамай, жоғары білімнің қол жетімділігі туралы айту мүмкін емес [8, 10 б.].

Заңнамада елдің әрбір азаматына оның материалдық жағдайына, денсаулық жағдайына және басқа да әлеуметтік мән-жайларға қарамастан, жалпы білімнің осындай деңгейін қамта-

масыз етуге арналған құқықтық құралдар, кепілдіктер жүйесінің болуы көзделген жөн. Бұл құралдардың жиынтығы білім беру жүйесінде ерекше маңызға ие болғандықтан және білім беру құқығын қамтамасыз еткендіктен білім беру жүйесінің екінші негізін құрайды.

Білім беру жүйесінің үшінші негізі азаматтардың заңмен немесе ел Конституциясымен бекітілген базалық білім алу құқығы мен міндетін тиісінше қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттің іс-шаралар кешені. Осылайша, мемлекет білім алуға қол жетімділікті қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге орта білім алу бойынша конституциялық міндетін орындаудан жалтаруға тырысатындарға заңмен белгіленген мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдануға баса назар аударады [8, 13 б.].

Білім беру жүйесінің төртінші негізі мұғалімдердің және білім беру ұйымдарының басқа да қызметкерлерінің еңбек құқықтары мен әлеуметтік қорғауын қамтамасыз етуді құрайды. Азаматқа Конституциямен бекітілген барлық білім беру құқықтарын жүзеге асырып, сапалы білім мен тәрбие беруді қамтамасыз ететін, оқыту мен тәрбиелеуді жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асыратын, білім алушылардың білімі, дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыруға қабілетті мұғалім екенін естен шығармаған жөн. Білім беру саласының қызметкерлеріне (заңнамаға сәйкес) берілетін әлеуметтік және өзге де жеңілдіктер мен кепілдіктер педагог еңбегін қоғамдық тану дәрежесін негіздейді, сондай-ақ білім беру саласына қоғамның неғұрлым лайықты өкілдерін тартуға деген мемлекеттің шынайы ұмтылысын көрсетеді [8, 14 б.].

7 жылы 1977 қазанда КСРО Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс жетінші сессиясында қабылданған соңғы Кеңес Конституциясында азаматтардың білім алу құқығы 45-ші баппен бекітілді. Бұл құқық білім берудің барлық түрлерін тегін берумен, жастарға жалпыға бірдей міндетті орта білім беруді жүзеге асырумен, оқытудың өмірмен, өндіріспен байланысы негізінде кәсіптік-техникалық, арнаулы орта және жоғары білімді кеңінен дамытумен; оқушылар мен студенттерге мемлекеттік стипендиялар мен жеңілдіктер берумен, мектеп оқулықтарын тегін берумен қамтамасыз етілді; мектепте ана тілінде оқу мүмкіндігі; өздігінен білім алу үшін жағдай жасау қарастырылды [9, 331 б.].

Конституциялық құқық шеңберінде елдің барлық субъектілерінде, оның ішінде қазақ Республикасында білім беру дамыды.

Егер 1897 жылғы санақ бойынша 9-49 жас аралығындағы халықтың сауаттылығы Ресейде жалпы 28,4%-ды, ал Қазақстанда 8,1%-ды құраса, 1970 жылы ол бір деңгейде болды және 99,7%-ды құрады [10, 9-10 б.].

Егер жалпы білім беретін мектептер оқушыларының саны КСРО-да тұтастай алғанда 1950/51 оқу жылынан 1976/76 оқу жылына дейін 34 752 мыңнан 47 594 мыңға дейін [10, 16-19 б.], яғни 1,37 есе өссе, Қазақ КСР-де ол көрсеткіш 1 305 мыңнан 3 346 мыңға дейін [10, 16-19 б.], яғни 3 есе өсті.

Қазақстандағы мектептер саны 1914/15 оқу жылындағы 2 006-дан 1975/76 оқу жылындағы 8 533-ке дейін [10, 34 б.], яғни 4 еседен астам өсті. 1975/76 оқу жылында барлық жалпы білім беру мекемелерінің жартысына жуығын құраған жалпы орта білім беретін мектептердің өсу динамикасы байқалады, сонымен бірге бастауыш және 8 жылдық мектептер (саны бірдей) сәтті жұмыс істей берді, бұл халықтың қажеттіліктерін қамтамасыз етіп, ең алдымен мектептің аумақтық қол жетімділігіне жағдай жасады.

Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерін мұғалімдермен қамтамасыз ету көрсеткіштері жақсы динамиканы көрсетті. 1975/76 оқу жылында Қазақстан мектептерінде 163 мың мұғалім жұмыс істеді (қоса атқарушыларды есептемегенде), олардың 88,4% жоғары және орта педагогикалық білімі бар [10, 99 б.]. Сонымен қатар, жұмыс өтілі бойынша жас топтары шамамен бірдей болды.

1955-1991 жылдары Қазақ КСР-ның ағарту саласының дамуына үлес қосқан алып тұлға, беделді педагог, ұлағатты ұстаз Балахметов Қожахмет Балахметұлы болды.

Оның кәсіби даму жолы мен шығармашылығын қарастыра отырып, ІІ дүниежүзілік соғыстан кейінгі Қазақ КСР-ындағы білім беруінің даму тарихы жөнінде көп мағлұмат алуға болады.

Балахметов Қ.Б. – Қазақ КСР-ның бұрынғы ағарту министрі, КСРО және Қазақстан Республикасының Білім беру ісінің үздігі. 1926 жылы 26 маусымда Көкшетау уезі Ортақшылар болысының №18 ауылында дүниеге келген [11; Қ.-527, т.-1, і.-2997, 3-б.]. Еңбек жолын Ұлы Отан соғысы жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Көкшетау ауданының Сулыкөл колхозында ауыл шаруашылығының түрлі салаларында жұмыс істей бастады. 1945 жылы Володар орта мектебін бітіргеннен кейін Чкалов аудандық әскери комитетінің Әкімшілік-шаруашылық бөлімінің бастығы болып жұмыс істеді, содан кейін тарих пәнінің мұғалімі мамандығы бойынша Петропавл мұғалімдер мен Семей педагогикалық институттарында білім алып, сәтті аяқтады. 1948 жылдың қыркүйегінен 1952 жылдың ақпанына дейін Сырымбет орта мектебінде тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеді. 1953-1957 жылдары Еңбекшілдер ауданының Макин, Степняк орта мектептерінің директоры болды [11; Қ.-527, т.-1, і.-2997, 3-б.].

1957-1970 жылдары Балахметов Қ.Б. Көкшетау облыстық партия комитетінің облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісінің орынбасары, меңгерушісі, мектеп бөлімінің, насихаттау және үгіттеу бөлімінің меңгерушісі, Көкшетау қалалық партия комитетінің хатшысы қызметтерін атқарды.

Балахметов Қ.Б. бірнеше рет Макин ауылдық, Степняк, Көкшетау қалалық, Көкшетау облыстық халық депутаттары Кеңестерінің, басқа да сайланған органдардың депутаты болып сайланды. Балахметов Қ.Б. «Знание» қоғамының облыстық кеңесінің төрағасы болды, 1970 жылдың тамыз айында Қазақстан Компартиясы ОК ғылым және оқу орындары бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалды.

1974 жылғы 14 тамызда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Балахметов Қ.Б. Қазақстанның Ағарту министрі болып тағайындалды. Бұл қызметте ол 1987 жылға дейін, тіпті жасына байланысты зейнеткерлікке шыққанға дейін жұмыс істеді.

1989 жылдан бастап Қазақстан Балалар қорының төрағасы, бұрынғы Одақтың барлық республикаларын біріктіретін халықаралық балалар қорлары қауымдастығының вице-президенті. 1998 жылдан Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің ректорының кеңесшісі болып қызмет атқарды.

Балахметов Қ.Б. үш рет Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды, қоғамдық ұйымдардың бірқатар басқарушы органдарының мүшесі болды, 13 жыл Қазақ-Корей достығы қоғамының төрағасы болды. Көп жылғы және жемісті ұйымдастырушылық қызметі үшін Балахметов Қ.Б. үш рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, көптеген медальдармен және белгілермен, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрт Құрмет грамотасымен, Б. Алтынсарин, Н.Крупская медальдарымен марапатталды.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда мектеп жасындағы барлық балалар мен жастар үшін толық оқу мүмкіндігін қамтамасыз ететін мектепте білім берудің тұрақты жүйесі құрылғанын атап өткен жөн.

50-ші жылдары республикада 3 395 қазақ, 3 758 орыс, 134 өзбек, 53 ұйғыр және 9 тәжік мектептері жұмыс істеді. Соғыс кезінде толық оқымаған жастарға 7 жылдық білім беру мақсатында кешкі және сырттай білім беру жүйесі дами бастайды [2, 36-б.]. 1951 жылға қарай жалпы жеті жылдық білім беруге көшу процесі аяқталды. 1958 жылы жалпыға бірдей сегіз жылдық білім беру туралы Заң қабылданды, бұл жалпыға бірдей орта білім беруге көшу үшін қажетті буынға айналды. Оның негізгі мақсаты – жалпы орта білім беруге көшу және білім беруді ғылым, техника және мәдениеттің заманауи жетістіктеріне сәйкестендіру болды.

Соғыстан кейінгі жылдары республиканың мәдени өмірінде жағымды өзгерістер орын

алды. Ұлы Отан соғысы кезінде қазаға ұшыраған мамандардың орнын толтыру, ғылым мен білімді одан әрі дамытуға назар аударылды. Өнеркәсіп орындарының көбеюі, жаңа совхоздардың ашылуы жан-жақты дайындығы бар, шеберлігі жоғары мамандарды талап етті.

Бұл міндетті шешу мақсатында Кеңес өкіметі 1947 жылғы қарашада «Қазақ КСР-інде жоғары және орта білімді бұрынғыдан әрі жетілдіру шаралары туралы» қаулы қабылдады. Қаулы бойынша республикаға мектептер мен басқа да оқу орындарының құрылысына, олардың материалдық-техникалық базасын жабдықтауға қосымша қаржы бөлінді. Қазақстанға кәсіби мамандар жіберілді. Жергілікті жастардың өкілдерін елдің орталық жоғары оқу орындарына қабылдау саны артты. 60 мыңнан астам мамандар даярланды.

Мемлекет мектептердегі білім беруге мол қаржы бөлді. Егер 1946 жылы бұл мақсатқа 85,6 млн сом бөлінсе, 1950 жылы – 146,5 млн сом бөлінді. Адамдар аз қоныстанған аудандарда интернаттар жүйесі құрылып, 1953 жылы оларда 40 мыңдай бала оқыды [12, 63-б.]. Республика үкіметі 50-жылдарда жалпыға бірдей міндетті орташа білім алуға, ал облыстық және өнеркәсіптік ірі орталықтарда – онжылдыққа көшу жөнінде шараларды жүзеге асырды. Тұтас алғанда, 1950 жылға қарай республикада жалпы білім беретін 9088 мектептер жұмыс істеп, оларда 1 млн 439 мың оқушы білім алды [12, 63- б]. Қажеттілігіне қарай кешкі және сырттай оқытатын мектептер ашылды.

КСРО-да 1958 жылы оқу - материалдық базаны нығайту және балалар мекемелері мен басқа да оқу және мектептен тыс мекемелер мектептерінің құрылыс жоспарын орындау, оқу кабинеттерін жабдықтау, балаларды тамақтандыруды ұйымдастыру, балалар мен жасөспірімдерді жалпыға бірдей оқыту туралы Заңды жүзеге асыру бойынша жарыс кеңінен өрістеді. Қазақ КСР-інде мектептерді жаңа оқу жылына дайындау жөніндегі жарыс ерекше өтіп жатты. Жарыс жыл сайын өткізіліп, оның қорытындылары 1 қазанға дейін Қазақ КСР және республикалық кәсіподақ комитетінің шешімі бойынша шығарылды. Республика Министрлер Кеңесі мен Қазақ кәсіби одақтарының кеңесі (ҚКОК) (Казсовпроф) атынан оларға облыстар бойынша жеңімпаздарды анықтау тапсырылып, бірінші орын үшін Ауыспалы Қызыл Туды және 3 мың сом мөлшерінде ақшалай сыйақы, екінші орын үшін 2 мың сомнан және үшінші орын үшін 1250 сомнан сыйға тарту тапсырылды [13; Қ.-527, т.-1, і.-41, 1-б.].

Сонымен қатар, республиканың КСРО Министрлер Кеңесі мен ҚКОК Ағарту министрлігіне және республикалық кәсіподақ комитетіне сыйлық берілетін облыстардың құрамына кірмейтін қалалар мен ауылдық аудандарды көтермелеу үшін екі Ауыспалы Қызыл Ту мен алты ақшалай сыйлық тағайындауға рұқсат берілді.

Республика, сондай-ақ, КСРО Ағарту министрлігі, Бүкілодақтық лениндік коммунистік жастар одағы (БЛКЖО) ОК және Білім және ғылым қызметкерлері кәсіподағының ОК жариялаған студенттердің еңбек, тұрмыс және демалыс жағдайларын үздік ұйымдастыруға арналған Бүкілодақтық және республикалық конкурстарға, ауылдық жалпы білім беретін мектептердің еңбек жағдайларын жақсарту үшін аудандар арасындағы Бүкілодақтық социалистік жарысына және Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу институттары арасындағы жарыстарға қатысты.

«Әрбір жас еңбеккерге орта білім» Бүкілодақтық байқауының қорытындысы бойынша республика үш рет ауыспалы Кәсіптік одақтардың Бүкілодақтық Орталық кеңесі (КОБОК), БЛКЖО ОК және КСРО Ағарту министрлігінің Қызыл Туымен марапатталды. Ал 1981 жылы Қызыл Ту Қазақ КСР-ына мәңгілік сақтауға берілді.

Республикада кәсіподақ мүшелерінің сауығуы мен демалысын ұйымдастыру бойынша жұмыстар ойдағыдай орындалды, оның ішінде 32 мыңнан астамы санаторийлер мен демалыс үйлерінде емделді. 6 санаторий-профилакторий, 35 студенттік спорттық-сауықтыру лагері, 7 студенттік емхана және оқу орындарында 122 денсаулық пункті қызмет етті. Жазғы кезеңде әртүрлі бейіндегі 3693 сауықтыру лагерлері жұмыс істеді [13; Қ.-27, т.1, і.41, 1-б.].

Комсомол ұйымының жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде үлкен рөл атқарды, оған сүйене отырып, мұғалімдер оқушылардың дұрыс дүниетанымын қалыптастырды, оқу мен жұмысқа саналы көзқарасты, азаматтық белсенді позицияны тәрбиеледі.

Республикада әрбір бесінші мұғалім комсомол мүшесі болды. Комсомол мүшелерінің арасында пионер тәлімгерлердің үлкен ықпалы болды. Мұғалімдердің көмегімен мектеп оқушылары комсомолға кіруге, пионерлер бірінші комсомолдық тапсырманы орындауға, саяси және моральдық тұрғыдан шыңдалуға мүмкіндік алды.

Комсомол ұйымдарының «Бесжылдық ұландықтарына теңелу», «Жас мұғалімнің жоғары педагогикалық шеберлігі мен қоғамдық белсенділігі үшін» мұғалімдік жүйелі түрде өткізілетін байқаулары жоғары сынып оқушылары мен жас педагогтардың ұлдар мен қыздардың еңбек және адамгершілік қалыптасуына қатысуын қамтамасыз етті. Осы байқаулардың жеңімпаздары арнайы грамоталар, сыйлықтар алды, Кремльдегі Жеңіс туында суретке түсті. 40 мыңнан астам комсомол мүшелері БЛКЖО ОК атынан

«Үздік оқу үшін» белгісімен марапатталды [13; Қ.527, т.1, і.41, 1-б].

Түркістан-Сібір темір жолының пайдалануға берілуінің мерейтойына орай республика пионерлері «ТүркСІБ-БАМ» операциясын жариялады. Мұғалімнің басшылығымен осы магистральдың құрылысы туралы қомақты материалдар жиналып, Түрксіб мұражайы ашылды. Көптеген істер арасында оқушылардың шығармалар конкурстары, пионерлер мен мектеп оқушыларына арналған слеттер, лагерь жиындары өткізілді. Бұл комсомол комитеттері мен белсенділер мұғалімдермен бірге өткізген балалармен жұмыстың толық емес тізімі.

Ағарту министрлігі мен халыққа білім беру органдарының комсомолмен бірлескен жұмысы жас ұрпақты тәрбиелеу бағытында бір-бірімен тығыз байланысты және үйлесімді әрі жүйелі болды.

Республиканың көптеген педагогикалық ұжымдарының тәжірибесінде балалар мен жасөспірімдерді халықтың жауынгерлік және еңбек дәстүрлеріне тәрбиелеудің нақты жүйесі қалыптасты.

Оқу пәндерінің мұғалімдері сабақтарда әртүрлі көрнекі және дидактикалық материалдарды қолданды. Көптеген мектептерде жерлестерінің, Қазақстан бойынша ұлы тұлғалардың батырлық жауынгерлік және еңбек күндерін, сондай-ақ жергілікті өлкетану материалдарын көрсететін құжаттар жинақталды. Мұнда жалпымектептік салтанатты іс-шаралар өткізілді, тарихи материалдарды жинау бойынша іздестіру жұмыстары жүргізілді, оқушылар мен олардың ата-аналары үшін дәрістер мен әңгімелесулер, кездесулер ұйымдастырылады.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеу және оқыту жүйесінде пионер ұйымы маңызды орын алады. Ол балалардың оқуға деген жауапкершілігі жоғары моральдық қасиеттерін, еңбекке деген сүйіспеншілігін, ұжымшылдық пен балалардың қызығушылықтары мен дарындарын дамытуда мектеп пен отбасының белсенді көмекшісі болды, пионерлер қатарында республиканың 1,5 миллион жас азаматтары болды [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.].

Жыл сайын егін жинау кезінде пионерлер «Астық» операциясын өткізді, бұл ересектерге егінді уақтылы жинауға үлкен жәрдем болды. Бүкілодақтық құрмет тақтасында осы операцияға қатысқан 700 белсенді қойылып, басқаларға үлгі-өнеге көрсетті [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.].

Пионерлер мен оқушылар Бүкілодақтық туристік өлкетану экспедициясына қатысты. Оның маршруттары бойынша Қазақстанның 600 мыңға жуық оқушысы жүріп өтті [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.]. Жиналған материалдар негізінде мектеп мұражайлары құрылды. Олардың экспонаттары оқушыларға өз тұрғындарының ел тарихын жақсы білуге, табиғи байлықтарды қорғауға және көбейтуге, экологиялық білім беру мәселелерін шешуге көмектесті.

Республикада Тимуров қозғалысы кеңінен дамыды, бұл балалардың патриоттық және азаматтық сезімін тәрбиелеуге көмектесті. Олардың қызметіндегі ең бастысы - соғыс және еңбек ардагерлеріне, қаза тапқан жауынгерлердің отбасыларына қамқорлық көрсетуге, ескерткіштерге

қамқорлық жасауға, кішіге көңіл бөлуге, мектеп оқушыларын әскери-патриоттық тәрбиелеуге көп көңіл бөлінді. Мектептердің жұмыс тәжірибесіне ерлік сабақтары, із кесу жұмыстары, соғыс ардагерлерімен кездесу кірді. Іс-шаралардың қатарында Бүкілодақтық пионер ойындары «Зарница» және «Орленок» атап өтуге болады [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.]. Жас әскер жасақтары құрылды, олар іздеу жұмыстарына, спорт алаңдарын салуға, тирлер мен алғашқы әскери дайындық кабинеттерін жабдықтауға қатысты, әскери-спорттық дағдылар қалыптастыруда мен саналы ойды игеруде белсенділік танытты. «Алтын шайба», «Былғары доп», «Ғажайып дойбы», «Ақ ладья» клубтарының жарыстарын өткізу мен сыйлықтары тарату дәстүрге айналды [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.]. «Жүгіруші күні», «Шаңғышы күні», «Күш әр адамға берілді», «Жас Батыр» т.б. [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-б.] спорттық іс-шараларды өткізу әдетке айналып, оқушылар салауатты өмір салтымен жаппай қамтылды. Оқушылардың арасында қысқы және жазғы спорттық мерекелері өткізілді.

Қазақстан балалармен әртүрлі, қызықты және мазмұнды мектептен тыс жұмыс жүргізу үшін үлкен мүмкіндіктерге ие болды. 337 Пионерлер Сарайы мен үйлері, 210 жас техниктер мен жас натуралистер станциялары табысты жұмыс істеді. Эстетикалық тәрбие беретін 400 балалар мен жасөспірімдер мектебі, балалар стадиондары мен саябақтары жұмыс жасап, олар 485 мыңға жуық балалар мен жасөспірімдерді қамтыды [13; Қ.527, т.1, і.41, 2-3-б.]. Осы мектептен тыс мекемелердің барлық жұмысы, оларға кадрларды іріктеу комсомол тарапынан ұйымдастырылды.

Көптеген халықтық білім беру бөлімдері, мектептер комсомолмен және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық органдарымен және жұртшылықпен бірге тұрғылықты жері бойынша балалармен жұмыс жүргізді. Аулалар мен шағын аудандарда жасақтар құрылды. Олардың қызметін комсомол комитеттері жанындағы штабтар үйлестіріп басқарды. Оқушылар арасында аула клубтары өте танымал болды. Республика бойынша олардың саны 700-ден асты және оған 50 мыңға жуық бала қамтылды [13; Қ.527, т.1, і.41, 3-б.].

1981 жылдың қараша айында Өскеменде оқушылардың бос уақытын ұйымдастыру мәселелері бойынша облыстардың, министрліктер мен ведомстволардың, Комсомол ОК, Ағарту министрлігі мен олардың органдары басшыларының қатысуымен республикалық кеңес өтті, онда тәжірибе алмасу мақсатында негізгі баяндамашылардан басқа жергілікті ұйымдар мен мекемелердің өкілдері баяндама жасады. Кеңесте осы жұмысты жақсарту бойынша практикалық шаралар әзірленіп, тиісті ұсыныстар айтылды.

Республикада мектептің, отбасы мен қоғамның бірлескен жұмысын ұйымдастыру мәселесіне көп көңіл бөлінді. Бұған, әсіресе комсомол белсенді ат салысты. Бұл қозғалыстың бастамашылары Екібастұз қаласында екі республикалық ғылыми-техникалық конференция өткізді. Шағын аудандарда, қаланың кәсіпорындары мен мекемелерінде балаларды тәрбиелеу бойынша отбасы мен мектепке жәрдемдесу кеңестері құрылды. Өндіріс озаттарының, бригадалардың, цехтар мен кәсіпорындардың оқушыларға, сыныптар мен мектептерге қамқорлығы кеңінен таралды. Жас жұмысшылар мен жоғары сынып оқушыларының слеттері, тақырыптық тәлімгерлік кештерін, өндірістік жетекшілер-тәлімгерлер кәсіби бағдар беру жұмыстарын жүргізді. Шефтер оқушылардың үлгерімі мен мінез-құлқын қадағалады, әр түрлі үйірмелер мен секциялардың жетекшілері балалармен бірге жорықтар мен экскурсиялар жасады.

1984 жылы Пионер және бейіндік лагерьлерде 800 мың оқушы демалды, туристік жорықтарда, экскурсияларда және саяхаттарда миллионнан астам бала болды [13; Қ.- 527, т.-1, і.-41, 3-б.]. Қостанай, Целиноград, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Павлодар облыстары жазғы сауықтыру іс-шараларын ұйымдастыруда елеулі табыстарға қол жеткізді.

Ағарту министрлігі Қазақстан Комсомолы Орталық комитетімен бірлесіп, жұмыс істейтін жастардың өндірістен қол үзбей орта білім алуы үшін оларды оқытуды ұйымдастыруда елеулі табыстарға қол жеткізді. «Әрбір жас еңбеккерге орта білім» атты Бүкілодақтық байқауға

белсенді қатысқаны үшін бірқатар облыстарға БЛКЖО ОК және КСРО Ағарту министрлігінің тарапынан Ауыспалы Қызыл Ту бірнеше рет берілді. Әрбір төртінші жасөспірім орта білімді жұмысшы және ауыл жастарының кешкі мектептерінде тәмамдады.

Осы жылдары республикада оқушыларды еңбекке баулу, тәрбиелеу және кәсіптік бағдарлау жөніндегі жұмыс жүйесі қалыптасты, неғұрлым тиімді нысандары мен әдістері айқындалды. Барлық мектептер мен педагогикалық оқу орындарында оқу-материалдық база нығайтылды. 1984 жылы 170-ке дейін оқу-өндірістік комбинаттарының (ОӨК) желісі құрылып дамыды [13; Қ.-527, т.-1, і.-41, 3-б.]. Өнеркәсіп және құрылыс кәсіпорындарында оқу цехтары мен учаскелері, техника мен маман- кадрларды пайдалана отырып, шеберханалар базасында совхоздық және колхоздық оқу комбинаттары құрылды. Соңдай-ақ, кәсіптік білім беру жүйесінің оқу-материалдық базасы мен кадрлары кеңінен пайдаланылды.

Нәтижесінде өндірістік базада жоғары сынып оқушыларының 44 пайызы еңбекке баулу арқылы тәрбиеленді, ал қалада бұл көрсеткіш 81,3 пайызға жетті. 1983/84 оқу жылының қорытындысы бойынша тракторлар мен комбайндарда мектептердің 49 мың түлегі, яғни шамамен 80 пайызы біліктілік алды [13; Қ.-527, т.-1, і.-41, 3-б.].

Комсомолдың қатысуымен бесінші еңбек тоқсаны тәжірибеге енгізілді. Әр облыста және ауданда жоспар бойынша жоғары сынып оқушыларының стационарлық Еңбек және демалыс лагерлерінің, қажетті тұрғын және өндірістік үй-жайлар жиынтығы бар оқушылардың өндірістік бригадаларының дала стандарттарының, спорт алаңдарының және т.б. құрылысы жүзеге асырылды. 9 мыңнан астам еңбек жасақтары көлік және байланыс объектілерінде, қалалар мен елді мекендерді көгалдандыру және абаттандыру кәсіпорындарында демалыс уақытын ұтымды және пайдалы өткізіп жұмыс істеді.

1983 жылы БЛКЖО ОК мен Ағарту министрлігінің бастамасымен Целиноград қаласында жоғары сынып оқушыларының Еңбек бірлестіктерінің Бүкілодақтық слеті өткізілді. Мамандық түрлері бойынша өтетін байқау бойынша жүлделі орындардың басым көпшілігі Қазақстанға тиесілі болды.

Осы кезеңде мектептерде мемлекеттік стандартқа сәйкес бағдарламаны жаңартуға ерекше көңіл бөлінді. Жалпы білім беру мектептеріндегі оқу жүйесі 1984 жылдан бастап 11 жылдыққа көшірілді. 1984 жылғы мектеп реформасы бойынша балалар мектепке 6 жастан баратын болды. 1-4-сыныптар бастауыш, 5-9-сыныптар орта, 10–11-сыныптар толық орта және кәсіби білім беретін сыныптар болып белгіленді.

1986 жылға қарай Қазақстанда 8 000-нан астам жалпы білім беретін мектеп жұмыс істеді, халықтың үйлесімді, жан-жақты қамтитын білім беру жүйесі қалыптасты. 1980 жылдардың соңындағы білім беру саласында 3,3 млн оқушыны қамтыған 9000 мектеп, 195 мамандық бойынша білім беретін 53 ЖОО, білім берудің әртүрлі түрлерімен қамтылған 6,4 млн адам болды. [14, 76 б.].

50-жылдардың аяғы мен 80-жылдардың аяғы мектеп бітірушілері мектепті тәмамдағаннан кейін ЖОО-ға түскенге дейін өндірісте немесе ауыл шаруашылығында үш жыл жұмыс істеуге міндетті болды немесе оқуды және жұмыс жасауды біріктіруді, өндірістік оқытуы бар политехникалық мектептерде білім алуға мәжбүр болды. Енді жоғары оқу орындарға түсу үшін талапкерлердің теориялық дайындығынан гөрі өндірістік тәжірибесі қажет болды.

Бұл реформа екіұшты салдарға әкелді. Кадрлардың тұрақтамауы көрініс тауып, жоғары оқу орындарына барар жолда «транзиттеуші» жұмысшылар саны көбейген. Нәтижесінде жоғары білімнің беделі төмендей бастады, рухани саланы дамытуға қажет болған ғалымдар мен зиялы қауым қара күш ретінде өндірісте қолданылды.

Әр кезеңнің сапалы ерекшелігін сақтай отырып, білім беру жүйесін дамытудың сабақтастығын атап өткен Сайтимова Т.Н. Қазақ КСР-інде білім беруді дамыту нәтижелеріне баға бере

отырып, кемшіліктері ретінде ұлттық мәдени дәстүрге нұқсан келтіру, формализм, оқу процесінің шамадан тыс идеологияландыру орын алды деген қорытындыға келді [15].

Осы кезеңде қазақ мектептерін қысқарту, Қазақстандағы оқу процесін толық орысшалаңдыру саясаты жүргізілді. 1970 жылдары ірі агрокешендер құрылып, «болашағы жоқ» елді мекендер жойылып, шағын жинақты қазақ мектептері жабылды. 1950-1970 жылдары орыс тілінде оқытылатын мектептер 1,5 мыңға артқанда, қазақ мектептері 3891-ден 2577-ге азайды [12, 64 б.].

Қорытындылай келе, 1945-1991 жылдары негізгі тенденциялары жалпы орта білім берудің психологиялық-педагогикалық негіздерін құру, оқу орындарының түрлерін арттыру, орта мектептер санының күрт өсіру, мектептердегі мұғалімдік жаңашылдықтың дамуында көрініс тапты. Алайда, мектептерде білім беру ісі тоталитарлық тәртіптің ықпалынан шықпады. Оқу орындарында, мектептерде сабақ өткізетін бөлмелер, оқулықтар, тіпті, мұғалімдердің өздері де жетіспеді. Қазақ мектептерінің жағдайы ауыр болып қала берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бержанов К.Б. Русско-казахское содружество в развитии просвещения (историко-педагогическое исследование). – Алма-Ата, 1965. – 342 с.
2. Задорожный Г.К. Школы Казахстана (1946-1970гг.). – Алма-Ата, 1975. – 20 с.
3. Мукаева О.Д. Характер и перспективы развития интернатных и полуинтернатных учреждений в Казахстане. – Алма-Ата, 1979.
4. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата, 1962. – 280 с.
5. Храпченков В.Г. Тенденции и особенности развития всеобщего среднего образования в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 1997. – 224 с.
6. Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана. – Алматы: Кайнар, 1998 - 168 с.
7. Сайтимова Т.Н. Система общего среднего образования в Казахстане : современное состояние и тенденции развития : автореферат дис. кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Сайтимова Татьяна Николаевна; [Место защиты: Волгогр. гос. пед. ун-т]. – Волгоград, 2011. – 24 с.
8. Законодательство об образовании . Т. 2. Образовательное законодательство государств-участников СНГ и стран Балтии / под ред. В.М. Сырых ; сост.: Ю.А. Кудрявцев, И.Ю. Егорова, О.Л. Ворожейкина, В.Ф. Пугач, Л.Н. Тарасюк. – М.: Готика, 2003. – 524 с.
9. Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. Очерк истории Советской Конституции. – 2 -е изд., доп. – М.: Политиздат, 1987. – 367 с.
10. Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. – М. : «Статистика», 1977. – 447 с.
11. Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві. Қор-527, тізім-1, іс-2997.
12. Аяған Б., Әдиет Қ., Сатанов А. Қазақстан тарихы. Оқулық (1946 жылдан бүгінгі күнге дейін). – Алматы: «Атамұра», 2019. – 224 б.
13. Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві. Қор-527, тізім-1, іс-41.
14. Статистический ежегодник Казахстана: Стат. Сборник//Под ред. К.С. Абдиева. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2004. – 598 с.

ХУДОЖНИКИ И ЦЕЛИНОГРАД. ЖИЗНЬ И ГОРОД

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының қазіргі астанасындағы ұзақ тарихи қақтығыстардан кейін пайда болған қаланың тарихы көптеген мәдени оқиғалардан тұрады. Кеңестік кезеңдегі қаланың ең қарқынды өсуі Қазақстандағы тың жерлерді игеруге сәйкес келді. Дәл осы уақытта Целиноградқа жолдамамен Ленинград және Львов қалаларынан жоғары оқу орындарының алғашқы он түлегі келді. Сол кезде Қазақстан Суретшілер Одағының тың бөлімшесін құру туралы шешім қабылданды. Кәсіби суретшілер ұжымы шығармашылық қуатқа ие болып, әртүрлі масштабтағы көрмелерге және Целиноград қаласының алаңдары мен көшелерін, совхоздар мен аудан орталықтарындағы Мәдениет үйлерін көркемдеп безендіруге белсене қатысты. Целиноград Суретшілер одағының шығармашылық қызметінің алғашқы онжылдығы туралы мәдени естелікті Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архивінде сақталған құжаттардың көмегімен қалпына келтіруге болады. Олардың бір бөлігі «Художники и Целиноград. Жизнь и город» деген атаумен ҚР Ұлттық мұражайының көрмесінде ұсынылды (2020 ж. ақпан-наурыз).

Кілт сөздер: мәдени естелік, Целиноград, Қазақстан Суретшілер Одағының тың бөлімшесі, шығармашылық процесс, суретшілер.

Аннотация. История города, ставшего после долгих исторических коллизий в современной столицей Республики Казахстан, содержит немало культурных событий, связанных с художественным процессом. Самый активный рост города в советский период совпал с освоением целинных земель в Казахстане. Именно в это время в Целиноград по направлению приехали первые десять выпускников творческих вузов из гг. Ленинграда и Львова. Тогда же было принято решение об образовании Целинного отделения Союза художников Казахстана. Коллектив профессиональных художников обладал большой творческой энергией, активно участвовал в выставках различного масштаба и художественном оформлении учреждений, площадей и улиц Целинограда, домов культуры в совхозах и районных центрах. Культурную память о первом десятилетии творческой деятельности Целиноградского союза художников стало возможным восстановить с помощью документов, хранящихся в городском архиве г. Нур-Султан. Часть из них была представлена на выставке «Художники и Целиноград. Жизнь и город» в Национальном музее РК (февраль-март 2020 г.).

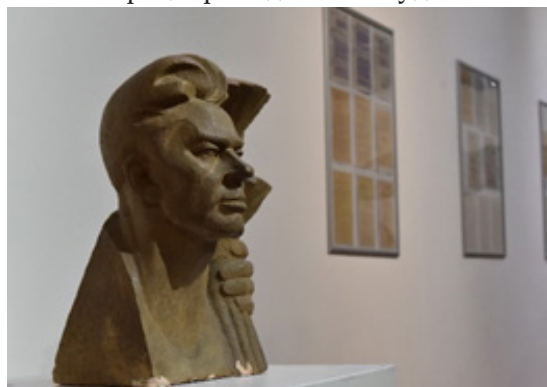
Ключевые слова: культурная память, Целиноград, Целинное отделение Союза художников Казахстана, творческий процесс, художники.

Abstract. The history of the city, which became the modern capital of the Republic of Kazakhstan after long historical conflicts, contains many cultural events related to the artistic process. The most active growth of the city in the Soviet period coincided with the development of virgin lands in Kazakhstan. It was at this time that the first ten graduates of creative universities from the cities of Leningrad and Lviv came to Tselinograd in the direction. At the same time, it was decided to form the Virgin Branch of the Union of Artists of Kazakhstan. The team of professional artists had great creative energy, actively participated in exhibitions of various sizes and artistic design of institutions, squares and streets of Tselinograd, cultural centers in state farms and district centers. It became possible to restore the cultural memory of the first decade of the creative activity of the Tselinograd Union of Artists with the help of documents stored in the city archive of Nur-Sultan. Some of them were presented at the exhibition «Artists and Tselinograd. Life and the City» at the National Museum of the Republic of Kazakhstan (February-March 2020)

Keywords: cultural memory, Tselinograd, Tselinny branch of the Union of Artists of Kazakhstan, creative process, artists.

В 2020 г. в Национальном музее РК была проведена выставка, посвященная Союзу художников г. Целинограда (1961-1997 гг.) как одному из особых мест культурной памяти города, как знак уважения к тем, кто стоял у истоков профессионального искусства в целинном крае. История современной столицы Республики Казахстан складывалась поэтапно в течение длительного времени. Самый активный рост города в советский период связан с освоением целинных земель в Казахстане. Именно в это время в Целиноград по направлению приехали первые десять выпускников творческих вузов из гг. Ленинграда и Львова, тогда же было принято решение об образовании Целинного отделения Союза художников Казахстана. Коллектив профессиональных художников разрастался, все активно включились в оформление площадей, школ, различных организаций Целинограда, домов культуры в совхозах и районных центрах, преподавали в художественных студиях, выезжали с лекциями по искусству. Так

в течение короткого времени сформировалась локальная целиноградская художественная школа, а сам краевой Союз художников стал одним из самых творчески активных в республике.

Каждый город Казахстана уникален посвоему: своей большой или очень недавней историей, своеобразными географическими или ландшафтными особенностями, промышленным, научным или творческим потенциалом и т.д. По странному стечению обстоятельств в одном из них соединяются многие исторические, социальные, экономические

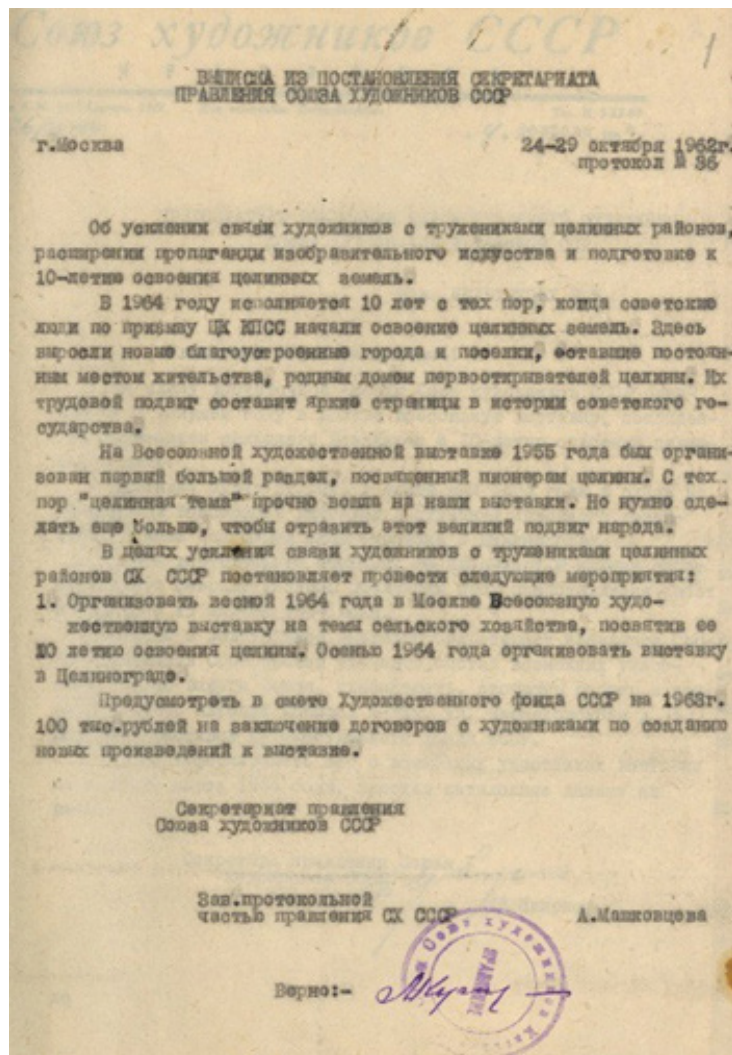
события, и в какой-то момент город становится не просто одним из многих. Городу назначено стать административным центром государственной программы освоения целинных и залежных земель в Казахстане.

Ветер реального советского патриотизма, подкрепленный определёнными гарантиями правительства, в кратчайшие сроки изменил социально-экономический статус Акмолинска, переименованного в Целиноград. В целинные районы Казахстана по всесоюзному призыву приехали много добровольцев, они строили новые совхозы, распаивали поля, растили хлеб, создавали сельскохозяйственную инфраструктуру. А город стремительно преображался, возводились новые районы, приезжали инженеры, строители, ученые-аграрии. И художники. Их приезд стал отправной точкой истории Союза художников целинного края. Первые десять художников приезжают в Целиноград в 1961 году из Ленинграда, Москвы, Львова после завершения учебы в лучших творческих вузах. Затем в последующие годы по распределению прибывают новые художники, в том числе выпускники Алматинского художественного училища им. Н.В. Гоголя (в наст. время Алматинский колледж декоративно-прикладного искусства им. О.Тансыкбаева), позже – Алматинского государственного театрально-художественного института (в наст. время Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова).

Самая трудная задача быть первопроходцами пришла на первую и вторую волну приехавших молодых художников. Им, приехавшим из известных художественных вузов, ученикам известных советских педагогов-художников, закреплявших профессиональные навыки на лекциях маститых искусствоведов, среды, холодный неотопливаемый сарайчик для творческой работы. И уникальная возможность строить свою творческую судьбу с чистого листа. В 1961

году появилось решение об образовании новой институции в неофициальной столице целинного края.

В Государственном архиве г. Нур-Султан хранится соответствующая запись (здесь и далее стилистика и правописание архивных документов сохранены):

«Согласно решения Исполкома Целинного краевого Совета депутатов трудящихся от 31 мая 1961 г № 10/28 было принято предложение краевого управления культуры, Союза художников и Художественного фонда СССР об организации в г. Целиноград краевого отделения Союза художников. Выездная сессия Секретариата художников СССР, проходившая в г. Целинограде с 27 по 28 февраля 1961 г., организовала Целинное краевое отделение Союза художников с центром в г. Целинограде. Согласно письма Секретариата от 22 марта 1963 г. была утверждена штатная единица председателя Целинного краевого отделения Союза художников». Структура Целинного краевого отделения Союза художников

выглядела следующим образом: 1. Председатель 2. Правление 3. Ученый секретарь-консультант [1].

История Союза художников Целинограда по гамбургскому счету и меркам истории коротка. Однако, в течение тридцати-сорока лет теми, кто приехал и был принят в эту профессиональную организацию, облагораживались улицы и площади Целинограда; различные общественные здания, городские и совхозные дома культуры, промышленные объекты украшались монументальными рельефами и мозаиками; памятники и скульптурные работы, сделанные в их мастерских, становилась эстетическими акцентами новой городской застройки Целинограда.

Документы из городского архива сохранили ценные сведения о деятельности целиноградского Союза художников и художественного фонда. Первоначально в июле 1961 года по решению крайисполкома в Целинограде было открыто отделение художественного фонда. В августе того же года по направлению Министерства культуры в Целиноград прибыли десять специалистов, окончивших художественные вузы Ленинграда и Львова. В августе 1962 г. приехали еще два человека с высшим художественным образованием. Для них этот город стал судьбой.

Выездная сессия Секретариата Союза художников СССР, проходившая 27-29 февраля 1963 г., организовала отделение Союза художников в г. Целинограде в составе четырех членов и шести кандидатов в члены СХ:

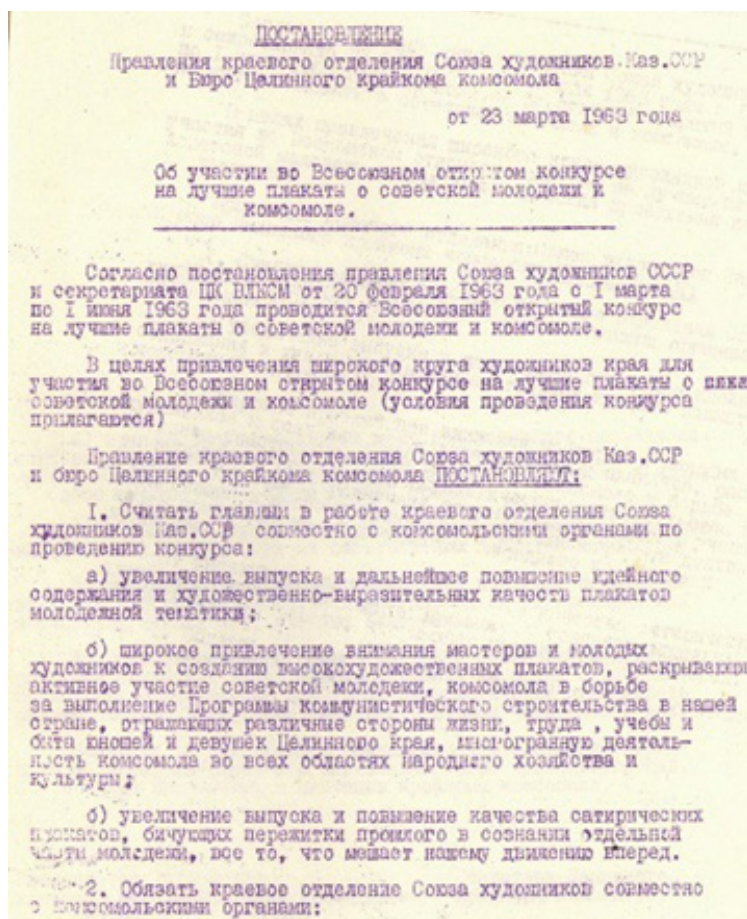
1. Бельтюков Б.М.
2. Кучеровский В.С.
3. Буштрюк Ю.П.
4. Якубовский Д.П.
5. Порунин М.Н.
6. Антонюк М. Я.
7. Яблонская Э.
8. Колотилина Л.П.
9. Товтин В.И.
10. Холуёв В.Ф

Первым председателем Правления отделения Союза художников Целинного края был Борис Бельтюков, его заместителем по творческим вопросам – Дмитрий Якубовский, заместителем по фонду – Кучеровский. Однако, еще до официальной даты образования Союза, в августе 1962 г. силами молодых художников в Целинограде состоялась первая городская художественная выставка, где молодые художники представили свои творческие работы, выполненные за год своей новой жизни в Казахстане. В сентябре того же года работы целиноградских художников были представлены на межобластной выставке в г. Караганде, а через месяц – в республиканской выставке «Наш современник» в г. Алма-Ата.

В отчетной информации Председателя Союза художников Целинного края Бельтюкова, адресованной заведующему идеологическим отделом крайкома КП Казахстана тов.

Рахманову А.Ф [2], указано, что основной задачей отделения СХ является подготовка к всесоюзной выставке «10 лет целины», намеченной на весну 1964 г.

Все художники, приехавшие в Целиноград, были в высшей степени преданы искусству, все много творчески работали и стремились найти свою тему, свою художественную индивидуальность. Они постоянно представляли свои работы для обсуждения на художественный совет, который по нормам того времени непременно проводил критический разбор и отбор произведений для экспозиции любого уровня. В протоколе одного из собраний целиноградского Союза художников Борис Бельтюков указал, что «В прессе и в докладе Председателя Союза художников Каз. ССР т. Гаева Н.С. были отмечены как положительные работы наших художников: Якубовский – «Доярки», Бельтюков – «Тракторист», Товтин – «Совхоз Белгородский, Колотилина – «Портрет доярки». Были по выставкам и критические замечания в адрес наших художников, картина Кучеровского «Торопится», Бельтюкова «Целинники» и целый ряд других. Направление, по стилю художников нашего коллектива реалистическое» (стиль сохранен). Далее он отметил, что «Министерство Культуры СССР и Союз художников СССР объявили открыт конкурс на создание молодежного плаката, художники Целинограда примут активное участие в этом мероприятии».

Документы из городского архива свидетельствуют не только об интенсивной творческой работе художников, но и их активной просветительской работе. Например, в Плане творческих и организационных мероприятий на 1962 г. указаны следующие мероприятия:

1. Встреча художников г. Целинограда с учащимися на «неделе книги» (апрель, Кучеровский, Порунин)
2. Университет культуры, чтение лекций в течение года (Петрыгин, Радионов, Бельтюков)
3. Городская выставка художников Целинограда (август, Холуев, Порунин)
4. Межобластная выставка (сентябрь, Караганда, Холуев, Порунин)
5. Участие в Республиканской выставке «Наш современник» (октябрь. Караганда, худ. совет)
6. Осенняя выставка художников Целинограда. Этюды (ноябрь, Антонюк, Товтин)
7. Встреча с общественностью города (август, ноябрь, Колотилина, Яблонская)
8. Университет Культуры. Чтение лекции.

УТВЕРЖДЕН
 правление союзов художников Казахстана
 " " " " 1962 года
 протокол № _____
 председатель СХК _____

П Л А Н
 творческих и организационных мероприятий по творческой и организационной работе отделения художественного фонда в г.Целинограде на 1962 год

№ п/п	Название мероприятий	Дата проведения мероприятия	Место проведения мероприятия	Ответственные за проведение
1	2	3	4	5
1.	Встреча художников г.Целинограда с учащимися на "неделе детской книги"	апрель	г.Целиноград	Кучеровский, Порунин.
2.	Университет культуры чтение лекций	апрель май	" "	Петрыгин - Радионов, Бельтюков
3.	Городская выставка художников Целинограда	август	" "	Холуев, Порунин.
4.	Межобластная выставка	сентябрь	Караганда	Худ. совет.
5.	Участие в Республиканской выставке "Наш современник"	октябрь	Алма-Ата	" "
6.	Осенняя выставка художников Целинограда /этюды/	ноябрь	г.Целиноград	Антонюк, Товтин
7.	Встреча с общественностью города и обсуждания городских выставок	август ноябрь	" "	Колоткина Яблонская
8.	Университет Культуры Чтение лекции	в течении года	" "	Орг.Комитет
9.	Передвижная выставка по			

9. Передвижная выставка по совхозам области (октябрь), худсовет.

В том же плане на 1962 год намечалась организация обсуждения республиканской выставки «Наш современник» «с приглашением двух искусствоведов из Москвы и Ленинграда (по 2 искусствоведа)». В протоколе общего собрания членов и кандидатов Целиноградского отделения СХ Казахской ССР от 21 мая 1963 г. Бельтюков Б.М. доложил об итогах XI Всесоюзного съезда художников и задачах краевого отделения СХ. Это тот самый съезд, который проходил после печально знаменитого хрущевского разгрома выставки в московском Манеже. Именно после этого события в Советском Союзе усилилось идеологическое давление на изобразительное искусство с жестким требованием следовать принципам социалистического реализма. Председатель Союза художников Казахской ССР Николай Гаев, приехав в Целиноград на встречу с художниками, рассказал о своей встрече в алматинском

Доме приемов с представителями творческой интеллигенции. Квинтэссенцией его выступления стали слова: «... свободу творческих коллективов некоторые понимают, как своеволие. У нас нет и не будет свободы для борьбы с коммунизмом» [3]. В продолжение в отчетном докладе Б. Бельтюков указал: «Съезд принял решение следовать принципам метода соц. реализма, сурово осудив некоторых художников, оторвавшихся от реальной действительности. Задачи краевого отделения СХ в широком масштабе: создать творческое чисто целинное лицо нашего коллектива» [4]. По негласным правилам советской идеологии надо было непременно найти отщепенцев среди своих художников и провести с ними серьезную профилактическую работу.

Архивные документы сохранили голоса участников собрания, проведенного с этой целью в 1963 в Союзе художников г. Целинограда. Из протокола: «Были и неприглядные факты в жизни нашего отделения, это аморальное поведение в быту Якубовского Д. П. и уход с идеологического совещания тов. Кучеровского В. С. Необходимо подумать над тем, чтоб впредь подобные факты не повторились.

Кучеровский В.С.: Я против абстрактного искусства, я не поддерживаю Колпикова в том в том, что Хрущев Н.С. не имеет права критиковать художников. С совещания ушел из-за неподготовленности данного совещания: не согласен с формой его ведения.

Порунин М.Н.: Горком невнимательно относится к нуждам Худ.фонда, Реклабюро и «Пожарное общество» делают с согласия гор. властей непрофильную работу и выполняют ее на низком профессиональном уровне. С совещания ушел по той же причине, что и Кучеровский.

Корякин В.: Парторганизация у нас слабая, всего 4 коммуниста, естественно, налицо получились ошибки. От партгруппы вношу предложение: вывести из состава Правления т.т. Якубовского и Кучеровского В.

Барбье А.: Строит. организации выбросили работы скульпторов из павильона на Сельхоз. выставке Яблонская Э.: Считаю, что абстрактное и натуралистическое искусство нашему народу и нам не нужны. Осуждаю поведение Якубовского.

Сарсымбаев: Мы ждем от художников многого, нужно воспитывать людей искусством, понятным народу. Искусство должно быть оружием партии». В соответствующем постановлении от 1 января 1963 г. указано: «1. Принять к руководству и исполнению Постановление секретариата СХ СССР «О борьбе за чистоту принципов искусства социалистического реализма [5].

Парадоксально, но именно пристальное внимание со стороны коммунистических партийных органов по идеологическим соображениям помогало организации укрепляться в финансовом и бытовом плане. Например, для выполнения заказов в сроки по оформлению совхозных домов культуры была открыта творческая база в живописных окрестностях Зеренды. Также были неоднократные поездки на всесоюзные творческие дачи, к примеру, сохранился протокол, в постановлении которого значилось:

«Просить правление СХ Казахстана направить на творческую базу г. Хоста с 20 ноября с/г группу художников – живописцев и графиков по повышению мастерства следующих товарищей:

1. Порунина М.Н. – живописец, член СХ с 1961 г.
2. Свитича Л.Ф. – живописец, окончил институт им. Сурикова
3. Толчинского В.Я. – график, окончил институт им. Репина в 1962 г.» [5].

В Целинограде, где население с началом целинной эпопеи в очень короткие сроки многократно увеличилось, вопросы с жильем решались трудно, однако, очень скоро квартиры выделили восьмерым членам Союза из двенадцати приехавших, пять художников еще некоторое время снимали квартиры у частных лиц, о чем постоянно указывалось в протоколах 1963 года как задача, требующая скорейшего решения. Также постоянно хлопотали о мастерских, поскольку «Из творческого коллектива в 12 человек имеют мастерскую, одну на 3-х только 3 художника. Остальные работают на квартире». Для решения вопроса с мастерскими «Союз художников СССР отпустил для строительства «Дома художников» 200 тысяч рублей. В ближайшее время мы получим проект этого дома», указывалось в документах [6].

О том, насколько интенсивными и творчески критичными были первые годы работы, свидетельствуют многие архивные документы, три из которых приводятся с некоторыми купюрами:

**План творческих и организационных мероприятий
по Союзу художников Казахстана на 1962 г.**

ответств. СХ СССР, Министерство культуры
Казахской ССР, СХ КазССР, Казхудожфонды.

1962 г. Целиноград

Межобластная выставка художников Целиноградской, Карагандинской, Павлодарской, Семипалатинской, Чимкентской, Кустанайской областей с выездом искусствоведов – членов Правления на обсуждение Обсуждение республ. выставки «Наш современник». На обсуждение пригласить искусствоведов из Москвы и Ленинграда (по 2 искусствоведа)

СХ СССР, Минкультуры КазССР, Правление СХК,
секция искусствоведов, Академия наук Казахской ССР [7].

**Протокол
обсуждения первой зональной выставки художников
Караганды, Целинограда, Темир-Тау**

г. Темир-Тау
от 25 июня 1965 г.

Присутствовали:

1. Председатель правления Союза художников Казахстана Тельжанов
2. Попов, Исаев, Школьный, Сидоркин, Шаяхметов, Шахназарян, Ливенштерк, Вандровская, Крылов, Гуммель, Антоненко, Андриюк, Бильк.

Слушали Тельжанова: «.....Эта выставка первая в республике - наша первая ласточка.

Слушали Шаяхметова: «Товтин и Антонюк – безобразное явление. Одна и та же манера и сюжет, одно и то же не желание осмыслить, вникнуть. Манерность, трюкачество.

Слушали Гуммеля Ю.В.: «.....Антонюк и Товтин – есть поиски у них, но отталкиваются они очень субъективно. Нет ни состояния, ни настроения.

Слушали Андриюк: «Вопрос к Вандровской. Меня задевает работа Свитича «Первые». Правильный ли путь у художников или нет?

Слушали Вандровская: «В «Подснежниках» стремление передать нежность и чистоту. Решение «Целинограда» – аппликационное. «Первые» – это придуманная работа, без любви к людям. Почему он так огрубил этих людей? Мы представляем людей того времени поэтичными, возвышенными натурами. Плоскостностью, огрубленностью не стоит увлекаться. Очень схематичное броское и не искреннее решение у Антонюка и Товтина.

Слушали Крылова В.М.: «Подснежники» вещь хорошая. Перламутная среда. Единство человека и природы.....У Товтина и Антонюка кроме цвета нужно и содержание» [8].

Отчет о работе Правления Целиноградского краевого отделения СХ
Каз.ССР за период с марта 1963 по декабрь 1964 года

На учете в Целиноградском краевом отделении СХ состоит 11 членов и кандидатов в члены СХ. Кроме того, отделение СХ имеет резерв специалистов с высшим художественным образованием в коллективе 7 человек /Вощинин А., Маганов В. – Павлодар, Белоусов М., Белоусова М. – Кустанай, Свитич Л., Толчинский В., Шелепугин О. – г. Целиноград/. Данные товарищи рекомендованы нами в кандидаты в члены СХ и этот вопрос уже стоит на повестке дня в Правлении СХ республики.

Планы работы нашего отделения за 1963 и 1964 гг. по многим пунктам перевыполняются, главным образом это относится к лекционной работе.

А период с марта 1963 г. по н.в. СХ организовал и провел 4 выставки, из них 1 городская, 2 персональные и 1 краевая.

1. г. Кустанай, октябрь 1963 г. – персональная выставка художника Филипова И.Ф. Было проведено обсуждение, от СХ принимал участие в обсуждении Б. Бельтюков Кастеевские чтения-2020 273

2. г. Павлодар, ноябрь 1963 г. Городская отчетная выставка, на обсуждении присутствовал художник В. Кучеровский

3. г. Целиноград, январь 1964 г. Первая краевая отчетная выставка. В обсуждении принимали участие все члены СХ.

4. г. Целиноград, ноябрь 1964 г. Персональная выставка акварели художника М. Порунина. В обсуждении принимала участие творческая секция.

5. Кроме того, художники Порунин М.Н., Якубовский Д., Кучеровский В., Величко П., Колотилина Л., Бельтюков Б. приняли участие во Всесоюзной выставке «Расцветай земля колхозная». Часть работ наших художников с этой выставки приобретена Художественным фондом СССР в выставочный фонд [9].

Все целиноградские художники, упоминаемые в обсуждении, находились в начале своего творческого пути и в дальнейшем именно они стали ведущими художниками города с очень яркой индивидуальностью как в творчестве, так и в жизни. Особая роль в становлении творческого и очень работоспособного коллектива принадлежит Василию Товтину, Виктору Толчинскому, Лилии Колотилиной, Михаилу Антонюку, Борису Бельтюкову, Виктору Холуёву, Юрию Буштруку, Маркуи Алексею Поруниным, Леониду Блинову, Ивану Свитичу, Алексею Терехову. Именно они стали центром притяжения, наставниками и друзьями следующей волны художников, многие из которых были уже уроженцами Целинограда. Не будет преувеличением утверждение о том, что первая страница истории Целиноградского отделения Союза художников Казахской ССР написана не просто энтузиастами, приехавшими на целину, но настоящими творцами, истово преданными искусству, прошедшими испытание не только идеологическим давлением и неустроенным бытом, но очень критической и плодотворной средой, в которой они формировали свое художественное кредо.

Целиноградский коллектив профессиональных художников разрастался, все были активно включены в монументальное оформление городского пространства, художественное оформление интерьеров школ, различных организаций, домов культуры по всей области. Так в течение двух-трех десятилетий сложилась локальная целиноградская художественная школа, а сам краевой Союз художников стал одним из самых творчески активных в республике. Художники-монументалисты работали на объектах по всему Советскому Союзу, живописцы участвова-

---

ли в союзных, краевых и республиканских выставках, привозили новые впечатления из поездок на творческие пленэры, непосредственно влияли на творческую жизнь в Петропавловске и Кокшетау.

Воссоздание страниц истории Целиноградского отделения Союза художников Казахстана продолжается, что по-настоящему необходимо не только как дань уважения и памяти первопроходцам города, ставшим современной столицей независимого Казахстана, но и как одного из слагаемых казахстанского художественного процесса в советский период.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственный архив г. Нур-Султан. Ф. 128. Оп. 1. Д. 1.
2. Там же. Ф. 128. Оп. 1. Д.10.
3. Там же. Ф. 128. Оп. 1. Д.9.
4. Там же. Ф. 128. Оп. 1. Д. 3
5. Там же. Ф. 128. Оп.1. Д. 17.
6. Там же. Ф. 128. Оп.1. Д. 4.
7. Там же. Ф. 128. Оп.1. Д.1.
8. Там же. Ф.128. Оп.1. Д.29.
9. Там же. Ф.128. Оп. 1. Д.21.

Зарқұмова Нұржамал Болатовна

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс докторанты
Нұр-Сұлтан қаласы, Назарбаев Зияткерлік мектебінің тарих пәні мұғалімі
nurzhamal.zarkum@mail.ru

ЕЛОРДАДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН:
ЦЕЛИНОГРАД ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ МЫСАЛЫНДА
(Нұр-Сұлтан қ. Мемлекеттік мұрағаты құжаттары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Целиноград педагогикалық институтының мысалында елордада жоғары білім берудің қалыптасу тарихы қарастырылады. Мұрағат материалдарын пайдалана отырып институттың материалдық базасын құру, оқытушылар мен студенттер құрамын іріктеу, Оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру, ғылыми-зерттеу жұмысы және оқытушылар құрамының біліктілігін арттыру сипатталады.

Кілт сөздер: Жоғары білім, Педагогикалық институт, Целиноград.

Аннотация. В статье рассматривается история формирования высшего образования в столице на примере Целиноградского педагогического института. Используя архивные материалы описывается создание материальной базы института, подбор преподавательского и студенческого состава, организация учебно-воспитательного процесса, научно-исследовательская работа и повышение квалификации преподавательского состава.

Ключевые слова: высшее образование, педагогический институт, Целиноград.

Abstract. The article examines the history of the formation of higher education in the capital on the example of the Tselinograd Pedagogical Institute. Using archival materials, the author describes the creation of the material base of the institute, the selection of teaching and student staff, the organization of the educational process, research work and professional development of the teaching staff.

Keywords: higher education, pedagogical institute, Tselinograd.

Ақмола қаласының мемлекеттік мұрағаты Ақмола қаласы әкімінің 1995 жылдың 23 қарашасындағы №3-1-120 шешімімен Целиноград облыстық әкімдігі Басшысының 1992 жылғы сәуірдегі №17 шешімі негізінде қала аумағында орналасқан мекемелер мен кәсіпорындар құжаттарын меншік түріне қарамастан мемлекеттік есепке алу және пайдалануды қамтамасыз ету үшін құрылған. 1998 жылы Ақмола қаласының Астана, 2019 жылы Нұр-Сұлтан қаласы болып өзгеруіне байланысты қалалық мұрағаттың да атауы өзгерді. Мемлекеттік мұрағатта 1910 жылдан бастап 2014 жылға дейінгі аралықты қамтитын 324 мың құжат сақтаулы. Сондай-ақ мұрағатта білім, мәдениет, денсаулық сақтау және қоғамдық ұйымдардың құжаттары да бар [1].

Елордада жоғары білім беру саласының дамуы ХХ ғасырдың 50-60 жылдарымен тұспа-тұс келді, себебі Ақмола тың өлкесінің астанасына айналды. Қазақстан ОК КП мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1961 жылғы 17 қазандағы №715 «Республиканың жалпы білім беретін мектептерін мұғалім мамандармен қамтамасыз ету шаралары туралы» жарлығына сәйкес Целиноград (қазіргі Нұр-Сұлтан) қаласында 1962 жылы 22 маусымда педагогикалық институт ашылды. Институт ректорына білім ордасына берілген ғимаратта оқу үрдісін уақытылы ұй-

ымдастыру және 1962 жылғы 1 қыркүйектен бастап алты кафедраны – Маркизм-ленинизм, Жоғарғы және қарапайым математика, Физика және жалпы техникалық пәндер, Педагогика мен психология, Орыс тілі, әдебиеті және шетел тілдері, Дене тәрбиесі кафедраларын ашу тапсырылған. 1962 жылғы қабылдау жоспарына сәйкес күндізгі және сырттай оқу бөлімдеріне 1-курстың студенттерін қабылданып, оқу 1-қыркүйекте басталды. Жарлықта Министрліктің ЖОО Басқармасына институтты ұйымдастыру және әдістемелік көмек беру мақсатында материалдар даярлау, сол уақытта тәжірибесі бар Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты (ректоры-Ғабдуллин) мен Қарағанды педагогикалық институттарына (ректоры-Баймурзин) ұйымдастыру жұмыстары бойынша көмек көрсету жүктелген [2].

Оқу орнының материалдық базасына келетін болсақ, жеке ғимараты болмағандықтан, оқу жылын 1 қазанда №6-мектептің ғимаратында бастауға тура келді, қазан айындағы мерекелерден кейін Амангелді көшесі 103 мекен-жайында орналасқан бұрынғы екі қабатты №8 мектеп ғимараты пайдалануға берілді. Осы жылдың қазан айында 100-ге жуық студенттер құрылысы бітпеген мектеп-интернатына орналастырылды. Ғимараттың терезелері салынып, жылыту жүйесі іске қосылғанымен, құрылыс жұмыстары толық аяқталмады, өлкелік атқару комитетінің шешімімен 1963 жылы мамырда студенттер интернаттан шығарылды. 1962 жылғы қараша-желтоқсан айларында оқу ғимараттарын жөндеу және ұйымдастыру жұмыстарына оқу орнының студенттері, соның ішінде инженерлік-педагогикалық факультеттің студенттері белсенді қатысқан. 1962 жылғы қараша-желтоқсан айларында Целиноград қаласының көркем өнер шеберханалары қорлары институттың тапсырысымен орыс тілі мен әдебиеті, педагогика, физика, марксизм-ленинизм кабинеттерінің жабдықтауға үлес қосқан. «Коммунизмді құрушының моральдық Кодексі», «Жетіжылдық жоспар жүзеге асуда», «Кеңес Одағындағы және шетелдегі орыс тілі», «А.С. Макаренко», «Кеңестік ғылымның жаңа табыстары үшін» және т.б. қабырға стендтері, марксизм классиктерінің коммунистік тәрбие туралы ойлары жазылып, барлық ғылым салаларының өкілдері мен жазушылардың портреттері салынған [3].

1962 жылғы 15 қарашада Қазақ КСР Жоғары және арнайы білім беру Министрі шығарған №1114 бұйрыққа сәйкес, институттың ректоры болып К.Ж. Жаманбаев, оқу және ғылыми жұмыстар бойынша проректоры - Л.С. Камионский, әкімшілік-шаруашылық бөлімінің проректоры – С. Алькенов, жоғарыда аталған алты кафедраның меңгерушілері, кітапхана меңгерушісі Т.С. Парфенюк, институттың партбюросының, комсомол комитетінің хатшылары және жергілікті комитеттің, профкомның төрағалары бекітілді [4].

Педагогикалық институттағы жоғары білімі бар мамандардың ұлттық құрамын төменде берілген кестеден білуге болады [5]:

1-кесте.

1962 жылғы педагогикалық институты мамандарының ұлттық құрамы

№ Ұлты	Барлығы	Оның ішінде әйелдер саны
1 орыс	13	10
2 украин	4	3
3 қазақ	11	4
4 еврей	1	-
5 басқа ұлт өкілі	1	-
Барлығы	30	17

1962 жылғы 1 қарашадағы жоғары оқу орнының ғылыми-педагогикалық кадрлардың саны мен құрамы жөніндегі есебінде ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің дәрежесі туралы ақпарат былай көрсетілген [6]:

2-кесте.

Ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің ғылыми дәрежесі

р/с	№ Ғылыми дәреже	Ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің саны	Оның ішінде әйелдер
1	Академик	–	–
2	Профессор	–	–
3	Доцент	2	–
4	Аға ғылыми қызметкер	–	–
5	Кіші ғылыми қызметкер мен ассистент	2	1
6	Ғылыми дәрежесі жоқ	22	1
Барлығы		26	2

Алғашқы оқу жылында жұмысқа қабылданған мамандардың 15-і бұрын-соңды жоғары оқу орындарында жұмыс істемеген, соған қарамастан оқу бағдарламасын толық игеруге жағдай жасаған. Сонымен қатар ғылыми ізденістермен де айналысқан. Мәселен, т.ғ.к. Л.С. Быкова зерттеу тақырыбы бойынша Алматы қаласындағы Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тарих және археология институтының материалдарымен танысу үшін барған. Э.ғ.к. И.Ф.Сидоровтың игерудің 10 жылдығына байланысты шығатын жинаққа материалдар дайындаған. Доцент Л.С. Камионский «Русский язык в казахской школе» атты журналда екі ғылыми-әдістемелік мақала жариялаған.

Студенттер үшін 5 үйірме ашылған: өлкеде тың игеру науқанының тарихын зерттеу (үйірме жетекшісі В.П. Касаткин), археология (жетекшісі т.ғ.к. Л.С. Быкова), лингвистика (жетекшісі доцент Г.Я.Дементьева), физика (Б.Т.Нуртазин), математика (А.М.Сабитов) [7].

Қазақ КСР Жоғары және арнайы орта білім беру министрінің орынбасары С.Попов бекіткен шығындар сметасында 1962-1963 оқу жылының күндізгі оқу бөліміне – 250 адам, сырттай бөлімге – 175 адам алу жоспарланған. Күндізгі оқу бөлімінде оқитын студенттің стипендиясы 22 рубльді құраған [8]. Алғашқы оқу жылына Целиноград Педагогикалық институтына студенттерді қабылдау жоспарын төмендегі кестеден байқаймыз [9]:

3-кесте.

1962 жылғы студенттерді оқуға қабылдау жоспары

№	Мамандық атауы	Күндізгі бөлім		Кешкі бөлім		Сырттай бөлім	
		1961	1962	1961	1962	1961	1962
2101	Орыс тілі, әдебиет және тарих	-	100	-	-	-	-
2101	Орыс тілі мен әдебиеті	-	-	-	-	-	100
2104	Математика мен физика (орыс тобы)	-	100	-	-	-	-
2104	Математика	-	-	-	-	-	75
2105	Жалпытехникалық пәндер мен еңбек	-	50	-	-	-	-
Барлығы			250	-	-	-	175

Оқу орнына студенттерді тарту бойынша бірқатар жұмыстар атқарылған. Радио, жергілікті басылымдар арқылы облыстың барлық аудандарының Білім бөлімдеріне және ұжымшарларға хабарландырулар жасалды. Мектеп бітіруші түлектермен кәсіби бағдарлау жұмыстары жүргізілген. Институтқа студенттерді қабылдауда облыстық партия комитеті үлкен үлес қосқан. Білім бөлімі мамандарына арнайы жиналыс жасап, жоғары білімі жоқ мектеп мұғалімдерін сырттай бөлімге оқуға тапсыру жөнінде арнайы қағаздар жіберген. Аталған жұмыстардың нәтижесінде Тарих-филология факультетінің сырттай бөліміне 100 орынға 207 өтініш, күндізгі оқу бөліміне 153 өтініш түскен. Физика-математика және инженерлік-педагогикалық факультетіне 100 орынға 207 өтініш, күндізгі оқу бөліміне 153 өтініш түскен.

теттерде конкурс өткізілмеген. Оқуға қабылданған студенттердің 80%-ының өндірістік жұмыс өгілі болған. 1962 жылы институт қабырғасынан 25 адам оқудан шығарылған, оның 16-ы Кеңестік Армия қатарына шақырылған, 2 адам отбасы жағдайына байланысты, қалған 7-уі оқу үлгерімінің төмендігіне байланысты.

Жаңа оқу жылының басынан бастап тарих-филология факультетінде тарих бейінімен оқытылмауы, бірқатар білім алушылардың орыс тілі мен әдебиеті бойынша мамандануға қарсы болды [10].

Оқу орнының ғимаратына келсек, Қазақ КСР Жоғары және арнайы орта білім беру министрінің орынбасары Ш.Сағындықовтың Целиноград педагогикалық училищесінің директоры А.К.Сафоновқа берген 1961 жылы 12 қыркүйекте Целиноград педагогикалық институтының құрылыс кешендерін жобалау туралы тапсырмасында күндізгі оқу бөлімінде 1500-2000 студент білім алатындай, 960 орындық мектеп құрылысына ұқсатып оқу корпусын, талапқа сай оқу-лабораториялық корпусы, 400 орындық екі жатақхана мен 46 пәтерден тұратын профессор-оқытушыларға арналған тұрғын үй салу жоспарланған [11].

Институт ашылған сәттен бастап, яғни 1962 жылдың маусым айынан кітапхана өз жұмысын бастады. Ең алғашқы әдебиеттер осы жылдың 11 шілдесінде әкелінген. 1963 жылдың 1 қаңтарында кітапхана қорында 5504 дана кітап болған, оның 3004 данасын институт өз қаражатына сатып алған, 2500 данасын басқа педагогикалық жоғары оқу орындары сыйға тартқан. 5001 оқулық және оқу-әдістемелік құралдардың 81-і шетел, 5-і қазақ тілінде, қалғаны орыс тілдерінде [12].

Осылайша, Нұр-Сұлтан қалалық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы құжаттар негізінде Целиноград педагогикалық институты мысалында елордамыз Нұр-Сұлтан қаласындағы жоғары білім беру саласының қалыптасу тарихына тоқталып өттік. Аталған жоғары орнының өңірдегі және тұтас республика бойынша жоғары білікті мамандарды даярлаудағы үлесі жоғары деп бағалаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Приказ об организации Государственного архива города Акмолы // НҚММ, 429-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 1-п.
2. Приказ об организации в г.Целинограде педагогического института // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 2-3-пп.
3. Отчет о работе Целиноградского педагогического института за 1962/63 учебный год // 237-қор, 1-тізімдеме, 10-іс, 123-124-пп.
4. Приказ Министра высшего и среднего специального образования Казахской ССР от 15 ноября 1962 г. // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 6-п.
5. Отчет Целиноградского педагогического института о численности и составе специалистов, имеющих высшее образование на 1 декабря 1962 г. // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 4-іс, 4 п.
6. Отчет Целиноградского педагогического института о численности и составе научно-педагогических работников на 1 ноября 1962 г. // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 4-іс, 5 п.
7. Отчет о работе Целиноградского педагогического института за 1962/63 учебный год // 237-қор, 1-тізімдеме, 10-іс, 135-136-пп.
8. Смета расходов по содержанию Целиноградского педагогического института на 1962 год // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 5-іс, 30 п.
9. План приема студентов Целиноградского педагогического института на 1962/63 учебный год // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 5-іс, 42-п.
10. Отчет о работе Целиноградского педагогического института за 1962/63 учебный год // 237-қор, 1-тізімдеме, 10-іс, 125-126-пп.
11. Задание на проектирование комплекса зданий Целиноградского педагогического института // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 7-іс, 2-п.
12. Отчет о работе библиотеки Целиноградского педагогического института за период с 1 ноября по 31 декабря 1962 г. // НҚММ, 237-қор, 1-тізімдеме, 8-іс, 1-п.

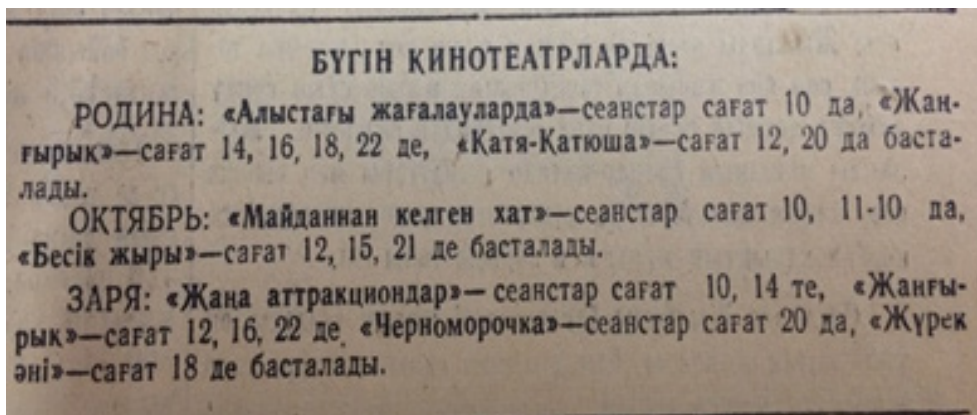
Ғазиза Исахан

Жәрмеңкеден – Сарайға дейін

ХІХ ғасырдың 50-60 жылдарынан бастап алыс-жақын жерлердегі шаруалар мен саудагерлердің басын қосқан ірі сауда ордасы болған, жәрмеңкелер өткізілген орынға Ақмола қаласының еңбекші депутаттар кеңесінің атқарушы комитетінің шешімімен 1950 жылдары «Родина» жазғы кинотеатры салынып, пайдалануға берілді.

1960 жыл, 29 сәуір

1961 жылы 20 наурызда Ақмола қаласы – тың өлкесінің орталығы Целиноград қаласына айналады. 1960 жылы 16 желтоқсанда КОКП Орталық комитеті Н.С. Хрущевтың бастамасымен Қазақ КСР-нің құрамында Тың өлкесін құру туралы қаулы қабылдады. Ақмола облысы 1960 жылы желтоқсанда таратылды. Мәскеу, Ленинград еңбекшілерінің Қазақ КСР-нің солтүстік облыстарына шефтік көмек көрсету жөніндегі үндеулері жарияланды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру саясатымен қала күн санап өсті. Өлке орталығында түрлі шаралар өткізетін кең қоғамдық ғимарат қажет болды. Тіпті 1961 жылы Н. Хрущев Целиноградқа келгенде жиналыс өткізетін лайықты зал таппай өндіріс орындарының бірінде өткізуге тура келеді. Осыдан кейін Тың игерушілер сарайының құрылысын салу жөнінде шешім қабылданады.

Рига қаласындағы «Латгипрогорстрой» институтының сәулетшілері (архитекторлары) П.Ю. Фогелс, Д.К. Даннеберг және О.Н. Крауклис әзірлеген КСРО- да Кремль съездерінің сарайына пара-пар ғимарат жобасы Целиноград қаласында салынатын болып шешілді.

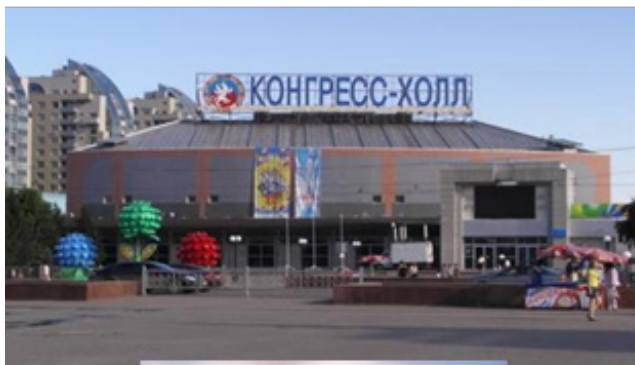
Тың игерушілер сарайының құрылысы Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесі бекіткен жобалық-сметалық құжаттамасы бойынша 1961 жылы 15 қазанда басталып, 1963 жылы 6 қарашада пайдалануға берілді.

Еңбекшілер депутаттары Целиноград қалалық Советінің атқару комитетінің 1963 жылы 20 мамырдағы «Родина» кинотеатрын Депо-2 ауданына көшіру жөніндегі шешіміне сәйкес 1963 жылғы 26 маусымда 15 шілдеге дейін берілген алаңды абаттандыру жөнінде қарар қабылданды. Сөйтіп кинотеатр көшіріледі.

Ал жаңадан салынған 2340 орынға арналған көрермендер залы мен ең алдыңғы қатарлы жабдықтау жүйесі, 150 орындық кафесі бар Сарай қаланың мәдени өмірінің орталығына айналды, бұл жерде партия жиналыстары, концерттер, кинокөрсетілімдер, жаңа-жылдық мерекелер, фестивальдар өткізілді.

1991 жыл, шілде

Тың игерушілер сарайы 1990 жылдардың соңындағы күрделі жөндеу жұмыстарынан кейін 1999 жылдан бастап Конгресс-холл аталды. 2016 жылдан бастап «Астана» концерт залы болып атауы өзгертілді.

Годовова Елена Викторовна

д.и.н., профессор Оренбургского государственного педагогического университета,
Оренбургского филиала «Российской академии народного хозяйства и государственной
службы при Президенте Российской Федерации»
godovova@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ АРХИВНОГО ДЕЛА НА ТЕРРИТОРИИ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Аңдатпа. *Архив ісі – Ресей Федерациясының архив қорының құжаттарын және басқа да архив құжаттарын сақтауды, толықтыруды, есепке алуды және пайдалануды ұйымдастыру саласындағы мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдар мен азаматтардың қызметі. Орынбор облысының аумағында архив ісі саласында мемлекеттік саясатты жүзеге асыратын Орынбор облысының атқарушы билік органы Орынбор облысының архив істері жөніндегі комитеті болып табылады. Осы мақалада Ресей Федерациясының субъектісінің аумағында архив ісін ұйымдастыру жөніндегі қызметіне қысқаша шолу келтірілген.*

Кілт сөздер: *Архив ісі, Архивтану, Орынбор облысы, архив ісі саласындағы мемлекеттік саясат*

Аннотация. *Архивное дело – деятельность государственных органов, органов местного самоуправления, организаций и граждан в сфере организации хранения, комплектования, учета и использования документов Архивного фонда Российской Федерации и других архивных документов. Органом исполнительной власти Оренбургской области, осуществляющим проведение государственной политики в области архивного дела на территории Оренбургской области, является Комитет по делам архивов Оренбургской области. Краткий обзор его деятельности по организации архивного дела на территории субъекта РФ представлен в настоящей статье.*

Ключевые слова: *архивное дело, архивоведение, Оренбургская области, государственная политика в области архивного дела.*

Abstract. *Archival business – activities of state bodies, local self-government bodies, organizations and citizens in the field of organization of storage, acquisition, accounting and use of documents of the Archive Fund of the Russian Federation and other archival documents. The Committee for archives of the Orenburg region is the Executive authority of the Orenburg region that implements state policy in the field of archival Affairs on the territory of the Orenburg region. A brief overview of its activities in the organization of archival Affairs on the territory of the subject of the Russian Federation is presented in this article.*

Keywords: *archival science, archival science, Orenburg region, state policy in the field of archival Affairs.*

С одной стороны, сфера полномочий субъектов РФ в области архивного дела расширилась. Она охватывает проведение государственной политики в области архивного дела в субъекте РФ; хранение архивных фондов архивов, музеев, библиотек, органов власти и иных государственных организаций субъекта РФ; решение вопросов о передаче своих архивных документов в собственность Российской Федерации, других субъектов РФ или муниципальных образований [2].

С другой стороны, внутри субъектов РФ произошло снижение статуса и ограничение полномочий органов управления архивным делом, что привело к неблагоприятным последствиям для архивов в целом, разрушилась вертикаль управления в архивной отрасли. Органы управления в области архивного дела в субъектах федерации лишились самостоятельности. Это усугубило уже имеющиеся проблемы в области архивного дела, а именно отсутствие прочных традиций правовой и информационной культуры, пренебрежительное отношение в общественном сознании к архивному делу, низкий социальный и общественный статус профессии архивиста и архивной отрасли [3]. Произошло ослабление контроля со стороны государства за архивно- документационными потоками, влекущее за собой разрыв архивного дела и делопроизводства, ослабление связей государственных, муниципальных архивов и ведомственных архивных служб в области организации и нормативно-методического обеспечения управления документацией.

Государственное управление архивным делом на территории Оренбуржья осуществляет Комитет по делам архивов Оренбургской области.

Работа архивной службы Оренбургской области ведется в соответствии с Основными направлениями развития архивного дела в Оренбургской области, предусматривающими мероприятия по реализации Федеральных законов от 22.10.2004

№ 125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации», от 27.07.2010 № 210-ФЗ

«Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг», в соответствии с задачами, обозначенными в распоряжении Губернатора Оренбургской области от 24.10.2016 № 306-р «О совершенствовании архивного дела в Оренбургской области» и муниципальных программах развития архивного дела, резолюции Совета по архивному делу при Федеральном архивном агентстве.

Основными задачами комитета являются: осуществление на территории Оренбургской области государственной политики в области архивного дела; организация и обеспечение формирования, сохранности и использования Архивного фонда Оренбургской области; развитие и совершенствование архивного дела, соблюдение единых принципов организации комплектования, хранения, учета и использования документов Архивного фонда Оренбургской области и других архивных документов; координация деятельности подчиненных государственных архивов, обеспечение их функционирования; обеспечение соблюдения законодательства Российской Федерации и законодательства Оренбургской области об архивном деле на территории области [4].

Деятельность комитета по делам архивов Оренбургской в 2019 году была направлена на реализацию приоритетных задач в сфере архивного дела, а также на сохранение достигнутых в последние годы значений объемных и качественных показателей основной деятельности, а именно:

укрепление материальной базы государственных и муниципальных архивов; обеспечение безопасности архивов, соблюдение нормативных требований пожарной

безопасности, охранного режима;

обеспечение сохранности документов Архивного фонда Российской Федерации и других архивных документов;

совершенствование деятельности архивной отрасли, повышение эффективности организации архивного дела;

обеспечение соблюдения нормативных требований по организации хранения и учету архивных документов, в том числе при организации выдачи документов из архивохранилищ; внедрение автоматизированных архивных технологий в деятельность архивных учреждений областного и муниципального уровней;

повышение качества информационного обслуживания населения и оказания государственных и муниципальных услуг, в том числе в электронной форме; повышение информационного потенциала и уровня доступности архивной информации за счет включения в ее состав новых документальных источников на всех видах носителей;

совершенствование кадровой политики в архивных учреждениях.

По состоянию на 01.01.2020 в структуру архивной службы Оренбургской области помимо 2 государственных архивов входит 51 муниципальный архив. Государственные и муниципальные архивы комплектуются документами 1681 ведомств, предприятий и организаций различных форм собственности [5].

Между комитетом по делам архивов Оренбургской области и администрацией муниципальных образований заключены соглашения о порядке взаимодействия, предметом регулирования которых являются отношения, возникающие в сфере организации хранения, комплектования, учета и использования документов Архивного фонда Оренбургской области и других документов, в том числе документов по личному составу. Одной из целей данного соглашения является соблюдение единых принципов организации хранения, комплектования, учета и использования документов Архивного Фонда Оренбургской области. Благодаря такому взаимодействию и такой организации работы связь муниципального образования и субъекта федерации не потеряна, что дает возможность проводить единую политику в области архивного дела и делопроизводства. К полномочиям муниципального образования в области архивного дела относятся: хранение, комплектование (формирование), учет и использование архивных документов органов местного самоуправления, муниципальных предприятий и учреждений.

Документы органов местного самоуправления и муниципальных организаций относятся к муниципальной собственности.

Для решения задач по реализации полномочий в области архивного дела в администрациях муниципальных образований созданы архивные отделы, выполняющие функции муниципального архива. Архивные отделы осуществляют управление архивным

делом на территории муниципальных районов, а также контроль за сохранностью, комплектованием, учетом и использованием документов и архивных фондов органов местного самоуправления, муниципальных музеев, библиотек, муниципальных предприятий и учреждений.

В функции отдела входит организационно-методическое руководство деятельностью архивных учреждений района, архивов организаций и руководство организацией документов в делопроизводстве органов местного самоуправления района, муниципальных учреждений и предприятий, содействие организациям частной и иных форм собственности (федеральной, субъекта федерации) и гражданам, в процессе деятельности которых образуются архивные документы.

Основными задачами архивных отделов являются:

обеспечение сохранности и учет документов Архивного фонда Российской Федерации, подлежащих постоянному и длительному хранению;

осуществление на территории района полномочий муниципальных образований в области архивного дела, в т.ч. контроль за соблюдением юридическими и физическими лицами архивного законодательства, установленных Федеральным законом от 22 октября 2004 года №

125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации», а также Законом Оренбургской области от 17 августа 2005 года № 2551 «Об архивном деле в Оренбургской области»;

комплектование архивного отдела документами, имеющими историческое, научное, социальное, экономическое, политическое или культурное значение для населения района и Оренбургской области в целом;

осуществление взаимодействия с делопроизводственными, архивными и экспертными службами органов местного самоуправления, муниципальных организаций и учреждений, организаций-источников комплектования архивного отдела, содействие организациям негосударственной и иных форм собственности и гражданам, в процессе деятельности которых образуются документы Архивного фонда Российской Федерации, другие архивные документы по вопросам организации документов в делопроизводстве, формирования дел, а так же консультирование по описанию, комплектованию и использованию их документов;

информационное обеспечение органов местного самоуправления района, организация использования архивных документов, удовлетворение прав граждан на архивную информацию.

В 2019 г. архивами Оренбуржья был реализован целый комплекс мероприятий, направленных на положительную динамику в решении вопросов использования, сохранности документов и перспективного комплектования государственных и муниципальных архивов региона.

Плановые показатели основных направлений деятельности архивных учреждений Оренбургской области выполнены. Значительных результатов с хорошим качеством добились государственные архивы, муниципальные архивы Гайского, Соль-Илецкого, Ясенского городских округов, городов Бузулука, Медногорска, Новотроицка, Акбулакского, Бугурусланского, Бузулукского, Грачевского, Домбаровского, Красногвардейского, Переволоцкого, Светлинского, Северного, Ташлинского, Тюльганского, Шарлыкского районов, ЗАТО Комаровский.

Реализованные в 2019 году мероприятия в области обеспечения сохранности документов носили комплексный характер и были направлены, в первую очередь, на укрепление и развитие материально-технической базы хранения документов государственных и муниципальных архивов, повышение безопасности архивных фондов: утверждена и действует в рамках муниципальной программы «Реализация муниципальной политики в Илекском районе» подпрограмма «Развитие архивной службы в Илекском районе Оренбургской области на 2019 – 2024 годы»; администрацией муниципального образования Тюльганский район принято распоряжение от 03.12.2019 г. №144-р «Об утверждении инструкций о мерах пожарной безопасности, об охранном режиме и порядке работы архивного отдела администрации Тюльганского района при чрезвычайных ситуациях»[5].

В течение 2019 года органами местного самоуправления Центральной зоны комплектования принимались постановления и распоряжения по вопросам архивного дела и делопроизводства (в том числе: «О внедрении Памятки по организации доступа к документам государственных и муниципальных архивов Оренбургской области, содержащих персональные данные в работу архивного отдела» от 10.07.2019 № 357п.; о праздновании 100-летия архивной службы области); вносились соответствующие изменения в административные регламенты предоставления муниципальной услуги «Предоставление информации из документов Архивного фонда Российской Федерации и других архивных документов».

Продолжена практика заслушивания руководителей муниципальных архивов и архивных отделов на расширенных аппаратных совещаниях глав администраций и их заместителей. В 2019 году были заслушаны информации о состоянии архивного дела, соблюдению архивного законодательства, об укреплении материальной базы архивов, о сохранности документов, по личному составу ликвидируемых организаций, об организации работы архивов в Соль-Илецком городском округе, Илекском районах 5.

В 2019 году продолжалась работа по дальнейшему совершенствованию межведомственного информационного взаимодействия архивных учреждений с отделением Пенсионного фонда Российской Федерации по Оренбургской области, региональным порталом государственных услуг.

В 2019 году комитетом по делам архивов Оренбургской области проведены:

- 1) семинары для работников муниципальных архивов Оренбургской области по основным направлениям их деятельности;
- 2) стажировки для работников муниципальных архивов;
- 3) семинары-совещания для организаций – источников комплектования муниципальных архивов, потенциальных держателей личных фондов в рамках участия в мероприятиях Дня информации министерства культуры Оренбургской области [5].

В соответствие с планами проведения проверок юридических лиц (индивидуальных предпринимателей) на 2019 год, согласованными с Прокуратурой Оренбургской области, было проведено 3 проверки соблюдения требований законодательства в области архивного дела. Кроме того, были проведены 6 внеплановых проверок по выполнению предписаний комитета. Выдано 5 предписаний об устранении выявленных нарушений [5]. Подавляющее число нарушений по-прежнему связаны с тем, что архивы находятся в непригодных зданиях, не имеют свободных площадей и необходимого стеллажного оборудования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Об архивном деле в Российской Федерации: Федеральный закон от 22 октября 2004 г. № 125-ФЗ. URL: Справочная правовая система Гарант. <http://www.garant.ru>.
2. Состояние и развитие архивного дела в Российской Федерации в 2003-2013 годах: аналитический обзор. Москва: Росархив, ВНИИДАД, 2014. С.58.
3. Кузнецов С.Л. О концепции развития архивного дела в Российской Федерации // Делопроизводство. 2012. № 4. С.5.
4. Положение о комитете по делам архивов Оренбургской области: Указ Губернатора Оренбургской области от 28 октября 2013 г. № 959-ук. URL: Справочная правовая система Гарант. <http://www.garant.ru>.
5. Отчет о выполнении основных направлений развития архивного дела в Оренбургской области за 2019 год (для служебного пользования).

ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ВВЕДЕНИЯ АРХИВНЫХ
ДАННЫХ В НАУЧНЫЙ ОБОРОТ

Аңдатпа. Тарих ғылымында дереккөздердің бірінші дәрежелі маңызы бар екені белгілі, сондықтан архив басылымдарының басты артықшылығы – олар оқырманға отандық тарихты архивтерде сақталатын түпнұсқа құжаттардың призмасы арқылы қарауға бірегей мүмкіндік береді. Архивте сақталған тарихи деректерді насихаттау баспа қызметімен тығыз байланысты. Көпшілік оқырман мен ғылыми қауымдастыққа қол жетімді ету, жарияланымдар мен басылымдарға назар аударту үшін қызықты дереккөздерді анықтау, оларды интеллектуалды түрде ұғыну, жариялау қажет. Бүгінде кітаптар мен журнал беттерінде өткен дәуірдің бірегей құжаттары жарияланып, ғылыми айналымға жаңа архив құжаттары мен фотоматериалдар енгізілуде.

Кілт сөздер: архив, тарих, Казан, Тарихи деректер.

Аннотация. В исторической науке источники, как известно, имеют первостепенное значение, а потому главным достоинством изданий архива является то, что они предоставляет читателю уникальную возможность – смотреть на отечественную историю через призму хранящихся в архивах подлинных документов. Популяризации исторических источников, хранящихся в архивах тесно связанна с издательской деятельностью. Необходимо выявлять интересные источники, стремиться интеллектуально их осмыслить, опубликовать – сделав доступными для массового читателя и научного сообщества, привлечь внимание к публикациям и изданиям. На страницах книг и журнала публикуются уникальные документы минувших эпох, вводятся в научный оборот новые архивные документы и фотоматериалы.

Ключевые слова: архив, история, Казань, исторические источники.

Abstract. In historical science, sources are known to be of paramount importance, and therefore the main advantage of archive publications is that they provide the reader with a unique opportunity to look at Russian history through the prism of original documents stored in the archives. Popularization of historical sources stored in archives is closely related to publishing. It is necessary to identify interesting sources, try to understand them intellectually, publish them – making them accessible to the General reader and the scientific community, and attract attention to publications and publications. Unique documents of past eras are published on the pages of books and magazines, and new archival documents and photographic materials are introduced into scientific circulation.

Keywords: archive, history, Kazan, historical sources.

Одной из основных форм использования и популяризации архивных документов является публикаторская деятельность. Архивисты Республики Татарстан подготавливают и выпускают справочные, научные и научно-популярные издания: сборники архивных документов, монографии, путеводители, справочники по фондам архивов, научно-популярные очерки. Эту работу архивисты проводят как самостоятельно, так и в сотрудничестве с научными учреждениями и вузами.

Это книги, приуроченные к юбилейным и памятным датам. К 75-летию Победы в Великой Отечественной войне издана уникальная книга – иллюстрированная хроника жизни населения тыловой Татарской АССР в условиях Великой Отечественной войны, основанная на исторических фактах, архивных документах и фотоматериалах. Особую ценность книге придают включенные в нее личные воспоминания ветеранов.

К 100-летию образования Татарской АССР вышли в свет два тома иллюстрированного альбома и сборника документов и материалов.

Интерес представляют книги по истории архивной службы Республики Татарстан; биографические сборники; книги отражающие различные аспекты истории республики (по истории комсомола, спорта, почтовой связи, музыкального и энергетического образования; по истории развития кинематографа в Казани); книги, рассказывающие о семейных обрядах и праздниках татарского народа и др.

В изданиях использованы документы и фотоматериалы из фондов Государственного архива Республики Татарстан, а также федеральных и зарубежных архивов. Сборник «Казань в османских документах» включает в себя документы XVI – начала XX в. из Османского архива (г. Стамбул), содержащие сведения по истории Волго-Уральского региона.

Книги издаются на русском и татарском языках, некоторые представлены в переводе на английский.

Из последних работ, вышедших на трех языках – является сборник документов

«Из истории рабочего мастерства». В сборнике представлены архивные документы и фотографии, рассказывающие об истории народных промыслов в Казанской губернии, возникновении на их базе первых ремесленных школ и мастерских, становлении и развитии профессионального образования в ТАССР.

Ежеквартально издается научно-документальный журнал «Гасырлар авазы – Эхо веков» – объемное иллюстрированное периодическое архивное издание, получившее международное признание. На страницах издания публикуются многие важные материалы из архивов Татарстана, Российской Федерации, стран ближнего и дальнего зарубежья, касающиеся вопросов истории, культуры, национального и религиозного развития народов Поволжья, Приуралья и многомиллионной татарской диаспоры. Читателю предлагается уникальная возможность взглянуть на отечественную историю через призму подлинных документальных свидетельств различных эпох, что придает журналу наглядность и убедительность, делает его познавательным и интересным. Журнал рассчитан на самую широкую аудиторию.

В 1925 году архивисты республики начали издавать «Записки Центрального архива Татарской Республики». С 1933 года у Архивного управления республики не было возможности иметь свой журнал. Возобновление работы журнала начинается с инициативы Главного архивного управления, что было связано с выходом архивной службы Татарстана на международную арену – с вхождением в Международный совет архивов (1994), а также с договорами о сотрудничестве с архивными службами субъектов Российской Федерации, стран ближнего и дальнего зарубежья.

В 1995 году по инициативе Главного архивного управления при Кабинете Министров Республики Татарстан и под руководством Дамира Рауфовича Шарафутдинова журнал возобновляет свою деятельность, под названием «Гасырлар авазы – Эхо веков».

Публикации на страницах журнала охватили значительную часть истории татарского народа и Татарстана, но большое количество статей посвящены истории и других народов России. Журнал уделяет большое внимание документам и материалам о деятельности выдающихся просветителей, этнографов поволжских народов.

По документальным публикациям в журнале можно убедиться, насколько крепкими были духовные, культурные, интеллектуальные, экономические связи народов. В то же время еще

предстоит ввести в научный оборот богатейший комплекс документов о культуре, быте, этнографических особенностях татарского, марийского, чувашского, удмуртского, мордовского народов, хранящихся в Национальном архиве Республики Татарстан и в соседних республиках и областях.

Как известно, Казань являлась центром Казанского учебного округа, куда входили 11 губерний. Обзор материалов фонда учебного округа в первом номере журнала дает возможность глубже проникнуть в проблематику народного образования края. Казань исторически являлась важнейшим центром российской ориенталистики, местом встречи культурных традиций Европейской России с культурами Сибири и Центральной Азии. Если мы говорим о необходимости сохранения национальной идентичности, значит признаем наличие новых вызовов и угроз для её существования. В сущности, в современности, любая верность чему- нивелируется и маркируется как нечто архаичное. Всё ненужное в повседневности и не улучшающее качество жизни постепенно становится рудиментом. Глобализация ускоряется в области технологий и информационном пространстве. Культура людей разных стран и континентов продолжает приходить к общему знаменателю, массовая культура вытесняет национальную.

Однако мы можем наблюдать и реверсивные глобализации процессы. Наиболее очевидные, проявляются в экономике – экономические санкции, политика протекционизма, торговые войны по всему миру. Позитивный эффект от глобализации в виде экономического роста стал замедляться. И если раньше люди были готовы «закрывать глаза» на некоторые неудобства от глобализации в угоду нарастающему достатку, то сейчас, негативные факторы вызывают всё больше и больше раздражения. Отсюда тенденции к росту национализма, что уже проявляется, например, в усилении позиций правых партий в Европе.

При размывании идентичности, человек теряет точку опоры и самоидентификации, становится беззащитен перед манипуляциями. Самоидентифицироваться ему предлагается через потребление – выбор лейблов и поведенческие клише.

В обществе потребления люди зачастую не формируют собственное мнение, а выбирают к какому из представленных мнений присоединиться. Трактовка одного и того-же события на разных информационных каналах и у разных экспертов могут быть противоположны.

Но историческая наука в свое время преодолела постмодернистский дискурс, когда всё ставилось под сомнение – в данный момент мы опираемся на то, что наиболее доказуемо. Эта опора на авторитетные источники, в первую очередь документы, хранящиеся в архивах. В связи с этим одним из приоритетных направлений деятельности архивных учреждений является популяризация документального исторического наследия.

Роль журнала «Гасырлар авазы – Эхо веков» в современных условиях продолжать публиковать статьи изучающие нашу историю, культуру и традиции опираясь на авторитетные источники и соблюдая научную объективность. Являясь точкой опоры для всех, кому стала интересна история своей страны, своего народа, родного города, своего рода, к событиям прошлого.

С прочтения интересующих статей в нашем журнале можно начать продвигаться на пути изучения собственной национальной идентичности - читатель, ознакомившийся с научными статьями, основанными на архивных источниках будет иметь наиболее точное представление о истории своего народа и своей земли.

Для многих людей семья и Родина неразрывно связаны с историей своего рода и малой родины.

«Гасырлар авазы – Эхо веков», который выпускается Государственным архивом Республики Татарстан. Журнал издается с 1995 г. Основу публикуемых материалов составляют исторические исследования на основе архивных документов, а также документы из архивов Республики Татарстан, Российской Федерации и зарубежных стран. Журнал соответствует информационным потребностям современного научного мирового сообщества. Он включен в перечень

рецензируемых научных изданий ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации.

При издании исторических источников редсовет и редакция журнала всегда исходили из следующих критериев:

Во-первых, стараться принимать к публикации лишь неизданные ранее документы, тем самым через статьи вводить их в научный оборот.

Во-вторых, публиковать их текст полностью, руководствуясь существующими правилами издания исторических документов.

В-третьих, при отборе материалов учитывать их научную и общественную актуальность, не допуская в то же время политизации журнала.

Журнал «Гасырлар авазы – Эхо веков» доступен всем желающим на собственном сайте, а также посредством подписки во всех почтовых отделениях «Почты России».

Каждый современный номер журнала имеет особую актуальность благодаря тому, что информационное наполнение журнала определяется с учетом юбилейных дат в истории Татарстана и России.

Материалы в журнале располагаются по определенным редакцией рубрикам. Постоянными являются рубрики: «Из глубины столетий», «XX век: страницы истории», «Время в судьбах и документах», «Свидетельства. Мемуары», «Наш календарь», «Перелистывая редкие издания», «В блокнот историка. Архивный калейдоскоп», «Информация. Хроника».

Сегодня научно-документальный журнал «Гасырлар авазы – Эхо веков» – объемное иллюстрированное периодическое архивное издание, получившее международное признание. География авторов включает научные публикации со всей России с Европы, Азии, Америки и Африки. Специализация журнала обусловлена богатой историей Поволжского региона и разнообразием представляющих большой научный интерес культур, созданных тюркскими, славянскими и финно-угорскими народами. Научные статьи посвящены истории, культуре, духовным традициям жителей многонационального Татарстана и России.

Он интересен не только для историков, этнографов и краеведов. Для внутренней политики в области межнациональных и межконфессиональных отношений, активной внешней политики, в странах Востока с мусульманским и тюркоязычным населением, также необходимы специалисты со знанием культурно-исторической, религиозной и этноязыковой специфики.

Редакция находится в постоянном диалоге с научным сообществом. Журнал представлен на крупных научных конференциях, регулярно проводятся собственные мероприятия с участием учёных.

За 25 лет в исторической науке журнал «Гасырлар авазы – Эхо веков» издал 100 номеров, опубликовал 2500 статей на трёх языках привлекая авторов из 85 городов мира!

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚОРЫ ҚҰЖАТТАРЫН БАСЫП ШЫҒАРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің соңғы екі онжылдықтағы басылымдарын, оның ішінде Қазақстан тарихы, жеке тектік құжаттар, архив ісі жөніндегі құжаттық жинақтарды қарастырады.

Кілт сөздер: Архив, құжат, құжаттық жинақ, Қазақстан тарихы, құжаттарды жариялау.

Аннотация. В данной статье автором рассматриваются издания Архива Президента Республики Казахстан за последние два десятилетия, в том числе документальные сборники по Истории Казахстана, по документам личного происхождения, по архивному делу.

Ключевые слова: архив, документ, документальный сборник, История Казахстана, публикация документов.

Abstract. In this article, the author examines the publications of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan over the past two decades, including documentary collections on the History of Kazakhstan, on documents of personal origin, on archival affairs.

Keywords: archive, document, Documentary Collection, History of Kazakhstan, document publications.

Тарихи құжаттарды жариялау әр уақытта ғылыми және қоғамдық-саяси маңызды іс болды, әсіресе бүгінгі күні оның маңызы өсе түсті. Қоғамдық сананың өзгеруі, ғасырлық дәстүрлі өмір құндылықтарының қайта оралуы қалың бұқара топтарының отандық тарихқа, өзінің өңірінің тарихына, рухани қайнар көздеріне қызығушылығының артуына себебін тигізді. Соңғы екі онжылдықта архивтерді жаппай құпиясыздандыруға байланысты зерттеушілер бұрын-сонды қолданылмаған құжаттардың бірқатарына қол жеткізді. Сондықтан құжаттарды жариялау мен архив материалдары бойынша жинақтарды дайындау тарих беттерін түсіну үрдісінде ғылым тұрғысынан маңызды іс болып табылады.

Шынайы тарихи оқиғаларды, өткен буынның өмірін жаңғырту тарихи білімнің сенімді дерегі ретінде архив құжаттарына жүгінусіз мүмкін емес. Бірақ кейде зерттеушінің архивтерде жұмыс істеуге мүмкіндігі бола бермейді. Бұл жағдайда оған жарияланған құжаттар жинақтары баға жетпес жәрдем болады. Сонымен қатар, архив құжаттары негізінде дайындалған кітаптар да жинақтар есебінде қызмет етеді.

Құжаттық басылымдарды дайындау – көп уақытты, тарих ғылымының әртүрлі облыстары, тақырып, құжаттық қорлардың құрамы мен мазмұнынан хабардар құрастырушыларды қажет ететін күрделі іс.

Қызметінің алғашқы жылдарынан-ақ Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің ұжымы осы бағытта жұмыс істеп келеді. Осы уақыттарда Кеңестік мемлекеттің саяси тарихы мен оның әлеуметтік топ ретіндегі қазақ интеллигенциясының тағдырына әсер етуін зерттеу бойынша жұмыстар жүргізілді. Сонымен қатар жеке тұлғалардың өмірбаяндары қалпына келтірілді. Нәтижесінде бұрынғы архивтік қор құжаттары бірқатар жинақтар түрінде басылып шықты.

Тарихшылардың мақсаты – өткенді жаңғырту болса, архившілердің, соның ішінде археографтардың мақсаты – зерттеушілерді дереккөздермен қамтамасыз ету, әртүрлі тарихи зерттеулерге дәлел болатын құжаттарды ұсыну.

2004 – 2008 жылдар аралығында жарық көрген «Движение Алаш» атты бес кітаптан тұратын төрт томдық басылымның құрастыру ұжымы дәл осы мақсатқа ұмтылған болатын. Басылым Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен серіктестікте дайындалды. Жобаны бастаған, әрі оның бас редакторы – профессор М.Қ. Қойгелдиев. Егер жинақтың алғашқы екі томына Архив құжаттары аз мөлшерде енсе (сақтаудағы қорлардың хронологиялық шектеріне байланысты), үшінші том толығымен ҚР Президенті Архивінің құжаттарынан тұрады. Бұл құжаттар «Алаш қозғалысынан кейінгі» тарих беттерін ашады. Яғни қырып-жоюмен аяқталған ұлттық интеллигенцияның қайғылы тағдыры жайлы сөз болып отыр. Болашақ құрбандардың қатысуымен жасалған бұл актінің дайындалу жолын осы құжаттардан көруімізге болады. Соңғы төртінші том Алаш қозғалысын зерттеу проблемасына арналған. Ол «Киробком РКП (б)», «Казқрайком ВКП (б)», «ЦК Компартии Казахстана», «Институт политических исследований ЦК КП Казахстана» қорларының құжаттары негізінде дайындалды. Жинаққа БК (б) П Қазақстан Өлкелік Комитетінің шешімдері, партиялық- кеңестік басшылардың түрлі форумдардағы баяндамалары, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының анықтамалары мен хаттары енді.

Алаш қозғалысының белгілі қайраткері Әлиасқар Әлібековтың жеке тектік қоры құжаттарының негізінде өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жайлы жинақ жарық көрді. Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және т. б. көрнекті тұлғалар жайында жазылған естелік негізінде журналист Хасен Өзденбаевтың кітабы жарияланды.

Партия кеңесі қайраткері Асфендияр Кенжиннің қызметіне қатысты жинақта оның Алаш қозғалысына қатысуы, кеңестік билікті орнату, халық ағарту саласын нығайту туралы ҚР Президенті Архивінің құжаттары пайдаланылды.

Жеке тектік қорлардың құжаттары тарихи дереккөз болып табылады. Қоғам мен мемлекеттің дамуы мен игілігі жолында қызмет еткен тұлғалардың қорлары бойынша Архивтің шағын баспаханасынан жинақтар шығарылды. Атап айтқанда, Сұлтан Жиенбаев, Манаш Қозыбаев, Серікбай Бейсенбаев, Марат Оспанов, Герольд Бельгер, Рауза Шамжанова, Тоқтағали Жангелдин, Бәтін Қазыханова және т. б.

2002 ж. «Страницы трагических судеб» атты 1920-1950 жж. КСРО-дағы саяси қуғын-сүргін құрабандары естеліктерінің жинағы жарық көрді. Оны басып шығаруда құрастырушы ұжым алдына, біріншіден, жастардың, келешек ұрпақтың санасына дәуірдің қарама-қайшы мәнін, екіншіден, қуғындалған адамдардың қандай жағдай басына түссе де болашаққа сенімін жоғалтпауы, төзімділігі, рухының мықтылығын жеткізуді мақсат қойды. Үшіншіден, өздері қалаған қоғамның бейнесін ашып көрсетті. Жинаққа енген материалдар үш ұрпақтың тағдыры туралы баяндайды, жалпы батыл, әрі қайғылы XX ғасыр туралы толғандырады.

2004-2008жж. ҚРПрезидентіАрхивініңбастамасыменқұжаттардықүпиясыздандыру жұмысы бойынша Ведомствоаралық комиссия құрылып, 1937-1991 жж. аралығындағы құжаттар жиынтығының көп бөлігін құпиясыздандыру бойынша шешім қабылданды.

2010 ж. «Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг.» құжаттар жинағының шығуы аса маңызды болып табылады, өйткені зерттеушілердің және оқырмандардың назарына жарияланбаған аса құпия құжаттар: Ұлы Отан соғыс жылдарындағы Халық комиссарлар кеңесі және Қазақстанның К(б) П ОК қаулылары мен олардың қосымшалары ұсынылды. Соғыс жылдарындағы республиканың қиын-қыстау кезеңін өткізіп жатқанын куәландыратын, жан-жақты сипаттайтын әртүрлі мәселелерді қамтитын құжаттар берілген.

Жинаққа енген құжаттар 1941 ж. 23 маусымынан 1945 ж. 26 сәуірі аралығын қамтиды. Жинаққа 289 (7-інен басқасы) құпиясыздандырылған қаулылар мен шешімдер, және де оларға қа-

тысты құжаттар енгізілді. Басылым көпұлтты кеңес халқының, соның ішінде қазақстандықтардың ерлігін: майдангерлердің және де тылда Жеңісті қаматамасыз еткен адамдардың ерлігін бейнелейтін дерек көзі болып табылады, өйткені жинаққа республиканың әскери комиссариатының тұрғындарды соғыс жағдайына жаппай жұмылдыруға, әскер қатарына шақыру, дивизиялардың жасақталуы, Қазақстанда жұмыс атқарған госпитальдардың жұмысы, медициналық көмек көрсету, денсаулық сақтау жүйесінің жұмысы, эвакуация, қару-жарақ өндірісі, фабрика, завод, кен орындарының жұмысшылары, колхозшылары мен совхоз еңбекшілерінің, малшылардың Жеңіске қосқан үлестері және т. б. мәселелерді айқындайтын құжаттар енгізілген. Бірақ, бұл жинақты Ұлы Отан соғыс жылдарындағы Қазақстан тарихын толығымен бейнелейтін еңбек деп қарастыруға болмайды.

Биыл «Рассекреченная война» құжаттар жинағының толықтырылған екінші басылымы жарық көрді.

2012 ж. ҚР Президенті Архивінің ұжымы 30-жылдардағы Ұлы ашаршылыққа 80 жыл, Қазақстанға халықтарды алғаш жер аударуға 75 жыл толуына орай «Из истории депортаций. Казахстан: 1930–1935 гг.» атты құжаттар жинағының бірінші кітабы бойынша жұмыстарын аяқтады. Күштеп қоныс аудару тарихына қатысты деректер ТМД елдері мен Қазақстан Республикасы архивтерінде сақталған көптеген ресми құжаттарда нақты көрініс тапқан. Алайда, отандық тарихтану ғылымында аталған мәселе жеткілікті қамтылмаған. Осы тақырыпта қалам тартуға ниеттенген ғалымдардың әртүрлі базаларға қол жетімдігінің жоқтығы, архив қызметтерінің құжаттарды құпиясыздандыру жұмысын баяу жүргізуі кедергі жасауда. Аталып отырған соңғы онжылдықта құпия құжаттар тізбесінен шыққан архив құжаттарын жарыққа шығару халықтар трагедиясының себептерін зерттеу мен ата-бабаларымыздың зұлматты тағдыр жағдайында аман-сау қалу амалдарын саралауға мүмкіндік береді.

Зерттеушілер бастамасымен ұсынылып отырған екінші том 1935–1939 жж. этникалық қоныс аударулар туралы мәлімет береді.

Басылымға енген құжаттар 1936 ж. Украинадан поляк және неміс шаруашылықтарын қоныс аудару, 1936–1937 жж. қоныс аударылған күрдтер, армяндар, түріктерді, 1937 ж. – кәрістерді, 1938 ж. – ирандықтарды қабылдау және орналастыру жәйттерін баяндайды. Жалпы 1920–1950 жж. Қазақстанға жүздеген мың жазықсыз жандар, 62 ұлт өкілдері қоныс аударғаны айқындалып отыр.

Жинақтар сериясының үшінші кітабында 1939–1945 жж. поляктар, немістер, финдер, гректер, итальяндықтар, қалмықтар, қарашайлар, шешендер, ингуштер, балкарлықтар, қрым татарлары, түріктер, күрдтер, армяндардың Қазақстанға күштеп көшірілуі туралы құжаттар мен естеліктер жарияланған.

2013 ж. және 2018 ж. «Трагедия казахского аула» құжаттар сериясының бірінші және екінші томдары басылып шықты.

Кітаптың 1928 ж. мен 1929 ж. сәуірі аралығын қамтитын бірінші томында Жаңа экономикалық саясаттың шартты қысқаруы мен басқарудың әкімшілік топтық жүйесіне өту кезеңіндегі ҚазАКСР-нің жағдайын бейнелейтін құжаттар жарияланған. Қазақстанда ол бірінші кезекте тәркілеу мен бай-феодалдарды көшіру кампаниялары. Басылымның мақсаты – И.В. Сталин мен оның ортасының халыққа қарсы саясатының жүргізілуі нәтижесінде орын алған аштық дағдарысының үдеуінің себептерін құжаттар тілімен жеткізу болып табылады.

1929 ж. мен 1932 ж. қаңтары аралығын қамтитын құжаттар жинағының екінші томында дәстүрлі қазақ ауылының өміріндегі түбегейлі өзгеру үрдісін баяндайтын құжаттар жарияланған: күштеп ұжымдастыру, байларды жою, отырықшылану. Барынша аяусыз, әкімшілік тәсілдермен жүргізілген өзгерістер астық салғырты, мал салығы және т. б. науқандармен бірлесе Қазақстанда аштық дағдарысының үдеуіне, қазалы аштыққа соқтырды. Мемлекет саясаты халықтың үдере көшуіне, қарулы қақтығыстар мен көтерілістердің орын алуына алып келді.

Басылымда мемлекеттің жазалау-репрессиялық саясатының үдеуі туралы түсінік беретін орталық мемлекеттік архивтердің құжаттары да жинақталған.

2017 ж. басылып шыққан «История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012)» хрестоматиясына ҚР Президенті Архивінің қорларында сақталған заңдардың, хаттамалардың, отырыстардың, стенограммалардың, қызметтік және аналитикалық жазбахаттардың үзінділері, Қазақстанның мемлекеттік, қоғамдық және саяси қайраткерлері жеке қорларының құжаттары, Архивтің газет қорларының материалдары енгізілді. Құжаттардың басым бөлігі бірінші рет жарияланып отыр.

2018 ж. көптеген мерейлі істерге ие жаппай жастар ұйымының – комсомолдың 100 жылдығына арналған жинақ жарық көрді. Онда Қазақстандағы жастар қозғалысының құрылу сәтінен бастап қызмет етуінің аяғына дейінгі тарихына қатысты құжаттар мен материалдар жарияланған.

Архивтің құрастырушылар ұжымы үнемі архив ісі мәселелеріне қатысты басылымдар дайындау үстінде. 2019 ж. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің 25 жылдығына арналған «Қазіргі кезеңдегі архив ісі: мәселелер, тәжірибелер, инновациялар» екінші Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары басылып шықты. Онда әлемдік архив ғылымының жетістіктері мен экономика, қоғамның жеделдетілген технологиялық жаңғыруының тәжірибелерін, тиімді ақпараттық іздеуді ұйымдастыруды, ақпараттық ресурстарды іріктеу, сканерлеу, каталогтау, архивтік мәліметтер базасына қолжетімділік және тағы да басқа өзекті мәселелерді қарастыру, сонымен қатар архив ісінің жағдайы мен даму келешегін қамтитын материалдар енгізілді. Сонымен қатар, 2019 ж. жарық көрген «Организация архивного дела в Казахстане: практики, проблемы, инновации» атты ұжымдық монографияны құрастыруға әдістемелік ұсынымдар, архивтік талдаулар мен отандық құжаттану, архивтану, археография салаларындағы айналымға енген ғылыми жобалар негіз болды.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві осы бағыттағы жұмыстарды қазіргі уақытта да жалғастыруда. Соңғы жылдары бірқатар деректі материалдар жинақталып, жарыққа шықты. ҚР Президенті Архивінің жинақтарының әрқайсысында 80%-дан 95%-ға дейінгі құжаттар бұрын-соңды жарияланбаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Правила работы Архива Президента Республики Казахстан, утвержденные приказом директора Архива Президента Республики Казахстан от 14 декабря 2011 г. №32-П.
2. Методические рекомендации по подготовке научно-справочного аппарата при публикации документов по истории новейшего времени (Одобрены протоколом ЭПМК от 27 июня 2008 года №12).
3. Ұлттық архив қорының құжаттарын басып шығару қағидалары. (Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрінің 2011 жылғы 16 қарашадағы № 349 Бұйрығымен бекітілген).
4. Правила издания исторических документов в СССР. Москва, 1990.
5. Рекомендации по оформлению документальных сборников, одобренные протоколом ЭПМК от 14 июня 2019 г.
6. archive.president.kz ҚР Президентінің Архиві сайтындағы басылымдар тізімін қараңыз

РАБОТА ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ТОМСКОЙ ОБЛАСТИ
С ДЕРЖАТЕЛЯМИ ЛИЧНЫХ ФОНДОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аңдатпа. Жарты ғасырдан астам уақыт ішінде архив ісі мамандары дәстүрлі тасымалдаушыларда жеке тектік құжаттарды сипаттау, ретке келтіру, есепке алу және пайдалану әдістемесін жасады. Бірақ қазіргі уақытта көптеген жеке құжаттық материалдар тек электронды түрде жасалады. Дәстүрлі қағаз құжаттарынан айырмашылығы, олардың электронды аналогтары толығымен электронды ақпарат тасымалдаушысының сенімділігіне және компьютерлік бағдарламалық жасақтаманы үнемі жаңартуға байланысты. Электрондық құжаттарды жеке архивтерде сақтау, жинақталған материалдарды тұрақты пайдалану, ұрпақтарына отбасылық жәдігерлерді беру, сондай-ақ жеке қорларды құру үшін қазірдің өзінде осындай деректі кешендердің иелеріне де, қорлары жеке тектік электрондық құжаттармен толықтырылатын мемлекеттік архивтердің қызметкерлеріне де бірқатар шаралар қабылдау қажет. Осындай шаралардың бірі архивистердің жеке тектік қор иелерімен мемлекеттік сақтауға беру үшін ұзақ уақыт сақтаудың шарттары мен мүмкіндіктері туралы алдын ала түсіндіру жұмыстарын жүргізу. Осы мақсатта мақала авторы қазіргі уақытта ГАТО-да қолданылатын тәжірибе негізінде электронды жеке тектік қор жасаушыларға ұсыныстар жазды. Ұсыныстар негізі Томск мемлекеттік университетінің оқытушылары ГАТО архивистерімен бірлесіп алғаш рет жүргізген Томск академиялық қоғамдастығы өкілдерінің жеке цифрлық мұрағаттарын зерттеу, сондай-ақ электрондық құжаттардың ұзақ мерзімді сақталуын қамтамасыз ету бойынша қолданыстағы стандарттар болды.

Аннотация. За более чем полувековой опыт архивистами разработана методика описания, упорядочения, учета и использования документов личного происхождения на традиционных носителях. Но в настоящее время огромное количество личных документальных материалов создается и существует исключительно в электронном виде. В отличие от традиционных бумажных документов их электронные аналоги целиком зависят от надежности носителя электронной информации и регулярного обновления программного обеспечения компьютера. Для того чтобы сохранить электронные документы в личных архивах, иметь возможность пользоваться накопленными материалами в течение всей жизни, передавать потомкам как семейные реликвии, а также передавать в государственные архивы для создания личных фондов, необходимо предпринимать ряд мер уже сейчас как владельцам таких документальных комплексов, так и сотрудникам государственных архивов, чьи фонды будут пополняться электронными документами личного происхождения. Одной из таких мер нам видится проведение архивистами предварительной разъяснительной работы с владельцами личных электронных архивов об условиях и возможностях долговременного сохранения таких архивов для последующей передачи их на государственное хранение. С этой целью автором статьи были написаны рекомендации для создателей персональных электронных архивов, которые применяются в настоящее время в ГАТО. Основой для рекомендаций послужило исследование персональных цифровых архивов представителей томского академического сообщества, впервые проводимого преподавателями Томского государственного университета совместно с архивистами ГАТО, а также действующие на сегодняшний день стандарты по обеспечению долговременной сохранности электронных документов.

Ключевые слова: фонды личного происхождения, электронные документы, сохранность личных электронных архивов, практические рекомендации, комплектование

Abstract. For more than half a century of experience, archivists have developed a methodology for describing, ordering, recording and using documents of personal origin in traditional media. But at present, a huge amount of personal documentary materials are created and exist exclusively in electronic form. In contrast to traditional paper documents, their electronic counterparts are entirely dependent on the reliability of the electronic information carrier and the regular updating of the computer software. In order to preserve electronic documents in personal archives, to be able to use the accumulated materials throughout life, to transfer to descendants as family heirlooms, as well as to transfer to state archives for permanent storage, it is necessary to take a number of measures now both for the creators of such documents and for employees state archives. We see one of such measures to conduct preliminary explanatory work with the owners of personal electronic archives on the conditions and possibilities of long-term preservation of such archives for their subsequent transfer to state storage. For this purpose, the author of the article has written recommendations for owners of personal electronic archives, which are currently used in the GATO. The recommendations were based on a study of personal digital archives of representatives of the Tomsk academic community, first conducted by archivists together with teachers from Tomsk State University, as well as the current standards for ensuring the long-term preservation of electronic documents.

Keywords: documents of personal origin, digital documents, records appraisal, preservation of personal digital archives, guidelines.

Личные архивы долгое время создавались преимущественно на традиционных бумажных носителях, накапливались несколькими поколениями одной семьи и сохранялись в неизменном виде, пока условия хранения это позволяли. Часть таких личных документальных комплексов поступает в государственные архивы на постоянное хранение в составе фондов личного происхождения. На сегодняшний день на хранении в Государственном архиве Томской области (ГАТО) имеется 206 личных фондов, 45% которых представлены документами ученых томских вузов. Это значительный комплекс документов личного происхождения, имеющих большое научное значение как с точки зрения изучения творческого наследия ученых, так и создания научных школ и формирования их отдельных направлений. Основой фонда личного происхождения представителя академического сообщества являются документы научной, преподавательской деятельности и личной жизни фондообразователя. Однако личные фонды томских ученых, как правило, этим не ограничиваются и в большинстве из них также присутствуют документы, отражающие общественную жизнь фондообразователя, материалы по истории региона, учебных заведений, отдельных событий и явлений в жизни общества, собранные держателями фондов, и представляющие ценность с точки зрения содержащейся в них информации.

Поступающие за последние 15 лет в ГАТО документы личного происхождения профессоров и преподавателей вузов Томска являются чуть ли не единственными источниками по истории отделений, кафедр, факультетов университетов и институтов Томска начала XXI века. Все шесть томских вузов - это учреждения федерального подчинения, а значит с 2004 не входят в список организаций - источников комплектования ГАТО, документы которых в обязательном порядке подлежат передаче на хранение в областной архив (к сожалению, вопрос полномочий субъектов Российской Федерации по хранению архивных документов федеральных организаций и территориальных органов федеральных органов власти до сих пор не решен). Тем более важным становится работа архивистов с представителями научного сообщества по сохранению личных документов и материалов, в которых в той или иной мере отражаются отдельные аспекты современной истории науки и высшего образования.

По своему содержанию личные фонды представителей академического сообщества разнообразны. Традиционно в их составе можно выделить несколько больших групп документов: личные документы и материалы биографического характера; служебной и общественной деятельности; творческие материалы; материалы, собранные фондообразователем для работ; переписка; имущественно-хозяйственные документы; материалы о фондообразователе; избирательные материалы; документы других лиц (родственников, коллег); коллекции. Но за последние 15 лет существенно изменился количественный и видовой состав документов, хранящихся в персональных архивах. Как в личной жизни, так и в профессиональной сфере на смену документам на бумажных носителях приходят электронные документы, появляются новые составляющие личного архива - персональные страницы в социальных сетях, сайты, где размещаются как текстовые, так и аудио- и видеоматериалы, меняется информационная насыщенность некоторых групп документов. Например, письма, как традиционный вид эпистолярного наследия, не только «ушли» с бумажного носителя в социальные сети, но и стали беднее по содержанию, приобрели вид кратких сообщений. Все больше личных документов и материалов создается и существует только в электронном виде.

С начала 2000-х годов уже сформированные фонды личного происхождения ГАТО, имеющие в своем составе преимущественно документы на бумажной основе, активно пополняются документами и материалами на электронных носителях (CD и DVD-диски). Это фотографии, записи встреч и юбилейных мероприятий в честь фондообразователей, доклады, лекции, учебно-методические пособия, фильмы к юбилеям вузов. Однако общая тенденция такова, что в ближайшем будущем в архивы будут поступать документы и материалы личного происхож-

дения, созданные и существующие лишь на электронных носителях. И здесь архивисты могут столкнуться с проблемами экспертизы ценности, описания, долговременного сохранения такого рода документов, принимаемых на постоянное хранение. Для того, чтобы понимать, какие документы будут поступать в ближайшем будущем в составе личных фондов, представителями Томского государственного университета (ТГУ) совместно с архивистами ГАТО в 2019-2020 гг. было проведено исследование по изучению состава, практик создания, сохранения и использования персонального цифрового архива представителей академического сообщества томских вузов. Исследование проводилось посредством интервьюирования 53-х представителей профессорско-преподавательского состава томских вузов. На основе анализа интервью была получена модель личного электронного архива ученого. Данное исследование показало, что есть ряд главных проблем, с которыми неизбежно столкнутся архивисты в ближайшем будущем при работе с потенциальными держателями личных фондов.

1. Главными особенностями личного электронного архива являются многообразие форматов сохранения информации, используемого программного обеспечения и зависимость от среды в которой они были созданы. Это пакет приложений Microsoft (Word, Excel, PowerPoint), а также Corel Draw, Adobe Acrobat), специализированные математические программы и программы для моделирования (LaTeX, Mathcad и MatLab, языки программирования.

2. Появились абсолютно новые составляющие личного архива - персональные страницы в социальных сетях, персональные сайты, в которых применяются текстовые, звуковые и видео файлы, графические, анимированные изображения, сохраненные в разных форматах и представляющие собой по сути разные объекты. Вопрос описания и архивного хранения такого рода комплекса документов, в случае поступления на государственное хранение, пока остается открытым.

2. В каждом таком архиве хранится избыточное количество информации. Имеющиеся на компьютерах файлы зачастую дублируются и, как правило, не удаляются с устройств. Многоуровневая структура папок не позволяет быстро найти необходимую информацию. Экспертиза ценности хранящихся материалов, в большинстве случаев, не проводится, либо проводится нерегулярно.

3. У большинства опрошенных нет четкого понимания того, какие из накопленных электронных материалов можно отнести именно к личным и ценным для сохранения. Около 60% респондентов считают личными только те, что относятся к частной жизни (фотографии и видео семейные и личные, личные документы), остальные относят к личным только созданные ими, в том числе материалы по научной и преподавательской деятельности, переписку, оцифрованные документы.

4. Большинство респондентов хотели бы сдать в ГАТО свои персональные электронные архивы, но не знают, какие форматы хранения данных подходят для этого, и что именно из накопленного документального массива, существующего в цифровом виде, будет ценным с точки зрения исторического источника личного происхождения.

Для того чтобы в дальнейшем было проще организовать работу ГАТО по комплектованию документами личного происхождения автором данной публикации были разработаны рекомендации по сохранению личных электронных архивов. Данные рекомендации призваны помочь сохранить накопленное личное цифровое наследие, свести к минимуму риск потери информации и понять, как правильно подготовить свои документы для передачи в государственный архив для создания личного фонда.

В качестве методической основы по вопросу долговременной сохранности электронных документов для данной разработки использованы рекомендации по комплектованию, учету, хранению и организации работы с электронными документами, подготовленные Федераль-

ным архивным агентством (Росархивом) и Всероссийским научно-исследовательским институтом документоведения и архивного дела (ВНИИДАД)[1, 2].

Рекомендации для создателей личных электронных архивов даны в виде практических советов по следующим основным разделам:

1. Организация системы файлов. Это применение для названия файлов и папок имен, исходя из их содержания, особенно для тех, которые регулярно создаются; группировка файлов в папки по теме исследования или деятельности (по научной тематике, преподавательской деятельности, для контактов, для личных документов); использование возможности опции «Свойства», содержащей метаданные файла при описании файлов, и добавление в описание файлов ключевых слов, что поможет в дальнейшем находить документы.

2. Организация хранения фотографий в специально созданных для этого папках. Создание к отдельным фотографиям или группе фотографий текстовых файлов с описанием изображения (кто на фото, место съемки, дату съемки, автора съемки) и хранения такого файла в одной папке с описанными фотографиями, что в совокупности поможет в дальнейшем в поиске фотографий за определенный период времени или конкретного места съемок.

3. Сохранение черновых вариантов научных работ, выработка единого подхода к названиям черновых вариантов (например, после наименования файла обозначать версию черновика документа).

4. Проведение регулярной экспертизы ценности накопленных материалов, удаление файлов, дублирующих уже имеющуюся информацию и тех, что уже не понадобятся.

5. Организация работы с электронной почтой, в том числе варианты разных учетных записей для разных видов переписки; создание для писем тематических папок с соответствующими их содержанию заголовками; создание тем к отправляемым сообщениям, сохранение сопроводительных писем вместе с вложениями к ним, что поможет в будущем восстановить историю переписки, периодическое сохранение важной переписки с электронной почты на компьютер.

6. Рекомендуемые форматы файлов.

В данном разделе подробно перечисляются те форматы, которые обеспечивают долговременное сохранение файлов и доступ к ним. При этом для текстовых файлов общепринятый рекомендуемый международный формат для долгосрочного хранения

- PDF/A, который гарантирует, что даже через продолжительное время пользователь сможет открыть документ. Файл в .pdf не могут редактировать те, кто просматривает документ, что позволяет сохранить его в неизменном виде. Этот же формат принят для электронных текстовых документов, передаваемых в государственные архивы на хранение.

Для графических изображений отвечают требованиям долговременного архивного хранения следующие форматы:

- а) растровые изображения: TIFF, JPEG, PNG;
- б) векторные изображения (чертежи, схемы): SVG;
- в) виртуальные форматы данных (3D -изображения): X3D.

3. Для цифровой аудио и видео информации:

- а) аудио форматы: AIFF, WAV, AES
- б) видео форматы: AVI, QuickTime Movie (*.mov)

Для баз данных рекомендуются форматы: Comma Separated Values (*.csv), Delimited Text (*.txt), SQL DDL. В редких случаях могут быть использованы форматы: DBF (*.dbf), OpenOffice (*.sxc/*.ods), OOXML (ISO/IEC 29500)(*.xlsx).

Особое внимание стоит обратить, что файлы презентаций, активно используемые в последнее время у преподавателей при подготовке учебного материала, не имеют формата с доста-

точно высокой надежностью обеспечения долговременного хранения, однако можно рекомендовать OpenOffice (*.sxi/*.odp), OOXML (ISO/IEC DIS 29500) (*.pptx). Другие форматы, в том числе и популярный PowerPoint (*.ppt), не отвечают требованиям долговременного хранения.

7. Организация резервного копирования личных электронных материалов с рекомендациями по применению для резервного копирования носителей, предназначенных для долговременного хранения (свыше 10 лет) хранения информации; создание резервных копий тех файлов, которые являются наиболее важными (фотографии, контакты, адресная книга электронной почты, важные сообщения из личной переписки, материалы профессиональной деятельности, личная страница в социальных сетях, личный сайт); регулярная проверка целостности файлов и пригодности для использования, контроль за физическим и техническим состоянием носителей, а также конвертация файлов в современные форматы, чтобы иметь возможность их воспроизведения в будущем.

8. Авторское право, защита данных и конфиденциальность информации, поскольку в личном электронном архиве у каждого человека найдутся материалы, созданные другими людьми (изображения, музыка, статьи, книги и др.). Такой материал попадает под действие законодательства об авторском праве. При передаче личного архива на государственное хранение архивистам необходимо будет знать, какие из накопленных цифровых материалов созданы фондообразователем, а на какие нужно уточнять статус авторских прав.

9. Последний раздел –это советы по подготовке к передаче личного документального наследия на хранение в Государственный архив Томской области для создания фонда личного происхождения или пополнения архивных коллекций. Для чего даются советы по проверке файлы на отсутствие вирусов, особенно это относится к форматам файлов DOC, XLS, MDB, PDF, PPT, ZIP; передача на архивное хранение файлов в незашифрованном виде, без защиты паролем, архивация файлов в виде ZIP (*.zip), который наиболее соответствует формату для передачи данных. Для того, чтобы понимать какие документы принимаются в государственные архивы в составе личных фондов в данных рекомендациях приведено краткое описание групп документов, поступающих в составе фондов личного происхождения и архивных коллекций.

Надеемся, что данные рекомендации по сохранению личных электронных архивов позволят будущим держателям личных фондов более четко представлять для себя весь процесс сохранения, отбора и подготовки к передаче вгосударственныйархив на хранение документов личного происхождения. Считаем, что рекомендации будут полезны и архивистам в процессе взаимодействия как непосредственно с фондообразователями, так и для проведения мастер-классов, интерактивных площадок, круглых столов с целью активизации просветительской работы с владельцами персональных электронных архивов. Такая предварительная работа впоследствии значительно упростит передачу комплексов электронных документов личного происхождения, образующих архивный фонд.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рекомендации по комплектованию, учету и организации хранения электронных архивных документов в государственных и муниципальных архивах / Росархив, ВНИИДАД. – М., 2013. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://archives.ru/sites/default/files/rekomendation-vniidad-edoc-arch-2013.pdf> (дата обращения: 26.10.2020).

2. Методические рекомендации по организации работы и технологическому оснащению хранилищ электронных документов / Росархив, ВНИИДАД. – М., 2012. Электронный ресурс. Режим доступа: http://archives.ru/sites/default/files/rekomend_el-storage.pdf (дата обращения: 26.10.2020).

ОНЛАЙН-ПРОЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА УЛЬЯНОВСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОСТИ

Аңдатпа. Ульяновск облысының мемлекеттік архиві тарихи білімді насихаттау, тұрғындардың туған өлкесінің тарихына деген қызығушылығын дамыту мақсатында онлайн-жобаларды әзірлеп, өз сайтында және интернетте орналастырады: электронды презентациялар, көрмелер, викториналар, акциялар, конкурстар өткізеді. Бүгінде архив дәстүрлі жұмыс түрлерінен бөлек, тарихи және құжаттық мұраға қалың бұқараны, бірінші кезекте жастарды тартуға мүмкіндік беретін жаңа бағыттарды пайдалануда. Мекеменің сайтында және мемлекеттік архивтің әлеуметтік желілерінің ресми беттерінде онлайн-көрмелер, дәрістер, виртуалды аудио-серуендер, экскурсиялар, «УОМА» ОМББ архив құжаттары бойынша айдарлар орналастырылған.

Мемлекеттік архивтің барлық жобалары ағартушылық сипатқа ие және Ульянов өлкесінің тарихи және мәдени мұрасын сақтауға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Мемлекеттік архив, құжаттарды пайдалану, онлайн-жобалар, тарихи және мәдени мұра, деректер қоры.

Аннотация. Государственный архив Ульяновской области в целях популяризации исторических знаний, развития интереса у жителей к истории родного края разрабатывает и размещает на своем сайте и в сети Интернет онлайн-проекты: электронные презентации, выставки, викторины, проводит акции, конкурсы. Сегодня, помимо традиционных форм работы, архив использует новые направления, позволяющие привлечь к историческому и документальному наследию широкие слои населения, в первую очередь – молодежь. На сайте учреждения и на официальных страницах соцсетей госархива размещаются онлайн-выставки, лекции, виртуальные аудио-прогулки, экскурсии, рубрики по архивным документам ОГБУ «ГАУО».

Все проекты Госархива носят просветительский характер и способствуют сохранению исторического и культурного наследия Ульяновского края.

Ключевые слова: государственный архив, использование документов, историческое и культурное наследие, онлайн-проекты, база данных.

Abstract. The state archive of the Ulyanovsk region develops and publishes online projects on its website and in the Internet: electronic presentations, exhibitions, quizzes, holds promotions and contests in order to promote historical knowledge and develop interest among residents in the history of their native land. Today, in addition to traditional forms of work, the archive uses new directions that allow attracting wide segments of the population, primarily young people, to the historical and documentary heritage. On its website and official social media pages of the state archives are online-exhibitions, lectures, virtual audio walks, tours, heading in the archival documents of OGBU «GAWA».

All projects of the state Archive are educational in nature and contribute to the preservation of the historical and cultural heritage of the Ulyanovsk region.

На сегодняшний день ОГБУ «Государственный архив Ульяновской области» является ведущим учреждением архивной отрасли Ульяновской области, как по объему хранящихся документов (более 1 млн. 150 тысяч архивных документов разместились в современных архивохра-

нилищах), так и по количеству оказываемых государственных и информационных услуг. С 2017 года Государственный архив располагается в новом приспособленном здании, в котором есть и комфортабельные кабинеты сотрудников, и просторные архивохранилища, и выставочный и читальный залы.

В настоящее время деятельность Государственного архива по использованию документов строится на принципах открытости, доступности и направлена на обеспечение различных категорий пользователей ретроспективной информацией и предоставление свободного доступа к архивным документам.

Государственный архив производит перевод в электронный вид описей, особо ценных дел, тематических баз данных, содержащих актуальную генеалогическую, историко-краеведческую информацию. В последние годы созданы востребованные пользователями тематические указатели и базы данных «Метрические книги», «Ревизские сказки», «Симбирское купечество», «Симбирское дворянство», «Эвакуация и репатриация граждан в годы Великой Отечественной войны». На сайте архива открыт доступ пользователям к базам данных и к описям дореволюционного периода. Продолжается работа по размещению наиболее востребованных описей советского периода, прошедших усовершенствование и переработку. Благодаря участию госархива в федеральной целевой программе «Культура России» были оцифрованы наиболее исторически ценные и востребованные документы, на которые создано 150 тысяч страниц электронных образов. Положено начало формированию электронного архива. В настоящее время в архиве оцифровано 100% описей. Осуществляется оцифровка газет из фонда научно-справочной библиотеки, в т.ч. периода 1941-1945 гг. Все это значительно расширяет круг пользователей архивной информации, сокращает время на ее поиск, в том числе в режиме удаленного доступа.

В целях популяризации исторических знаний, развития интереса у жителей к истории родного края архив разрабатывает и размещает на своем сайте и в сети Интернет электронные презентации, выставки, викторины, проводит акции, конкурсы. Сегодня, помимо традиционных форм работы, архив использует новые направления, позволяющие привлечь к историческому и документальному наследию широкие слои населения, в первую очередь - молодежь. На сайте учреждения и на официальных страницах соцсетей госархива размещаются онлайн-выставки, лекции, виртуальные аудио-прогулки, рубрики по архивным документам ОГБУ «ГАУО».

Новая коронавирусная инфекция «не оставила архивистов без работы», а наоборот, период весенней самоизоляции позволил ещё более плодотворно потрудиться! За короткий срок сотрудниками Государственного архива Ульяновской области было разработано 17 виртуальных проектов.

Запущенная с марта 2020 года, рубрика «Уникальные документы ГАУО», сразу же стала пользоваться большой популярностью у посетителей социальных сетей. За небольшой период времени (весна-лето 2020) количество просмотров составило более 10 000. В Рубрике размещаются документы госархива, которые входят в Реестр уникальных документов архивного фонда Российской Федерации, а также Ульяновской области.

Проект отмечен местными архивистами и коллегами из других регионов, оставлены отзывы и комментарии: «Надо же, так интересно читать старые документы», - отметил участник группы ВКонтакте Антон Борзых (г. Белгород). «Спасибо за представленную возможность удаленно ознакомиться с такими историческими ценностями. Какое же богатство вы храните!».

С 13 по 22 апреля реализован онлайн-проект «Улица Гончарова» – виртуальная экскурсия рассказывает о главной центральной улице Симбирска-Ульяновска с конца XVIII века до наших дней. Читатели через документы, чертежи, фотографии, портреты и рисунки узнали, как возникла улица, как она меняла свои названия, познакомились с наиболее интересными архитектурными достопримечательностями, памятниками, храмами, бульваром, выдающимися

людьми, жившими и работавшими на улице Гончарова. «Экскурсия «улица Гончарова» имеет несомненный интерес и практическое значение, горожане, так или иначе посещающие улицу, не задумываются - где они идут, что они перед собой видят. Архивный проект, раскрывающий историю домов (или мест, на которых дома расположены), не только развивает эрудицию и познания о родном городе, не только даёт информацию познавательного и поучительного характера, но, что видится особенно немаловажным – пробуждает интерес к городу в целом, способствует развитию патриотизма со всеми вытекающими следствиями (прежде всего, бережное отношение к памятникам истории и культуры)», - отметил Сергей Серягин – краевед, член Союза краеведов Ульяновской области.

С 14 апреля в течение трех месяцев госархив представлял онлайн-проект «Краеведческий калейдоскоп». Аудио-передачи посвящены знаменательным событиям, известным людям, достопримечательностям Симбирского-Ульяновского края и выходили два раза в неделю по вторникам и четвергам.

С 15 апреля по настоящее время запущена рубрика «О чем молчат документы». Каждую среду, пятницу в официальных группах архива читатели знакомятся с наиболее интересными по своему историческому содержанию архивными документами по истории становления и развития Симбирского-Ульяновского края. Фотографии и документы, которые ещё вчера были новостью – сегодня уже свидетельство свершившегося события. Проект, в котором документы выступают главными героями XVI-XXI веков, дает возможность рассмотреть подлинники, обычно скрытые в хранилищах: древние столбцы, церковные книги, пергаментные грамоты, автографы выдающихся людей, чертежи, фотографии и т. д. Каждый документ сопровождается аннотированным очерком.

С 20 по 22 апреля, в рамках программы мероприятий, посвященной 150-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина, госархив представил виртуальную выставку «Семья Ульяновых в Симбирске». Экспозиция состоит из текстовых, графических и фотографических документов. Основная часть виртуальной выставки посвящена периоду жизни Ульяновых в Симбирске с 1869 по 1887 гг. Представлены метрические книги церковью Симбирска с записями о рождении детей семьи Ульяновых. Отражена деятельность И.Н. Ульянова на постах инспектора и директора народных училищ Симбирской губернии. Также показаны материалы об учебе детей Ульяновых, имущественно-хозяйственные документы семьи и т.д. Демонстрируются документы пребывания В.И. Ленина во главе Советского государства. Заключительная часть презентации посвящена увековечению В. И. Ленина и членов его семьи в Ульяновске. Также 22 апреля на сайте учреждения и в официальных группах архива размещена онлайн-викторина «Ленинский зачет». Каждый пользователь может проверить знания о связях В.И. Ленина и членов семьи Ульяновых с Симбирским-Ульяновским краем.

Вопросы охватывают широкий спектр: даты, имена, адреса, исторические факты.

К 75-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Государственный архив подготовил онлайн-проект «Героический путь к Победе». С 27 апреля по 9 мая 2020 г. (два раза в неделю: по понедельникам и четвергам) в официальных аккаунтах соцсетей размещались виртуальные выставки, в которых были представлены архивные документы, фотографии, воспоминания участников Великой Отечественной войны из личных фондов госархива.

Впервые организована и проведена онлайн-лекция «Здесь напряжённо бился пульс церковно-патриотической жизни всей нашей Родины» к 75-летию Победы о патриархе Сергии для подписчиков социальных сетей учреждения.

Ежедневно, с 1 по 9 мая, в официальных аккаунтах соцсетей были запущены Онлайн-рубрики: «Достоинны чести и любви», где представлялись фотоматериалы, биографические сведения о Героях Советского Союза – ульяновцах из личных фондов ОГБУ «ГАУО» и рубрика «Письма с

фронта», в которой пользователи смогли ознакомиться с военными письмами из «Коллекции документов и воспоминаний участников Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.»

С 1 апреля по 15 мая проведён онлайн-конкурс исследовательских работ «Вклад моей семьи в Великую Победу», приуроченный к Году Памяти и Славы в РФ, и к 75-летию Победы в ВОВ 1941-1945 гг. В конкурсе приняли участие 100 учащихся и членов их семей. По итогам проведённого конкурса организована выставка в фойе здания госархива, а также онлайн-выставка размещена во всех официальных социальных сетях Госархива. Конкурс прошёл не только в ОГБУ «Государственный архив Ульяновской области», но и во всех муниципальных районных архивах Ульяновской области. Принятые от граждан работы пополняют архивные коллекции периода Великой Отечественной войны.

В рамках сотрудничества с Ульяновским Государственным университетом, Государственный архив Ульяновской области представил рубрику «Во имя Победы» в областной еженедельной онлайн-газете «Вестник», где размещались публикации по истории Симбирского-Ульяновского края, о знаменитых земляках нашего региона, а также документы из личных, семейных фондов и коллекций ГАУО.

На портале госархива «Солдаты Победы», посвященному подвигу народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг., создан новый раздел «Трудовая доблесть в военное время», в котором размещаются архивные документы, рассказывающие о работе промышленных предприятий, располагавшихся на территории города, и о людях, проявивших трудовой героизм и самоотверженность в тылу.

В дистанционном формате на платформе Zoom специалисты госархива и муниципальных архивов приняли участие в работе многих онлайн-площадок: круглого стола «Актуальные проблемы комплектования, описания, учёта и использования документов личного происхождения в государственных и муниципальных архивах», организованного Всероссийским Научно-исследовательским институтом документоведения и архивного дела (ВНИИДАД); в заседании Научно-методического совета архивных учреждений Приволжского федерального округа. Работа НМС прошла в режиме видеоконференции, рассмотрены наиболее актуальные вопросы организации архивного дела в регионах ПФО и в России в целом.

Также в онлайн режиме продолжил свою работу образовательный проект «Академия архивной службы». Госархивом организована встреча с Юмашевой Юлией Юрьевной – доктором исторических наук, членом-учредителем Межрегиональной Ассоциации «История и компьютер» и редколлегии журнала «Историческая информатика», экспертом Федерального архивного агентства. Состоялась лекция на тему: «Технология баз данных: вопросы теории и практики на примере просопографических баз данных». Впервые организованы и проведены онлайн-экскурсии по документальной выставке «Страницы истории Симбирского-Ульяновского края».

Планируется и дальнейшее проведение виртуальных экскурсий по действующим выставкам, и разработка новых онлайн-проектов, приуроченных к памятным и знаменательным датам Ульяновской области.

Общий охват онлайн-проектов, представленных Государственным архивом Ульяновской области, составил более 20 000 пользователей интернет-ресурсами.

Все проекты госархива носят просветительский характер и способствуют популяризации исторического и культурного наследия нашего края.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МУСУЛЬМАНСКИХ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ НА ПРИМЕРЕ ЮЛБАТ МАМАДЫШСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Аңдатпа. Татарстан Республикасы Сабин ауданы Юлбат ауылының метрикалық кітаптарының мысалында татарлардың демографиялық тарихын қайта құру үшін ғана емес, сонымен қатар, деректердің осы түрінің басқа да облыстардағы перспективалары туралы тақырып қозғалады. Метриканың арқасында туу, өлім, ауыру немесе елді мекендер арасындағы некеге байланысы туралы кез-келген статистикалық мәліметтерді білуге болатындығымен қатар, дереккөз халықтың сауаттылығы, тілі, діни қызметкердің білімі мен сауаттылығы туралы мәліметтерді ұсынады. Неке қию, ажырасу, белгілі бір ауылдар мен ауыл тұрғындарының өмірі және басқа да көптеген мәліметтер туралы ақпаратты зерттеу арқылы белгілі бір елді мекеннің дәстүрін байқауға болады. Бүгінгі таңда мұсылман метрикалық кітаптары көптеген адамдардың назарын аударатын зерттелмеген дереккөз болып қала береді.

Кілт сөздер: Метрикалық кітаптар, азаматтық хал актілері, демография.

Аннотация. На примере метрических книг села Юлбат Сабинского района Республики Татарстан ведется тема по возможным перспективам этого вида источников не только для реконструкции демографической истории татар, но и других областей. Помимо того, что благодаря метрикам можно узнать какие-либо статистические данные о рождаемости, смертности, заболеваемости или сведения о брачных связях между населенными пунктами и т.д., источник предоставляет сведения о грамотности населения, о языке, об образованности и грамотности самого священнослужителя в плане ведения самой метрической книги, его чистописании, подходах. Есть возможность проследить традиции того или иного населенного пункта благодаря изучению сведений о бракосочетании, разводе, состоятельность жителей тех или иных сел и деревень и многие другие сведения. На сегодняшний день мусульманские метрические книги остаются не исследованным источником, который привлекает к себе внимание большое количество лиц.

Ключевые слова: Метрические книги, акты гражданского состояния, демография.

Abstract. The possibility of using this type of sources not only for reconstructing the demographic history of the tatars, but also in other areas is considered on the example of Yulbat village metric books in the Sabinsky district of the Republic of Tatarstan. The source gives information about the population's literacy rate, language, education and literacy of the muslim clerics in terms of maintaining the metric books, their penmanship in addition to the fact that metrics can be used to find out any statistical data on the birth rate, mortality, morbidity or information about marital relations between people from different localities, etc. It is possible to trace the traditions of a particular locality by studying information about marriage, divorce, the wealth of population, etc. Nowadays the muslim metrical books remain an unexplored source that attracts the attention of a large number of researchers

---

21 сентября 1828 года Сенат издал указ «О введении в употребление метрических книг по Оренбургскому духовному магометанскому управлению». Первые метрические книги с правилами их заполнения были разработаны и представлены Духовным собранием в Оренбургское губернское правление в начале 1829 года, а затем разосланы в места проживания мусульман.

Для Закавказского края метрики были учреждены в 1872 году. Однако среди кочующих народностей (киргизы, калмыки) регистрация рождений, смертей и браков практически не велась.

После Октябрьской революции 1917 года функция регистрации записей гражданского состояния начинает переходить в руки органов ЗАГС. Здесь важно отметить, что мусульманские метрические книги в некоторых областях велись вплоть до середины XX века, однако они уже к тому времени не имели юридической силы и велись неофициально.

Несмотря на все свое многообразие, этот уникальный комплекс источников периода XIX – первой половины XX вв. требует со стороны исследователей более детального изучения. Метрические книги уже становились предметом исследования, однако до сих пор нет работ, рассматривающих данный источник системно. Имеются краеведческие исследования, посвященные отдельным населенным пунктам, мечетям, медресе или генеалогические работы известных и знатных татарских родов и т.п. Далеко не все хранящиеся в архивах и музеях метрические книги введены в научный оборот. Исследователей, владеющих старотатарской графикой и приемами анализа рукописных текстов в метрических книгах также невелик, что существенно ограничивает круг специалистов по данной тематике. Немаловажную роль при чтении источников подобного рода играет начитанность исследователя. Этот тот пласт источников, который требует сосредоточенности и пристального внимания при изучении.

Нужно отметить, что метрические книги до настоящего времени остаются недостаточно исследованными. Лучше всего исследованы православные метрические книги, которым посвящено немалое количество публикаций. Подробное исследование метрических книг проводится Д.Н. Антоновым [1,2,3], А.В. Елпатьевским [4], М.С. Каштановым [5], М.А. Морозовой [6] и другие [7, 8].

В сравнении с православными метрическими книгами мусульманские метрические книги состояли из четырех разделов. В разделе «о родившихся» указывалась такая информация, как порядковый номер (отдельно порядковый номер для мужского и женского пола), имя ребенка, день и месяц рождения, сословие, имя и отчество родителей, место рождения ребенка.

В разделе «о бракосочетавшихся» в первой колонке указывается порядковый номер зарегистрированной актовой записи, затем, как правило, следует информация о дне и месяце факта и возраст невесты и жениха. Важно отметить, что в данной колонке мулла мог написать просто день и месяц брака, а возраст брачующихся пишет уже в третьей колонке. В третьей колонке пишется информация о невесте: из какой деревни родом невеста, возраст (не всегда пишется в данной колонке) из какого сословия происходит, имя и отчество отца (в некоторых случаях отчество отца не пишется). После невесты, как правило, указывается такая же информация про жениха, и после всего этого мулла пишет какой по счету брак у жениха и невесты. В четвертой колонке части о бракосочетавшихся указывают информацию про представителей (вәли вәкилләр) со стороны жениха и со стороны невесты. Как правило, ими выступают либо отцы, либо же старшие или младшие братья. В колонке содержится информация о свидетелях, тоже имеющая свою специфику. Пятая колонка дает информацию о размере махра, о том, сколько из общего размера, сторона жениха отдала сразу, и сколько согласуется отдать.

Третья часть метрической книги, сведения «о разводах», тоже имеет свою специфику и особенность для начального периода последней четверти XIX века. В первой колонке пишется порядковый номер записи, во второй колонке идут имена и отчества мужа и жены, в отдельной колонке указывается день и месяц развода. Дальше описываются условия развода, его причина, и согласие сторон. В четвертой колонке указывается информация о свидетелях, которых было 2 или 4.

В четвертом разделе «об умерших», после порядкового номера и данных об умершем пишется день и месяц смерти, возраст умершего, причина смерти и место смерти.

Государственный архив Республики Татарстан начал работу по индексации метрических

книг и ревизских сказок. В рамках индексации были изучены записи актов гражданского состояния села Юлбат Сабинского района Республики Татарстан.

Село [9] известно с 1678 года. В дореволюционных источниках упоминается также как Енбулатова, Ямбулатово. В XVIII - 1-й половине XIX вв. жители относились к категории государственных крестьян. Занимались земледелием, разведением скота. В начале XX века здесь функционировали мечеть, мельница, 3 мелочные лавки. В этот период земельный надел сельской общины составлял 1171,1 десятины.

До 1920 года село входило в Сатышевскую волость Мамадышского уезда Казанской губернии. С 1920 года в составе Мамадышского кантона Татарской АССР. С 10.08.1930 года в Сабинском районе. Число жителей: в 1782 году - 70 душ мужского пола, в 1859 году - 443, в 1897 году - 692, в 1908 году - 902, в 1920 году - 869, в 1926 году - 827, в 1938 году - 725, в 1949 году - 529, в 1970 году - 524, в 1979 году - 422, в 1989 году - 453, в 2002 году - 428 человек.

Сотрудниками архива были изучены метрические книги населенного пункта за 49 лет (с 1865 по 1918 годы). Документы за 1869-1871, 1888, 1916 гг. в архив на хранение не поступали. Всего было обнаружено 1400 записей о рождении, 335 записей о бракосочетании, 78 записей о разводе, 829 записей о смерти.

Если говорить о разделе «о родившихся» выясняется, что за 49 лет было рождено 736 детей мужского пола и 666 детей женского пола. Мальчиков чаще всего называли арабо-персидскими именами, например: Габдулла, Ибрагим, Мухамметрахим. В редких случаях встречались тюркские компоненты: «Бай»-, «Нур-», «Миңне-», «-жан». Стоит отметить, что большинство имен были двухкомпонентными например: Габделькадыр, Мухаммедсабир, Габдуллазян. Среди женских имен часто встречаются компоненты «Биби-» или «-Бикә».

Исследование метрических книг позволяет изучить род деятельности и социальное положение жителей одного населенного пункта. Например, из 1400 записей о рождении в 921 случаях родители указаны земледельцами, 9 раз – священнослужителями, 1 – мещанином. В 469 случаях социальная принадлежность не указывалась, однако 49 из них подписаны солдатами.

Социально-экономические и природные явления всегда оказывали непосредственное влияние на демографическую ситуацию. Изучив метрические книги за каждый можно выделить основные демографические ямы. Так, например в 1878 году в деревне родилось всего 10 детей, хотя среднее значение за предыдущие 3 года равняется 22,6, в последующие 3 года рождалось в среднем 19 человек. Такие же ямы наблюдаются в 1892 году из-за сильного голода в Поволжье и в 1917 году. Самый большой показатель рождаемости был в 1904 году – 46 человек.

Изучив показатели по 335 бракосочетаниям, были получены следующие выводы. Средний возраст женихов составил – 29,8 лет, средний возраст невест – 23 года. При этом стоит учесть, что из-за высокой смертности многие связывали себя узами брака несколько раз в течении жизни. Так, максимальный возраст жениха зафиксирован на отметке в 70 лет,

максимальный возраст невесты – 65 лет. Минимальный возраст жениха – 19 лет, минимальный возраст невесты – 17 лет. Данные факты могут служить опровержением распространённого мнения о ранних браках среди татар. Однако, стоит учесть, что при регистрации брака моллы могли намеренно указывать ошибочный возраст.

Благодаря метрическим книгам появляется возможность изучить ареал брачных связей населенных пунктов. Так как сведения никак не регистрировались в деревне невесты, в метрических книгах часто указывается место жительства жениха. По д. Юлбат женихи чаще всего были из той же деревни (132 случая), потом идут расположенные по соседству деревни Сатышево (27), Теникеево (23), Кильдебяк (15), Верхние Шитцы (12), Зюри (9) и т.д. Стоит отметить, что были зарегистрированы женихи из г. Троицка Оренбургской губернии и д. Верхние Кайги Златоуского уезда Уфимской губернии.

Изучение записей о смерти дает большие возможности изучения статистических данных

о возрасте, причине, дате смерти. Изучение лингвистических особенностей названия причин смерти в сравнении с различными уездами Казанской и других губерний заслуживает отдельного внимания. Из индексированных данных видно, что 34% рожденных погибало еще в возрасте до 1 года, до 10 лет умирало 56% из общего числа умерших. В промежутке от 20 до 40 лет зафиксировано большое количество смертей женщин при родах. За период в 49 лет больше 70 лет сумели прожить только 127 человек или 15%.

Среди причин смерти чаще всего встречается эпилепсия – 38%, которая была указана у большинства детей до 10 лет. Также встречаются «боли в животе» – 17%, «боли в голове» – 10%. Здесь невозможно определить четкой причины смерти, так как «диагноз» ставил сам имам-хатыйб или мулла. Также встречаются: оспа – 9%, кашель – 2%, чахотка – 5%, краснуха – 5%. При смерти людей в возрасте старше 60 лет чаще всего указывалась «старость». Были и необычные причины смерти, как «замерз в поле», «утонул в речке», «убит в лесу».

Метрические книги на сегодняшний день остаются уникальным источником, который имеет важное социально-правовое и научно-историческое значение. В дореволюционной России мусульмане регулировали семейно-брачные и имущественные отношения по нормам шариата, что было обязанностью исламских духовных учреждений. Несмотря на некую скупость представленного материала в данных документах, информация, содержащаяся в них остается ценным источником не только для генеалогов и краеведов в их стремлении познать историю какого-либо края, свою родословную, но и большой интерес в настоящее время возникает и к историкам в целях изучения как мусульманского законодательства, семейно-брачных и наследственных отношений, так и быта, культуры и искусства ведения тех или иных обрядов, торжеств, следуя законам шариата. Комплексное изучение метрических книг отдельных приходов или регионов дает возможность для изучения традиций, устоев, сложившихся в определенном регионе, а также проследить эволюцию общества во всех его контрастах. Однако, в настоящее время данный пласт источников остается недооцененным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Антонов Д. Н. Метрические книги: историко-архивоведческий взгляд // Вестник архивиста. 1993. С. 92-96.
2. Антонов Д. Н. Восстановление истории семей (родов). Возможности идентификации информации по данным метрических книг и ревизских сказок // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». М., 1994. № 10. С. 62-63.
3. Антонов Д. Н. Антонова И. А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. 1996. № 4. С. 15-28. № 5. С. 26-39.
4. Елпатьевский А. В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) // Актовое источниковедение. М., 1979. С. 55-107.
5. Каштанов С. М. О подлинности и достоверности актовых источников // О подлинности и достоверности исторического источника. Казань, 1991. С. 26-30.
6. Морозова М. А. К вопросу об особенностях метрических книг XVIII-нач. XX вв. (Сравнительный анализ документов епархиального, военного и придворного ведомств) // Исследования молодых ученых по отечественной истории. Тамбов, 1998. С. 11-16.
7. Усманова Д.М. Мусульманские метрические книги в Российской империи: между законом, государством и общиной (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.) /Д.М. Усманова //Ab imperio. 2015. № 2. С. 106-153.
8. Салахова Э.К. Мусульманские метрические книги России // Гасырлар авазы. 2018. №1(90). С. 81-96.
9. Татарская энциклопедия: В 6 т./ Гл. ред. А.М. Мазгаров, ответ. ред. Г.С. Сабирзянов. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2014. – Т. 6: У-Я. -477 с.

АРХИВТЕРДІҢ МӘДЕНИ, ҒЫЛЫМИ, ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР-
МЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Аңдатпа. Мақалада Алматы қаласы мемлекеттік архивінің құрылған күнінен бастап өсу тарихы, бүгінгі күнге дейінгі Республика көлеміндегі архивтермен, мәдени мекемелермен, Алматы қаласы бойынша Жоғарғы және орта білім беретін оқу орындарымен, тарихи музейлермен, қоғамдық орындармен, шет мемлекеттер архивтерімен қарым-қатынасы туралы айтылады. Сонымен бірге, соңғы 5 жыл көлеміндегі басқа мекемелермен бірлесе жасаған суретті-құжаттық көрмелер, республикалық семинарлар, дөңгелек үстелдер, кездесулер мен еске алу кеіштері, мерейтойлар сияқты іс-шаралардан мысалдар берілген.

Кілт сөздер: архив тарихы, мәдени байланыс, іс-шаралар, нәтижелер.

Аннотация. В статье рассматривается история об развития Государственного архива города Алматы со дня его создания, отношениях с архивами, учреждениями культуры, учебными заведениями высшего и среднего образования по городу Алматы, историческими музеями, общественными местами, архивами иностранных государств до сегодняшнего дня. Вместе с тем, представлены примеры таких мероприятий, как иллюстрированно-документальные выставки, республиканские семинары, круглые столы, встречи и вечера памяти, юбилеи, созданные совместно с другими учреждениями за последние 5 лет.

Ключевые слова: история архива, культурные связи, мероприятия, результаты.

Abstract. The article tells about the history of the State Archive of Almaty since its creation, relationships with archives, cultural institutions, educational institutions of higher and secondary education in Almaty, historical museums, public places, archives of foreign States to the present day. At the same time, examples of such events as illustrated and documentary exhibitions, national seminars, round tables, meetings and evenings of memory, anniversaries created jointly with other institutions over the past 5 years are presented.

Keywords: archive history, cultural relations, events.

«Алматы қаласының мемлекеттік архиві» 1982 жылдың 29 қаңтарындағы Қалалық атқару комитеті бекіткен №3/51 шешіммен құрылған. Қазір Қазақстандағы XX–XXI ғасырлардағы Алматы тарихын қамтитын миллионнан астам істер сақталған ең үлкен архивтердің бірі. Арнайы салынған 9 қабатты архив ғимаратының аумағы 22500 шаршы метрді құрайды. Ғимарат халықаралық стандарттың талаптарына сәйкес жоғары технологиялық жабдықтармен: заманауи автоматтандырылған, өрт сөндіру, күзеттік дабыл жүйелерімен қамтылған.

Бүгінгі күні архивте 1162116 (1 млн 62 мың 116) сақтау бірлігін құрайтын–1895 (1 мың 8 жүз 95) қор бар. Архивте 1918 жылдан бүгінгі күнге дейінгі Алма-Ата және Алматы кәсіпорындары, мекемелері мен ұйымдарының қызметі барысында жинақталған құжаттар мен материалдар, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Верный қаласының жекелеген құжаттары сақталған. Бұл құжаттардың тарихи дереккөздері ретіндегі маңыздылығы қаланың 1929 жылдан 1997 жылға дейін Қазақстанның астанасы, ал бүгін республикалық мәні бар, ғылыми, мәдени, өндірістік және сауда- қаржылық орталығы болғанымен анықталады.

Архив жыл сайын: 28000-нан астам тұтынушыларға архивтік ақпарат береді.150- ден астам ақпараттық шаралар өткізеді: құжат көрмелерін ұйымдастыру, оның ішінде дөңгелек үстел-

дер, конференциялар, семинарлар, кеңестер, дәрістер, қор құрушылармен кездесулер, еске алу кештері, экскурсиялар өткізіп тұрады. 80-нен астам Бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде: «Алматы Ақшамы», «Казахстанская правда», «Айқын», «Ұлан» газеті, «Қазақ тарихы», «Вопросы документооборота», «Қазақстан архивтері», журналы, және Жыл сайын Алматы қаласының мемлекеттік архивінде шығарылып тұратын «Архив хабаршысы» басылымында мақалалар жариялаумен қатар; «СТВ», «Алматы», «Таң Шолпан», «Хабар» телеарналарында сұхбат беріп отырады. Сонымен қатар әлеуметтік желілерде архив жаңалықтары электронды түрде жарияланады.

Бүгінгі таңда Алматы қаласы мемлекеттік архиві қаладағы беделді мекемелер қатарында. Бұған себеп: архив мамандарының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына, аймақтық «Алматы қаласындағы архив істерінің дамуы», «Шетелдік архивтік және ғылыми мекемелердегі Қазақстан үшін мәдени және тарихи құнды құжаттардың көшірмесін алумен іздестіру» сияқты шараларға қатысуы. Сонымен қатар, архив құжаттарынан жинақтар, анықтамалар, мерзімдік басылымдарда мақалалар жариялау арқылы құжаттарды танымал ету, ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастыру, халықаралық және республика көлемінде семинарлар өткізу, қор құрушылардың мерейтойларына орай еске алу кештерін және құжаттық көрмелер дайындау арқылы қаланың мәдени өміріне үлес қосуда.

Архивтің қызмет көрсету аясына кіретін мекемелер мен кәсіпорындарға, ұйымдарға іс жүргізу және нормативті құжаттарды жасау бойынша, архивтік сақтау, құжаттардың құндылығына сараптама жасау және мемлекеттік сақтауға сұрыптау мәселелері бойынша қажетті кеңестік-әдістемелік көмек көрсетеді.

Архивте архивтану, археография және осы салалар бойынша әдістемелік-нұсқаулықтар, әртүрлі анықтамалықтар, энциклопедиялармен қамтамасыз ететін кітапхана және Анықтамалық ақпараттық қор (ААҚ) жұмыс істейді. Сонымен қатар, кітапханада архив қызметкерлері мен зерттеушілер пайдаланатын 2000 данадан астам кітап және 20000 дана газеттер мен журналдар тігінділері жинақталған. Архив құжаттарынан жоғарғы оқу орындарының студенттері жыл сайын ондаған дипломдық жұмыстар жазады.

Архивке жылына Ресей, АҚШ, Польша, Германия, Бельгия, Италия елдерінен 100-ден астам зерттеушілер келеді.

Архив Алматы қаласы бойынша қоғам мен азаматтардың қызығушылығын тудыратын Ұлттық архив қорынан алынған ғылыми құжаттарды пайдаланумен қатар, жариялауды да ұйымдастырады.

Алматы қаласы мемлекеттік архивінің Қазақстан және шетелдік архивтермен, ғылыми мекемелермен байланысы. 2003 жылдан бері архив мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында қала тарихы бойынша құжаттарды анықтау жұмыстарын жүргізді. Алматы қаласы архив қызметінің мамандары қазақстандық архивтерде сақталған құжаттардың құрамын сараптап шықты. Іргелес елдердегі құжаттардың құрамын тиянақты зерттеу мақсатында архив Санкт-Петербургтегі Ресей Мемлекеттік тарихи архивке, Ресей Федерациясының Мәскеу Мемлекеттік архивіне, Омск Мемлекеттік облыстық архивіне іссапарлар ұйымдастырды.

Қала тарихына қатысты бірнеше жүздеген құжаттар анықталып, құжаттар мен істердің тізімі жасалды және іссапарды ұйымдастырудың жоспары құрылды.

2005 жылы Алматы қаласының мемлекеттік архиві ұйымдастыруымен Стамбулға (Турция) жазушы, этнограф, аудармашы Халифа Алтайдың жеке құжаттарына сараптама жасау және алу мәселелері бойынша іссапар жүзеге асты. Х.Алтайдың баласынан архивке сый ретінде оның жеке құжаттары, мақалалардың қолжазбасы, хаттары алынды.

Архив 2006 жылы Қазақстан Республикасы ғылым және білім Министрлігінің Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтымен Жетісу тарихына қатысты құжаттарды анықтау, көшірмесін алу үшін шетелдің архивтері мен ғылыми мекемелеріне бірнеше іссапарлар ұй-

ымдастыру бойынша іскерлік байланыс туралы келісім шарт жасады. Қорытындысында Қытайдың Бірінші тарихи архивінен сирек кездесетін құжаттар: XVIII ғасырдың ортасындағы картографиялық материал, Цин империясымен қазақ руларының сауда-саттық қарым-қатынасын куәландыратын құжаттардың көшірмесі алынды. Олардың ішінде Абылай хан, Әбілпейіз сұлтанның хаттары, қазақтың салты мен дәстүрлері туралы мәліметтері бар қолмен жазылған «Западный край» кітабының көшірмесі бар. Бейжін ұлттық мәдениет сарайынан дүнген, қазақ, манжур, монғолдардың көшіп-қону орындарымен басқару жүйесі туралы 1912 жылғы қолжазба кітаптың да көшірмесі алынды.

2006 жылы архив қызметкерлері Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен 1912 жылғы Верный қаласымен Жетісу өлкесіндегі мұсылмандар қозғалысы туралы қолжазбасының көшірмесі, әскери губернатордың, халықтың хал-жағдайы туралы 1916 жылғы есебі және т.б. Ресей мемлекеттік экономика архивінен 1939 жылғы бірінші кезектегі Бүкілодақтық халық санағы бойынша деректер, Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архивінен: Сәкен Сейфуллиннің хаттары, 1948-1954 жылдардағы сурет-құжаттар, 1942-1944 жылдарды қамтитын Панфилов дивизиясының командалық құрамының фотоқұжаттары т.б. Ресей мемлекеттік кітапханасынан (Мәскеу қаласы) мақалалар көшірмесі әкелінген. Олардың ішінде Н. Абрамованың «Укрепление Верное», И. Завалишинаның «Семиречинский край», А.Рогачеваның «Очерки торговли Семиречинской области в 1868 – 1869 годах», В. Монастырскийдің «Очерк о состоянии пчеловодства в Семиреченской области в 1856–1870 годах». Ресей Ұлттық кітапханасынан (Санкт-Петербург) «Жетісу облыстық ведомстволарында» жарияланған нұсқау хат және губернатор бұйрықтарының көшірмелері алынған. Әкелінген құжаттар негізінде № 390 қор құрылды. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі, Шығыстану институты ғалымдарымен байланысы арқасында архив қоры 2007 жылы Францияның Ұлттық архивтерінің құжаттары көшірмелерімен толықты. Олардың ішінде 1831–1888 жылдардағы Орталық Азия оңтүстігінің картасы: 1876–1882 жылдары Түркістанға жасалған ғылыми экспедицияның жазбалары; 1879 жылғы Жетісу облысының статистикалық деректері, XIX ғасырдың 70 жылдарындағы «Түркістан альбомының» суреттері бар.

2010 жылы архивке Ұлыбританиядан құжаттардың көшірмелері келіп түсті. Британия кітапханасы және Корольдік Азиялық қоғамының кітапханасынан, шығыстанушы ғалымдардың іскерлік байланысының арқасында, XVII-XVIII ғасырлардағы картографиялық материалдардың көшірмелері әкелінді. Архив X ғасырлық қолжазба көшірмесімен де толықты. Бұл қолжазба руналық әріптермен жазылған, 59 беттен тұратын, түс жору туралы, түркі тілді жәдігерлердің ең құндысы болып табылады. Аймақтық – салалық бағдарламаның арқасында архив қазақстандық архивтерде баламасы жоқ, сирек кездесетін 621 іспен толықты.

Соңғы бес жыл көлемінде архивте ұйымдастырылған және өткізілген Халықаралық, республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциялар, семинарлар, дөңгелек үстелдерге тоқталатын болсақ: 23 қыркүйек 2015 жылы «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қайта оралған жәдігерлер» тақырыбында Қазақ хандығының 550 жылдығына байланысты дөңгелек үстел өткізіліп, Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты алыс және шетел мұрағаттарынан әкелінген құжаттардан және Қазақстан Республикасы мәдениет және спорт Министрлігінің «Республикалық кітап мұражайы» РМҚК ұйымдастыруымен «Қазақ хандығына 550 жыл» атты кітап көрмесі жасалды. Бұл құжаттарда Орта Азия және Қазақстанның географиялық жағдайы, осы аймақтың тарихи-мәдени ескерткіштері, қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, аңыздары және сол жердің табиғатына жан-жақты ғылыми талдаулар жасалынып, ондағы болған тарихи өзгерістер туралы мәліметтер берілген. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында батыс елдердің зерттеушілері мен саяхатшылары Орта Азия мен Қазақстан аумағына жүргізген ғылыми экспедициясы кезінде түсірілген «TURKESTAN» альбомындағы және «Жетісу» ескерткіштері атты суреттер топтамасы ерекше орын алады. Суреттегі таңбалы тастар бүгінгі «Таңба-

лының» бастауы ма әлде жалғасы ма? Тақырыпқа орай дөңгелек үстелге «Таңбалы мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық мұражайы» өзінің «Тарихтың түпқазығы-Таңбалы» және де «Республикалық кітап мұражайы» - «Қазақ хандығына 550 жыл» атты кітап көрмелерімен қатысты. Сонымен қатар жазушы, «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері Нағашыбек Қапалбекұлы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық мемлекеттік университеті тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Бақыт Есламбекқызы Нұрпейісова, тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогика университетінің профессоры Талдыбек Әлиұлы Нұрпейіс, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогика университетінің кафедра меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, саясат ғылымының докторы Жомарт Құдайбергенұлы Сімітқовтың, Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми жетекші маманы, тарих ғылымдарының кандидаты Нәпіл Базылханның және де тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Президенттік мұрағаты директорының орынбасары Әлімғазинов Қайрат Шәкәрімұлының жасаған баяндамаларынан студенттер мен мұрағатшылардың қазақ хандығы туралы тың әрі қызықты мәліметтер алуына зор үлес қосумен қатар болашақта бірлесе жұмыс жасаудың маңызды үлгісі болды.

29 қыркүйек 2015 ж. Халықаралық «Жанашыр» қоғамдық қоры Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің тапсырмасы бойынша шетелдерде тұратын отандастармен қарым-қатынасты нығайту мақсатында жоба ұйымдастырды. Жобаға сәйкес Алматы қаласы мемлекеттік архивінің кеңес залында «Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты дөңгелек үстел өтті. Бұл іс-шараға шетелде тұратын қазақ диаспорасының өкілдері Германиядан Абдулхаум Кесежи, Сүлеймен Шадкам, Шұғайып Ерол, Франциядан Абдулсамет Алтай, Ұлыбританиядан Бешир Жаналтай, Финляндиядан Айкен Соленен, Түркиядан Батыр Хамзаұлы, Ресейден Жарқын Өтешова қатысты. С.Демирел атындағы университеттің профессоры Ислам Жеменей мен Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының жинақтау және құжаттама басқармасының басшысы Жәнібек Зейнеловтардың жасаған баяндамалары тыңдалды. Іс-шараға Алматы қаласы мемлекеттік архивінің жеке қор құрушылары, филология ғылымдарының докторы Нұрдаулет Ақыш, «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі», «Дәстүрлі және заманауи кимешек үлгісінің авторы және орындаушысы Ғалия Қайдауылқызы Айуап, «Ақтұмар» тарихи-этнографиялық мұражайдың меңгерушісі Сәуле Мереке қатысып өз пікірлерін білдірді. А. Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған республикалық қазақ мамандандырылған музыка мектеп-интернатының 10-сынып оқушысы Смағұл Әсеннің қылқобызы ғасырларды жалғаған бабалар үніндей болды.

26 ақпан 2016 ж. «Елдің еркесі, өнердің серкесі, жігіттің сұлтаны – Кәукен» Қазақстан Республикасының халық әртісі, Абай атындағы опера және балет театрының әншісі, қазақ өнерінің қаһарманы, «Тәуелсіз Тарлан» сыйлығының лауреаты, Т. Жүргенев атындағы Ұлттық Өнер Академиясының профессоры, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің №416 қор құрушысы Кәукен Кенжетаевтің 100 жылдық мерейтойына орай еске алу кеші Т. Жүргенев атындағы Ұлттық Өнер Академиясымен бірлесе ұйымдастырылып, архив қорынан алынған «Егер сурет сөйлесе» тақырыбындағы жеке қор құжаттарынан алынған суретті-құжатты көрмені Алматы қаласы мемлекеттік архивінің қызметкерлері Л. Рахипова мен Г. Тұтбаева таныстырды. Атаулы кешке М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, доцент Аманкелді Мұқан және К. Кенжетаевтың немересі Әсел Кенжетаева «100 лет признания» жаңа кітаптың тұсаукесерін жасады. Т. Жүргенев атындағы Ұлттық Өнер Академиясы студенттерінің театрлық қойылымы және К. Кенжетаев түлектерінің концерті тамашаланды.

25 сәуір 2016 жылы Қазақстан Республикасының мәдениет және өнер қайраткері, ҚР халық әртісі, дарынды сазгер, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің №654 қор құрушысы. Әсет Көпбайұлы Бейсеуовтың 80-жылдық мерейтойына орай «Көнілді- әуен, Өмірі-өлең-Әсет Көпбайұлы» атты еске алу кеші және «Әсеттің әсем әндері» атты кітаптың тұсаукесері аталып өтті. Іс-шараға Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, көркем аудармашы

Досан Жанбота, Қарғалы ауылы Әсет Бейсеуов атындағы мектеп мұражайының негізін салушы Тұрсынбек Ешенқұлов, белгілі сазгер В. Питерцев пен ақын, Франц Кафка сыйлығының лауреаты Ш. Сариев, ақын Әбдірахман Асылбек, ақын, «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Серік Тұрғынбеков қатысып композитордың өмір жолы, шығармашылық қызметі жайлы ой-пікірлерін ортаға салды.

«Әсеттің әсем әндері» атты кітаптың тұсаукесерін ҚР халық әртісі Н. Нүсіпжанов, «Өлке» баспасының қызметкерлері Мереке Құлкенов пен Ардақ Мұқышева және Т.Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясының ректоры Б. Нүсіпжановалар жасады. Еске алу кешіне келген ҚР халық әртісі Сара Тыныштығұлова және ҚР еңбек сіңірген қайраткері Әсел Мәмбетова кеш соңында сөз алды. Алматы қаласының мемлекеттік архивінде өткен еске алу кеші жайлы 26 сәуір күні Қазақ Радиосы «Шалқар» арнасының тікелей толқынынан шыққан «Алматыдан сөйлеп тұрмыз» атты ақпараттық сазды сағатында Алматы қаласы мемлекеттік архивінің ұйымдастыру бөлімінің басшысы Л. Рахипова әңгімелеп берді.

27 қаңтар 2017 жыл Театр сыншысы, аудармашы, педагог, Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері ҚР Мемлекеттік сыйлығының, «Платиналы Тарлан» лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері, Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің №423 қор құрушысы Әшірбек Сығайдың 70-жылдық мерейтойына байланысты «Сұңқардай саңқылдаған Сығай еді...» атты еске алу кеші және «Сені іздейміз біз енді мінбелерден» тақырыбында суретті-құжатты көрме ұйымдастырылып, кешке Жазушылар Одағының мүшелері, танымал ақын жазушылар, өнер қайраткерлері, көз көрген замандастары, әріптестері, шәкірттері мен туыстарының қатысуымен өтті.

12-13 қазан 2017 жылы ҚР Президенті архивінің ұйымдастыруымен «Архивное дело на современном этапе: проблемы, практика, инновации» тақырыбында конференция ұйымдастырылып, Америка Құрама Штаттары архивтер мен құжаттарды Ұлттық басқару бойынша бас сарапшы Крис Нойлер және алыс және таяу шет елдерден қонақтар келді. Конференциядан кейін архив ісін көру, тәжірибе алмасу мақсатындағы Құрама Штаттарына жасалған іссапарға Алматы қаласының Мемлекеттік архивінің директоры А. Ботанов барып қайтты.

2017 жылдың 24 қарашасында Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архивінде № 284 қор құрушы, Шығыстанушы, ғалым тюрколог, теолог, жазушы, аудармашы, этнограф, №284 қор құрушысы Халифа Алтай Ғақыпұлының 100 жылдық мерейтойына орай «Ұрпақты имандылыққа бастаған абыз» тақырыбында дөңгелек үстел өткізілді. Аталған іс-шара Т. Жүргенов атындағы өнер академиясының студенттерінің «Ақтабан шұбырынды» жылдарындағы «Елім-ай» өлеңін қобызда ойнаумен басталды. Кеш барысында «Нұр-мүбәрәк» Египетислам мәдениеті университеті, «Әбу Халифа» орталығының жетекші ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор Ислам Жеменей, Ж. Елебеков атындағы эстрада-цирк колледжінің студенттері, жазушы драматург, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Төрағасының орынбасары Сұлтанәлі Балғабаев, Журналистер Одағының мүшесі, ғалым публицист ҚазҰУ оқытушысы Досан Баймолдаұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогика университетінің кафедра меңгерушісі Сімтіков Жомарт Құдайбергенұлы, Шығыс Қазақстан облысы қажылар қауымдастығының және Өскемен қаласындағы Халифа Алтай мешітінің ақсақалдар алқасы төрағасы Бағдаулет Нұрсел, Халифа Алтайдың ұлы «Халифа Алтай» қайырымдылық қорының төрағасы Абдурахим Алтай, Ғылым ордасы сирек кітап қолжазба және Ұлттық әдебиет бөлімінің басшысы Абиқова Гүлшат Мәсәлімқызы қатысқан іс-шарада абыздың өмірі мен ұрпақты имандылыққа бастау жолындағы еңбектерімен таныстырылып, Халифа Алтай қорына қызығудылық танытқан қонақтарға экскурсия ұйымдастырылды. Іс-шара нәтижесінде «Түркі әлемінің ғұламасы Х.Алтайға 100 жыл» жинағы жарық көрді.

26-қаңтар 2018 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Приоткрывая страницы прошлого... Алма-Ата 40-х-90-х годов, глазами очевидцев» тақырыбында ұйымдастырылған

дөңгелек үстелге өлке танушылар мен қала аумағындағы мәдени- тарихи ескерткіштерді сақтаушы музей қызметкерлері қатысты. 12 желтоқсан 2018 ж. Алматы ішкі істер саясат Басқармасы «Адырна» ұлттық этнографиялық бірлестігімен бірге «Тұғырлы бол Тәуелсіздік» тақырыбында өткізілген дөңгелек үстелге «Желтоқсан» ұйымы және оқиға кейіпкерлері мен көзкөргендер шақырылды.

Алматы қаласы мемлекеттік архивінің №419 қорында тарихшы ғалым, ҰОС-на қатысушы, зейнеткер полковник, шетелдік әскери тұтқындар мен жер аударылғандар жөніндегі Республикалық комиссияның мүшесі Алданазаров Асқанбек Сапарұлының құжаттары сақталуда. Асқанбек Алданазаров 1978 жылы Сейім архиві мен Польшаның өзге де архивтерінде жұмыс істеп, қазақстандық жауынгерлер мен әскери тұтқындардың тағдырларын анықтаған.

18 шілде 2019 жылы Польшаға жер аударылған поляктардың тарихы туралы деректемен архив директорының орынбасары Исалова Айсұлу Мардешқызы барып қайтты.

15 шілде 2018 жылы Алматы қаласы Мемлекеттік архивінің жас мамандары Қызылорда қаласында өткен «ТМД елдері жас архившілерінің II жазғы мектебі» конкурсына архивтің жас мамандары қатысып 3 орын иеленді.

2019 ж 15-қазан күні Алматы қаласының мемлекеттік архивінде «Сан ғасырлар тарихы жинақталған» тақырыбында іс-шара өтті. Алдын ала жоспарланған шараға Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы Атырау облысы мемлекеттік архиві «Ұлы даланың жеті қыры», «Архив-2025» бағдарламасы аясында «Отанға оралған құжаттар» тақырыбында көшпелі құжаттық көрмелерін алып келді. Көрмеге Оренбург (бұрынғы Орынбор) мемлекеттік архивінен алып келген әйгілі император Елизавета Петровнаың билік еткен кезеңіндегі 1744 жылы Кіші Орданың құпия кеңесшісімен хат алысуларынан бастап, Абылайды хан етіп жариялауды бекіту туралы іс, М.И.Ильминскийдің Ташкент мұғалімдер семинариясында тіл оқыту туралы Түркістан генерал губернаторына жазған хаттары және т.б құнды құжаттарының көшірмелері қойылды. Құжаттық көрмені Атыраулық архив қызметкерлері таныстырды. Тақырыпқа сәйкес Алматы қаласының мемлекеттік архивіне шетел архивтерінен алынған құжаттармен қатар архив қорындағы музей, сурет көрмелері таныстырылып, Атырау облыстық архивінің басшысы Қуаныш Серік Орынғалиұлы мен Алматы қаласының мемлекеттік архивін басқарып отырған Ботанов Абзал Қабдолбаритұлының арасында болашақтағы бірлесіп жұмыс жасау жоспарлары туралы сөз етіліп, екі архив басшылары арасында «Өзара ынтымақтастық туралы» Меморандумға қол қойылды.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына, Алматы қаласының 1000 жылдығына орай, Қазақстан Республикасы Президенттік Архивімен бірлескен жоба бойынша «Алматы – тарих толқынында» атты тарихи-құжаттық көрме ұйымдастырылып, дөңгелек үстел өткізді. Бүгінгі күнге дейін Алматы қаласының Мемлекеттік архиві Республика көлеміндегі архивтермен, мәдени-тарихи музейлермен, қоғамдық орындармен, тіпті Польша, Америка, Ресей, Өзбекстан сияқты шет мемлекеттер архивімен қарым-қатынаста бола отырып жұмыс жасаумен қатар, заман талабына сай суретті-құжаттық көрмелер, республикалық семинарлар ұйымдастыру, қала аумағындағы мәдени мекемелермен, жоғары оқу орындарымен, мектептермен де тығыз байланыста жұмыс жасап отыр. Осыған сәйкес заманауи көрме алаңдары және фотгалерея жоспарланып, қала тарихынан, құрлысынан, кейде тіпті белгілі тұлғалар мен қор құрушылардың фотоқұжаттарынан, шығармашылығынан сыр шертетін көрмелер жүйелі түрде жүзеге асырылуда. Архив мамандары қоғам және қала тұрғындары үшін әлеуметтік-мәдени желінің орталығына айнарудың барлық мүмкіндіктерін жасап, ұлт тарихын санаға сіңіру, оның тарихына қатысты тың материалдарды жинақтау мен дәріптеу мақсатында жан-жақты байланыс орнатып жұмыс жасауды мақсат етіп отыр. Архивтегі елеулі іс-шаралардың өтуіне Алматы қаласының әкімдігі, Алматы қаласы Мәдениет басқармасы мен Алатау аудандық «Нұр Отан» партиясы үнемі қолдау көрсетіп отырады. Міне, Алматы қаласы мемлекеттік архивінің XXI ғасырдағы заманауи бейнесі осындай.

АРХИВ ҒИМАРАТЫ: КЕШЕГІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ТАРИХТЫ САҚТАУ
ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Аңдатпа. Автор архив ісінің даму тарихы контексінде еліміздің тарихи, мәдени, ғылыми мұрасын сақтап отырған Қазақстан архивтерінің, оның ішінде астаналық архивтің бүгінгі тыныс-тіршілігіне, мемлекеттік архив ғимараттарының тарихына қысқаша шолу жасайды.

Кілт сөздер: мұра, құжат, архив ісі, құжаттарды сақтау, архив ғимараты, Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві.

Аннотация. Автор дает краткий обзор повседневной жизни архивов Казахстана, на примере столичного архива, историю зданий государственных архивов, сохраняющих историческое, культурное, научное наследие страны в контексте истории развития архивного дела.

Ключевые слова: наследие, документ, архивное дело, сохранность документов, здание архива, Государственный архив города Нур-Султан.

Abstract. The author gives a brief overview of the daily life of the archives of Kazakhstan, using the example of the capital's archive, the history of the buildings of the State archives, preserving the historical, cultural and scientific heritage of the country in the context of the history of the development of archiving.

Key words: heritage, document, archiving, preservation of documents, archive building, the State Archive of Nur-Sultan city.

Алғашқы жазба дерек пайда болғаннан бастап құжат бар. Құжат – материалдық жеткізгіште дәлме-дәл жазып алынған, сәйкестендіруге мүмкіндік беретін ақпарат [1]

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде б.д.д. V-III ғғ. ағаш, тас, папирус, пергаментке жазылған құжаттар табылды. Уақыт өте келе құжаттармен жұмыс жүргізу, яғни оны жазу, бақылау, сақтау – іс жүргізу қызметіне айналды. Құжат пен іс жүргізу тарихы тығыз байланысты, құжат жазатын материалдың, жеткізу технологиясының (тасқа қашап жазу, сия, қалам, автоқалам, компьютер) дамуымен қатар, оны құру, рәсімдеу қағидалары да өзгеріп отырды.

Құжат жазу үшін түрлі материалдар пайдаланылды. Мысалы, Геродоттың айтуынша, Хеопс пирамидасының қабырғасында, пирамиданы салушы адамдарға қанша азық-түлік берілгені туралы тасқа қашалған жазба бар екен. [2, 119 б.]

Қазақтың ғұлама ғалымы Әлкей Марғұлан: «Қазақ сахарасындағы мәдениеттің бір жарқын түрі – тарихи дәуірлерде осы араны қоныстанып келген тайпалардың тас бетіне жазып қалдырған белгілері. Қазақстанның байтақ өлкесінде төрт түрлі жазудың үлгісі сақталған. Ескі ғұн, үйсіндер пайдаланған руна жазуы, Орхон дәуіріндегі руна жазуы, шығыс Түркістанда ұйғырлар пайдаланған арамен жазуы (Жұбан ана, Батағай) араб жазулары (Айша Бибі, Бабаша хатын, Болған ана, Көк кесене, т.б.)» [3], - дейді.

X ғасырда іс қағаздары пайда болады, сол кезеңнің жылнамаларында келісім- шарттардың мәтіндері кездеседі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» атты еңбегінде: Жазу

– қымбат, сырыңның тас қамалы, жазумен бектер елді басқарады», «... жазылған сөз мәңгі өшпей тұрып қалар» - деп шежіре деректің құндылығы жөнінде ой қорытады [4, 274 б.].

XI-XV ғғ. іс жүргізумен айналысатын адамдар көбейеді, қолтаңбамен, мөрмен куәландырудың қағидалары бекітіледі, билеушілер архив құжаттарын өз құқықтарын тұрақтандыру үшін пайдалана бастайды.

Жазба дерек болған соң, архив те бар. Жалпы архивтің даму деңгейін, құжаттармен толықтырылуын ресейлік архивтанушы ғалым Е.В. Старостин еуропалық өркениет шеңберінде 3 кезеңге бөледі [5, 34-36 бб.].

Бірінші кезең, архивтің пайда болғанынан бастап, XVI ғ.-XVII ғ. басы – бұл кезең мемлекеттік аппараттың дамымағандығы, меншіктік құқықтың қоғамдық құқықтан басымдығы, тарихи ескерткіштерді ғылыми пайдалануға қызығушылықтың жоқтығымен сипатталады. Архивтер билеушілердің қазынасымен бірге сақталды. Осы кезеңнің соңына қарай кітап басу ісінің басталуымен бірте-бірте нарративтік, құжаттық деректер көбейіп, оларды арнайы сақтау орындары қарастырылады. Мыңдаған жылдар архивтер, кітапхана мен музейлер біртұтас болды.

Абыздар мен императорлар, король, папа, епископ, монархтардың сарайлары өнер туындысының, трофейлік қару, манускриптер, архивтердің бірден-бір сақталатын орны болды.

Екінші кезең, XVI ғ. соңы, XVII ғ. басы – XIX-XX ғғ. – бұл кезең түрлі архив қоймаларының пайда болуымен ерекшеленеді. Осы кезеңде алғаш архив материалдары жариялана (Яков фон Рамминген – 1578 ж., Балтазар Бонифациус – 1632 ж. және басқалар) бастайды, XIX ғ. соңында архивтану ғымы ресімделеді, алғашқы механикалық жазу машинкалар пайда болады.

Қоғамның дамуына байланысты архив құжаттары жан-жақты пайдаланыла бастайды. Батыс Еуропа елдерінде XVIII-XIX ғғ. мемлекеттік аппараттағы төңкерістерге байланысты мемлекеттік аппаратты нығайту құралы ретінде ұлттық архивтер, ведомстволық архивтер пайда бола бастайды. Қазақ архивінің негізі де осы кезеңде, 1794 жылы Бөкей хан архивінен бастау алады.

Үшінші кезең XIX ғ. соңы, XX ғ. басынан басталады. Архивтер мемлекетті басқарудың саласы ретінде қызмет ете бастайды. Архив ісінің советтік жүйеде қалыптасқан құрылымы еліміздің әкімшілік-территориялық мемлекеттік басқару жүйесін, қоғамдағы мәдени-құқықтық дәстүр мен жеке және ұжымдық құқықты қорғаудағы архив құжаттарының ролін көрсетеді.

Сонымен архивтерде жинақталған түрлі жеткізгіштердегі және түрлі форматтағы: папирус, пергамент, қағаз, фото, аудио және бейне жазба, қолжазбалар, кітаптар, карталар мен графикалық жинақтар және т.б. әрқайсысына арнайы сақтайтын жағдай жасау қажеттілігі туындайды. Ең алдымен, архив құжаттарын орналастыру үшін қолайлы ғимарат керек, ол ауа райының қолайсыз жағдайынан, табиғи қауіп- қатерден, әлеуметтік проблемалардан, тонаудан, техногендік апаттардан қорғайды. Ата-бабаларымыздың тасқа жазылған жазулары үңгірлерде не тасада болуы да сақтау шараларын ескергендігі болар.

Архивтер ежелден бар, белгілі рим архитекторы, энциклопедист ғалым Марк Ветрувий Поллион біздің дәуірімізге дейінгі бірінші ғасырда кітапхана орналасқан үйлерде ауа тазарту мүмкіндігі болуы, ылғал болмауы жөнінде айтқан.

Арнайы архивтер үшін ғимарат салу XVIII ғ. басталады, ал XIX ғ. техникалық шешімдері жетілдіріледі. Архив ғимараттары Ұлыбритания, Франция, Германия, Голландия, Финляндия, Дания, Швеция елдерінде салынады. Архитектуралық тұрғыдан бұлар – биік залдарымен, галереяларымен кітапхана-салон, кітапхана-музей қызметін атқарады.

Кейін архив жайлары мен ғимараттарына түсінігіміз дами келе, жабдықтары, технологиясы, конструкциялық материалдары жетілдірілді. Соған қарамастан, архив үшін ғимарат салу немесе үй-жайды бейімдеу туралы әңгіме болғанда, бұл жетістік ескерілмей жатады.

Климаттық жағдайдың әртүрлілігіне: ауа температурасының нақты көрсеткіштеріне, олардың мәнінің айырмашылықтарына (күн-түн, қыс-жаз), жауын-шашынға, күннің сәуле шығаруы не бұлттануына, желдің жылдамдығы мен бағытына қарамастан, құжат сақталатын үй-жайда қалыпты микроклимат болу керек.

Қазақстанда тәуелсіздік алғанға дейін мемлекеттік архивтердің тең жартысынан көбі бейімделген ғимараттарда орналасқанын білеміз. 1962 жылы салынған Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің ғимаратында әлі күнге дейін республикалық Кинофотоқұжаттар мен дыбысжазбалар архиві және Ғылыми- техникалық құжаттама архивтері отыр. 1970 жылдары Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында, 1980 жылдары Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарында арнайы архив ғимараттары салынады. 1991-92 жылдары БасАрхив басқармасына бұрынғы партия архивтерінің 14 арнайы ғимараттары беріледі. Оған дейін техникалық жарамсыз не сыйымдылығы жеткіліксіз ғимараттар мен үй-жайларда отырған Жезқазған, Талдықорған, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Жамбыл, Шығыс Қазақстан т.б. облыстық архивтердің мәселесі шешілді. Жекелеген партия архивтері облыстық архивтердің филиалдарына айналса, енді бірі облыстық, қалалық архивтердің қорына қосылды.

1974 жылы тұрпатты жоба бойынша салынған ғимаратта жинақталған коммунистік партия мен комсомол ұйымдарының архиві егемендік алған соң Орталық мемлекеттік Жаңа тарих архивіне, 1994 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіне айналады.

Тәуелсіздік жылдары елімізде архив үшін арнайы ғимараттар салына бастады. Мемлекеттік архивтер күрделі жөндеуден өткізіліп, материалдық-техникалық базасы жетілдірілді, жекелеген архив ғимараттарына жапсарлас жайлар (Маңғыстау облыстық архиві) салынды, Байқоңыр қаласының мемлекеттік архиві ашылды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві

Елордада 2006 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің ғимараты (жалпы аумағы 12725,8 шаршы метр, оның 3260,06 шаршысы архив қоймалары, 1 000 000 сақтау бірлігіне арналған) пайдалануға берілді. Қазіргі уақытта бұл ғимараттың бір бөлігінде Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы отыр.

Алматы қаласының орталық мемлекеттік архиві

1929 жылдан 1997 жылға дейін Қазақстанның астанасы, бүгінгі күні республикалық мәні бар, ғылыми, мәдени, өндірістік және сауда-қаржылық орталығы болған Алматы қаласының тарихы бастапқыда Алматы облыстық мемлекеттік архивінде жинақталды. 1982 жылдың 29-қаңтарындағы Алматы қалалық атқару комитеті бекіткен №3/51 шешімімен құрылып, бейімделген мекенжайларда көшіп жүрген Алматы қаласының орталық мемлекеттік архивіне 2012 жылы 9 қабатты арнайы ғимарат (жалпы аумағы 22 500 шаршы метр, сыйымдылығы 5 000 000 сақтау бірлігі) салынды.

Алматы облысының мемлекеттік архиві

Өз бастауын 1919 жылдан алатын, 1921 жылы Түркістан АКСР Ағарту Халық Комиссариатының Орталық мұрағаттар басқармасының жүйесіне, Орта Азия республикалары мен Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік межеленуінің нәтижесінде Қазақ АКСР құрамында 1924-1934 жылдарда Жетісу губерниялық мұрағат бюросы деп аталып, Қазақ АКСР Орталық өлкелік мұрағатының қарамағына берілген, 2004 жылға дейін Орталық мемлекеттік архив ғимаратында (Алматы қаласы, Абай көшесі, 39 үй), одан соң бейімделген мекенжайларда отырған Алматы облысының мемлекеттік архивіне 2014 жылы арнайы ғимарат (сыйымдылығы 750 000 сақтау бірлігі) салынды.

Тәуелсіздік жылдары облыс орталықтарында қалалық архивтер ашылды. Сондай архивтердің бірі 1992 жылы ашылған Шымкент қалалық архивіне 2015 жылы арнайы ғимарат (жалпы аумағы 13147 шаршы метр, сыйымдылығы 500 000 сақтау бірлігі) салынып, пайдалануға берілді.

Шымкент қаласының мемлекеттік архиві

1925-1929 жылдары қазақ елінің астанасы болған Қызыл Орда өлкесінің тарихын сақтап отырған Қызылорда облысының мемлекеттік архиві 2017 жылы (5 қабатты, сыйымдылығы 600 000 сақтау бірлігі) арнайы салынған ғимаратқа көшірілді. Бұған дейін облыстық архив орналасқан 1980 жылдары салынған 3 қабатты, 200 сақтау бірлігіне арналған тұрпатты архив ғимараты 1992 жылы құрылған Қызылорда қаласының мемлекеттік архивіне беріледі.

Қызылорда облысының мемлекеттік архиві

Тәуелсіздік жылдарында салынған бұл архив ғимараттары халықаралық стандарттың талаптарына сәйкес жоғары технологиялық жабдықтармен: заманауи автоматтандырылған өрт сөндіру, күзеттік дабыл жүйелерімен қамтылған.

Осы орайда, Елорда архивінің тәжірибесі ерекше.

Қазақстан астанасының тарихымен сабақтас Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің тарихы 1995 жылғы 23 қарашадан басталады. Алғашында бейімделген мекенжайларда отырған астаналық архивке 2000-2001 жылдары Пригородный кентіндегі 2 қабатты ғимарат, Ақмола облысының архиві Көкшетау қаласына көшірілуіне байланысты Ақмола облысының мемлекеттік архивінің ғимараты беріледі. Әуезов көшесі, 3-үй орналасқан тұрпатты жоба бойынша салынған төрт қабатты бұл ғимараттың салыну тарихы туралы 1970-ші жылдары Целиноград облыстық атқару комитетінің архив бөлімінің меңгерушісі Қимаш Сыздықов облыстық архив ғимаратының құрылысы мәдениетті дамыту саласына көңіл бөліне бастаған XX ғасырдың 70-ші жылдары ғана шешілгенін айтады [6]. Архив қоймасы оған дейін «жасыл қатарлар» атауымен белгілі болған Орталық әмбебап дүкенінің орынындағы барактардың бірінде орналасқан болатын. 1970 жылы архив ғимаратын салуға бөлінген қаржы сол кездегі қалалық атқару комитетінің төрағасы Великановтың ұйғарымымен тұрғын үй құрылысына жіберілген екен. Республиканың мемлекеттік жоспарына енгізу, қайта қаржы бөлдіру, архив орналасатын орынды табу бірден шешілетін шаруа емес. Қ. Сыздықов Алматыға келіп, Министрлер

Кеңесінің табалдырығын тоздырып, 1974 жылдан бастап жыл сайын Үкімет 100 000 сом (рубль) қаржы бөліп, 5 жылда Архив ғимараты пайдалануға беріледі. Бұл ғимаратта қазір қалалық Архивтің әкімшілігі, экономикалық-қаржы және мемлекеттік қызмет көрсету бөлімдері, қайта қалпына келтіру зертханасы орналасқан.

Архивтің ғылыми-зерттеу, іс-шаралар мен ақпараттық қызмет көрсету бөлімдері Мәдениет және тарих ескерткіші болып табылатын 1912 жылы салынған Кенесары көшесі мен М. Әуезов көшесінің қиылысындағы көпес В.М.Кубриннің үйі мен флигелінде орналасқан. В.М. Кубриннің 1910-12 жылдары өзінің сүйіктісіне арнап салдырған ерекше сәулетті үйі қазан төңкерісінен кейін ұлттандырылған [7]. 1920 жылдан мұнда қалалық уездік атқару комитеті, революциялық атқару комитеті, ОГПУ, НКВД және милицияның қалалық, уездік, аудандық бөлімшелері жұмыс істейді. Бұл ғимаратта 1950-60-шы жылдары Пионерлер үйі, қалалық оқу бөлімі, 1960-шы жылдардың ортасынан облыстық өлкетану музейі, 2003-2018 жылдары Қазақстандағы Украина елшілігі отырды.

«Гранд Астана» тұрғын үй кешенінің (Қалдаяқов көшесі, 13/3) бірінші қабатында бейімделген мекен-жайда Архивтің оқу залы орналасса, Б. Бейсекбаев көшесі, 12-үй мен С. Сейфуллин көшесі, 56/2 үйдің тұрғын емес бейімделген мекен-жайларында ведомстволық архивтерді жинақтау бөлімі мен жеке құрам бойынша құжаттар мен депозитарлық сақтауға берілген мекемелердің архив қоймасы орналасқан.

Мұрағат қоймаларының ауданы 1236,9 шаршы метр, стационарлық және мобильдік сөрелермен жабдықталып, жасанды микроклимат автоматтандырылған жүйеге және күзет-өртсөндіргіш дабылдар жүйесіне қосылған.

Бүгінгі күні Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінде 1912-2018 жж. (шетел архивтері мен ғылыми мекемелерінің құжаттары 1737-2009 жж.). аралығын қамтитын 391 995 сақтау бірлігі есепке алынған.

- 400 мыңнан астам сақтау бірлігі қағаз негізінде;
- 10 мыңнан астам сақтау бірлігі аудиовизуальдық құжаттама;
- 3252 сақтау бірлігі (813 000 микрофотопенка) аса құнды құжаттардың сақтандыру қорының көшірмелері (1 мың микрофильм мен микрофиша негативтердің кадрлары);
- 3 мың құжат электронды тасымалдағышта.

Архивте «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында заманауи цифрлық технологияларды архив ісі саласына енгізу, өндірістік қызметті толықтай модернизациялау бағытында көлемді жұмыс жүргізілуде, цифрлық көшірме жасайтын 1600 dpi жоғары жылдамдықтағы мүмкіндігі бар заманауи сканер құрылғылары бар. Архив заман талабына сай барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа архив құжаттарының қол жетімді болуы және аса құнды құжаттарды, сонымен қатар мәдени мұраның қағаз түріндегі маңызды қорын ұзақ жылдар бойы сақтау үшін архив қорларын цифрландыру арқылы электрондық архив құруда, бүгінде аса құнды құжаттардың 3 510 092 парақ көлеміндегі 44 918 сақтау бірлігі цифрлық негізге көшірілген.

Негізгі архив қоймасының базасында 210 Терабайт сақтау мүмкіндігі бар Деректерді өңдеу орталығы құрылды.

Қазіргі уақытта пайдаланушыларға Архивтің электронды оқу залы арқылы қажетті құжаттарына тапсырыс беруге, танысуына мүмкіндік бар. Оқу залы заманауи қондырғылармен жабдықталған, құнды құжаттар электрондық түрде барлық пайдаланушыларға қолжетімді.

Сонымен қатар, Архив заңды тұлғалардың дәстүрлі архивімен қатар электрондық архивін құру және оларды депозитарлық сақтау жұмысын да жүргізеді, ақпараттық қауіпсіздік шаралары ойластырылған.

Әлемдік архивтің бір бөлшегі – халқымыздың мыңдаған жылдар белесінде жинақтаған тарихи жетістіктері мен мәдени байлығын Тәуелсіздігіміздің рухани азығына айналдырып оты-

рған Қазақстан архивтерінің, оның ішінде астаналық архивтің бүгінгі тыныс-тіршілігіне, мемлекеттік архив ғимараттарының тарихына қысқаша шолу жасадық.

Ел тарихының жазба ескерткіштері, шежіре-қазыналары тоғысқан тәуелсіз Қазақстанның архивтеріне арнайы ғимараттар салу – ұлттың тарихи жадын сақтауға, архив ісіне қолдау көрсету – ұлт тарихын санаға сіңіруге қызмет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Заңы «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326_
2. Геродот. История в девяти книгах. Л.: Наука, 1972. - 547 с.
3. Ә.Х.Марғұлан. Тамғалы тас сыры (Орта ғасырларда тасқа жазылған қазақша таңба, ұрандар). Қазақ тарихы, 1993. №2.
4. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Алматы, 1986. – 617 б.
5. Старостин Е.В. Обеспечение сохранности объектов культурно документального наследия: социально-культурные аспекты.// Материалы международной научно-практической конференции «Новые технологии в области обеспечения сохранности архивных документов», Ереван, 2010. – 88 с.
6. Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архиві. Қор 543. Тізімдеме 1. Іс 35.
7. Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архиві. Қор 430. Тізімдеме 15. Іс 6.

Айтенова Асия Батырхановна

Археограф отдела организации и использования документов
Национального архива Республика Казахстан
assiya.kostanay@mail.ru

МУХАМЕДЖАН КАРАБАЕВ – ПЕРВЫЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ВРАЧ

Аңдатпа. Мақалада архивтік деректерді, өзге әдебиеттерді талдау негізінде қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби дәрігер Мұхаметжан Қарабаев жайлы баяндалады. Сондай-ақ, оның өмірі мен қызметіне қатысты қызықты әрі құнды мағлұматтар кезең-кезеңмен қарастырылады. Атап айтқанда, бірінші кезең – бала Мұхаметжанның оқуға, білім алуға деген құштарлығы оянып, әйгілі ағартушы Ы. Алтынсариннің қол ұшын созып көмектесуінің арқасында, ақыры арманына жетіп оқуға түсуімен, екінші кезең – Казан университетінің медицина факультетін аяқтағаннан кейін өз Отанында және Якутия (Саха) елінде жасаған қызметімен, ол жерде көрген қиыншылықтарымен сипатталады. Үшінші кезең – Мұхаметжан Қарабаевтың Якутия елінен оралғаннан кейінгі өмірінің соңғы жылдарындағы қызметімен тұспа-тұс келеді.

Мақала соңында тұңғыш қазақ кәсіби дәрігер Мұхаметжан Қарабаевтың туган өлкесіне ғана емес, Қазақстанға қосқан үлесі зор тұлға екендігі айтылып, оның есімін туган елі мен халқына адал қызмет еткен тұлғалардың қатарына қосу керектігі туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: тұңғыш кәсіби қазақ дәрігері, Ы. Алтынсарин, Казан университеті, Якутия (Саха), Қостанай облысы (Тургай облысы).

Аннотация. На основе анализа архивных данных и дополнительной литературы приведены новые сведения касательно автобиографии профессионального врача – Мухаметжане Карабаеве. Также поэтапно представлены интересные и ценные сведения, касающиеся его жизни и деятельности. В частности, первый этап – воспитание у ребенка чувства желания учиться. Второй этап – это окончание медицинского факультета Казанского университета – характеризуется деятельностью на родине и в Якутии (Саха), испытанными там трудностями. Третий этап – совпадает с деятельностью Мухаметжана Карабаева в последние годы его жизни после возвращения из Якутии.

В конце статьи сделан вывод о том, что первый казахский профессиональный врач Мухаметжан Карабаев – это человек внесший ценный вклад по медицине не только в родные края, но и в Казахстане, его имя необходимо включить в число тех, кто верно служил родной стране и народу.

Ключевые слова: первый профессиональный казахский врач, И. Алтынсарин, Казанский университет, Якутия (Саха), Костанайская область (Тургайская область).

Abstract. The article tells about the first Kazakh professional doctor Mukhametzhan Karabayev based on the analysis of archival data and other literature. The article tells about the first Kazakh professional doctor Mukhametzhan Karabayev based on the analysis of archival data and other literature. In particular, in the first stage the child Mukhametzhan's desire to study and get an education was awakened, and the famous educator

Y. Thanks to Altynsarin's help, he finally achieved his dream and entered the second stage. The third stage of Mukhametzhan Karabayev's life coincides with the last years of his life after his return from Yakutia. At the end of the article it was noted that the first Kazakh professional doctor Mukhametzhan Karabayev made a great contribution not only to his native land, but to the whole of Kazakhstan, and it was concluded that his name should be included in the list of people who faithfully served their country and people.

Тема возрождения имен исторических личностей, внесших значительный вклад в социально-политическое, экономическое и культурное развитие не только своего края, но и Казахстана в целом, становится особенно актуальной в связи с реализацией национального проекта «Великие имена Великой Степи». О роли личности в истории отмечал первый президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своей статье «Семь граней Великой Степи», что «... исторический процесс в массовом сознании носит преимущественно персонифицированный характер» [1].

Одной из таких личностей является первый казахский врач-профессионал Мухамеджан Карабаев, который жил и работал ради блага своего народа и всю свою жизнь посвятил служению своему народу. Он родился в декабре 1858 года в ауле №4 Кен-Аральской волости, Николаевского уезда Торгайской области в семье бедняка - кочевника. Как и его предкам, ему предстояло всю жизнь пасти скот богатых сородичей, но случай изменил судьбу маленького Мухамеджана [2, с. 25].

Как-то в аул приехал известный в то время казахский просветитель Ибрай Алтынсарин, которому понравился любознательный и не по годам смысленный мальчик и он уговорил родителей отдать ему Мухамеджана для определения в открывшийся при Троицкой мужской гимназии Киргизский пансион, и в 1873 году Мухамеджан Карабаев был зачислен в гимназию [2, с. 26].

Для Мухамеджана учеба в гимназии стала первым жизненным испытанием, заложив основу не только знаний, но и сильного характера и всех тех качеств, которые в значительной степени определили его дальнейший жизненный путь. Особенные трудности у молодого ученика возникли по причине обучения в школе на не знакомом ему русском языке, но он хорошо проявил себя. Окончание полного курса гимназии казахом являлось в то время исключительным явлением для «иностранца-казаха» и 14 июня 1881 года Мухамеджану Карабаеву был вручен аттестат зрелости [3, л. 11].

По окончании гимназии Мухамеджан Карабаев принимает решение продолжить образование и стать врачом. Намерение юноши - казаха стать врачом и лечить свой народ «как лечат людей в больших городах», вызвало изумление у местных властей. Он лично пишет письмо в Казанский университет. Администрация Троицкой гимназии поддержала способного ученика и выдержав вступительные экзамены, он был зачислен в 1881 году на медицинский факультет Казанского университета. Как вспоминает внучатая племянница Мухамеджана Карабаева Кымбат Давлетова, жители аула буквально по копейке собирали деньги Мухамеджану на дорогу в Казань [4]. Учеба в университете для молодого студента-казаха была сложной, прежде всего, из-за материальных проблем, вызванных систематическим отсутствием денег и бедностью родителей, которые не могли оплатить обучение своего сына. Даже начальник Николаевского уезда, написавший письмо Торгайскому военному губернатору о Карабаеве и которому было поручено обследовать материальное положение родственников последнего, вынужден был констатировать, что «родители студента Мухамеджана Карабаева настолько бедны, что помощи то них этому студенту ожидать нет ни малейшей возможности» [3, л. 13].

В тот период проблема медицинского обслуживания в казахской степи была очень острой. После административных реформ 1867-1868 годов впервые для обслуживания населения края были учреждены должности уездных врачей, уездных фельдшеров и акушерок (повивальных бабок). Укомплектовать эти должности в четырех уездах Торгайской области удалось только в начале 1880 годов. В среднем на одного врача, фельдшера и повивальную бабу приходилось 82272 человека, расположенных на территории в 104913 кв. верст. В то же время медицинские расходы были мизерными, ассигнования из бюджета составляли всего 32,9 копейки в год на человека [5, с. 46].

Административные реформы положили начало развитию здравоохранения в крае и зарождению медицинских кадров из среды казахского народа. В этот период формируются так называемые волостные медицинские организации, основанные первыми фельдшерами-казахами и явившиеся прообразом будущей медицинской организации в Казахстане.

Несмотря на все трудности, весной 1887 года Мухамеджан Карабаев окончил полный курс медицинского факультета Казанского университета и получил диплом с квалификацией лекаря [4]. С этого времени начинается его долгая и трудная врачебная деятельность. Он работает в городских клиниках Казани и Оренбурга, где врачует в основном мусульманское население, в том числе казахов. Письма молодого врача того времени говорят о его думах и помыслах, о его «стремлении явиться вполне подготовленным для службы и отплаты своему родному краю», о готовности «вполне добросовестно выступить на поприще врачебной деятельности, отдающей на мою ответственность здоровье и жизнь людей» [6, с. 117-120]. Карабаеву очень хотелось добросовестным трудом оплатить своему народу, стипендиантом которого он себя считал, за данную ему возможность получить образование в университете.

Свою деятельность врач Мухаметжан Карабаев начал в 1888 году, в поселении Костанай, население которого тогда уже превышало 20 тысяч человек. Лечебница всего лишь на четыре койки, в которой работали он и одна санитарка, обслуживала не только Костанай, но весь Николаевский уезд. Особо следует отметить, что в отличие от других врачей, работавших в те же годы в Торгайской области, Мухамеджан Карабаев лечил людей совершенно бесплатно. Во врачебных карточках разных лет в графе «Приблизительный размер вознаграждения за частную практику» первый врач-казах указывал неизменно «не имеется» [3, л. 26].

Молодому врачу пришлось работать в тяжелых условиях конца XIX века, когда в результате массового переселения крестьян из российских губерний в казахские земли и дальнейшего обнищания казахов-кочевников, увеличились массовые заболевания, распространение среди населения эпидемий оспы, холеры, тифа, чесотки и парши [5, с. 57].

В 1894 году Карабаева назначают врачом Иргизского уезда. Отсутствие врачей заставляло администрацию Торгайской области перебрасывать Мухаметжана Карабаева из одного уезда в другой. В рапорте Иргизского уездного начальника Торгайскому военному губернатору сообщалось, что Мухаметжана Карабаев пользуется среди населения особым доверием и уважением, и что как со стороны казахов, так и горожан поступают обращения о возбуждении ходатайства о назначении его сюда на службу [4].

Самоотверженная работа казахского врача была замечена властями и в 1895 году он был награжден серебряной медалью Александра III. В том же году он назначен председателем Торгайского областного попечительского комитета в тюрьмах и вошел в состав областного статистического комитета [3, л. 9].

При проведении первой всероссийской переписи населения в 1897 году Мухамеджан Карабаев был привлечен к работе как один из немногих грамотных людей Торгайского уезда, где он заведовал переписным участком. За добросовестную и качественную работу переписчика врачу М. Карабаеву была пожалована бронзовая медаль. В фондах Костанайского областного историко-краеведческого музея имеются копии «Благодарности его Величества», а также По-

служного списка с записями об избрании неоднократно почетным мировым судьей Торгайской области, Оренбургского Округного Суда [4].

Объем работы, выполняемый врачом Мухамеджаном Карабаевым, был колоссальным. Спасая и возвращая жизнь и здоровье сотням пациентов, взрослым и детям, уездные врачи получали мизерное жалование.

Но настоящим гражданским подвигом следует назвать время его службы в Якутии, где он жил и работал в период 1911-1916 годов, и лечил местное население от туберкулеза, цинги, трахомы и других болезней. Этот период его трудовой деятельности исследовала Муканова Г.К. [7, с. 58]. Наряду с этим все пять лет он лечил в Якутском и Средне-Колымском лепрозориях людей, больных проказой, что было очень опасно для жизни самого врача [7, с. 54]. Исследователь Муканова Г.К. работала в Национальном архиве Республики Саха, в частности, использовала фонд № 12 [7, с. 58].

Своим служением людям Мухамеджан Карабаев и здесь заслужил уважение, о чем может свидетельствовать факт конфликта, который у него случился с мировым судьей Михайловым. «В то время, - писал врач в объяснительной в ответ на обвинения в непослушании, - у меня на участке и в самом городе свирепствовал на людях в тяжелой форме кровавый понос... Тогда я не столько в силу служебного, сколько нравственного долга послал господину Михайлову отказ. Отдавая в данном случае предпочтение интересам живых людей перед интересом мертвого, я исполнил свой врачебно-нравственный долг, что, по-моему, сделал бы и должен сделать всякий другой здравомыслящий гражданин», - отмечал далее М. Карабаев [6, с. 54].

По некоторым данным, после выхода в отставку Карабаев, в 1917-1919 годах находился в Санкт-Петербурге в распоряжении Красного Креста. Этот период жизни остается вне внимания исследователей, тогда как именно в тот период активизируется деятельность лидеров партии «Алаш» А. Бокейханова, М. Дулатова, А. Байтурсынова, по инициативе которых был организован в Минске пункт для подготовки к военной службе мобилизованных на тыловые работы казахов. Скорее всего, М. Карабаев привлекался к организации медосмотров вновь прибывших и к работе в лазаретах, госпиталях для лечения раненых [7, с. 58].

Мухаметжан Карабаев продолжил свою врачебную деятельность и после установления советской власти в Казахской (Киргизской) автономной республике. Например, осенью 1921 года среди населения Костанайского уезда вспыхнула эпидемия холеры и Мухамеджан Карабаев, несмотря на систематическую невыплату жалования в условиях массового голода, на свой достаточно солидный возраст, ездил по самым отдаленным аулам и лечил больных [6, с. 118].

Что касается личной семейной жизни, о своей семье Карабаев сообщал следующее:

«Женат 31 июля 1892 года на девице, дочери Действительного Статского Советника Бекчурина, Хадише, 1862 года рождения» [4]. Отец жены Карабаева был его наставником по Казанскому университету и учителем Ибрая Алтынсарина, Бекчурин Мир-Салих известен как тюрколог, фольклорист, участвовал в походе Черняева в качестве знатока восточных языков. В браке с Хадишой у них не было совместных детей. В послужном списке отмечается, что они с супругой удочерили в 1904 году Хусни-Жамал (1898 г.р.), позже Шарип-Жамал (1900 г.р.), дочерей брата Мухамеджана Карабаева Даулетжана. Сведений о судьбе его дочери Хусни-Жамал нет. По воспоминаниям племянника Мухамеджана Карабаева Карима (сын брата Даулета), датированным декабрём 1981 года, дочь Шарип-Жамал умерла в 1969 году [4].

По некоторым источникам во время работы М Карабаева в Якутии от женщины по имени Мария родились двое детей - сын Исмаил (1912 г.р.) и дочь Тамара (1914 г.р.). Сын Исмаил, участник Великой Отечественной войны, умер в 1979 году. У Исмаила было 7 сыновей и 3 дочери. Дочь Тамара жила в Кызылорде. Известно также, что в 1928 году Хадиша приехала в Костанай, а вскоре умер М. Карабаев и через 40 дней и его супруга. Похоронен Мухамеджан Карабаев в родном ауле, рядом с могилой отца [8]. В заключении статьи необходимо отметить,

что изучение жизни и деятельности первого профессионального казахского врача, получившего высшее образование в одном из лучших университетов того времени, гражданина, интеллигента, человеколюбца стало возможным благодаря архивным источникам. Вся его сложная и счастливая жизнь, от юности до старости, является примером истинного служения своему народу, Отечеству, образцом настоящего трудолюбия, терпения, преданности своему делу ради блага людей, безукоризненной честности и порядочности. Но к сожалению, в родном его крае нет ни одной улицы с его именем (за исключением противотуберкулезного диспансера в Мендыгаринском районе Костанайской области), хотя он заслуживает сохранения его памяти в названиях улиц и медицинских учреждений в государственном масштабе, как первый профессиональный врач-казах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Н.А. Назарбаев. Семь граней Великой Степи // www.akorda.kz > events > memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kygu.
2. В.С.Познанский. Первый казахский врач // Простор. 1961 год. 11ноября. С 123-124.
3. Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 25. Оп. 1. Д. 3833.
4. Костанайский областной историко-краеведческий музей. Фонд. 20. Инв. № 3174; № 3175; НВФ 20300.
5. Р.И. Самарин. Очерки истории здравоохранения Казахстана. Алма-Ата, 1958.
6. В.С. Познанский, А.А. Калашников. Первый казахский врач в Якутии // Известия Сибирского отделения Академии Наук СССР. 1983.
7. Муканова Г.К. «Казахский Чехов», Мухамеджан Карабаев: якутские находки // Отан тарихы. 2014. № 2. С. 51-58.
8. Письмо Давлетова Карима (внучатый племянник) к Костанайскому областному историко- краеведческому музею от 17.12.1981 г. // Костанайский областной историко-краеведческий музей.

САХНА САҢДАҒЫ
немесе режиссер Омаров Жақып Омарұлы хақында

Аңдатпа. Мақала ҚР-ның Еңбек сіңірген қайраткері, режиссер, актер Жақып Омаров жайында. Оның шығармашылық жолы мен қазақ театр өнеріне сіңірген орасан еңбегі турасында сөз қозғалады. Елордамыздың мәдени ошағына айналған Қ.Қуанышбаев атындағы қазақ мемлекеттік драма театрының ірге тасын қалаған қайраткердің жеке құжаттары Архив қорларында сақталуы заңды құбылыс.

Кілт сөздер: өнер, спектакль, режиссер, репертуар, фестиваль.

Аннотация. Статья рассказывает о заслуженном деятеле РК, режиссере, актере Жакыпе Омарове. Речь идет о его творческом пути и его огромных заслугах в казахском театральном искусстве. Важно, что в архивных фондах хранились личные документы деятеля Казахского государственного драматического театра им. К. Куанышбаева, ставшего культурным очагом столицы.

Ключевые слова: искусство, спектакль, режиссер, репертуар, фестиваль.

Abstract. The article tells about the Honored Worker of the Republic of Kazakhstan, director, actor Zhakyp Omarov. We are talking about his creative path and his great achievements in the Kazakh theater art. It is legal to keep the personal documents of the leader of the Kazakh State Drama Theater named after K. Kuanyshbayev, who became the cultural center of the capital, in the archival funds.

Keywords: art, performance, director, repertoire, festival.

Архив – ғасырлардан үн шертетін тарихи ошақ. «Бүгінгі күн – ертеңгі тарих» демекші, қазақ тарихына нақты деректермен сүбелі үлес қосатын орда. Осындай деректер мен дәйектерді қалың қойнауына сыйдырып жатқан мекеменің бірі – Нұр- Сұлтан қаласының Мемлекеттік архиві. Архив қағаздарын қазған сайын, таптырмас жауһарларға қол жеткізіп, тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғаларға куә боласыз.

Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің сөресінде қазақ театр өнерінің тарланы – Омаров Жақып Омарұлының қоры сақталған. Ол - Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген өнер қайраткері, А.Д.Попов атындағы күміс медалінің лауреаты, Қ.Қуанышбаев атындағы қазақ музыкалық драма театрының ірге тасын қалаған режиссер.

Ж.Омаров – 1939 жылы 15 қазанда Көкшетау облысы, Мәдениет селосында дүниеге келген. Жастайынан өнерге деген қызығушылығын қомдап, арманқуып Алматы қаласына барады. Онда М.Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының жанындағы актерлік бөліміне оқуға түсіп, оқуын 1960 жылы ойдағыдай аяқтап, білімін 1969 жылы Құрманғазы атындағы қазақ мемлекеттік өнер институтының режиссерлік бөлімінде жалғастырған болатын.

Танымал тұлға өзінің шығармашылық жолын 1960 жылы Қарағанды қазақ драма театрының актері ретінде бастады. Сонымен қатар, 1960-1971 жылдары М.Әуезов атындағы қазақ мемле-

кеттік академиялық драма театрының қоюшы режиссер қызметін атқарды. 1971-1972 жылдары Абай атындағы қазақ драма театрының режиссері, 1972- 1980 жылдары С.Сейфуллин атындағы Қарағанды қазақ драма театрында бас режиссер, 1981-1990 жылдары Шанин атындағы қазақ драма театрының режиссері болып қызмет етті. 1990 жылдан бастап Қ.Қуанышбаев атындағы музыкалық драма театрының көркемдік жетекшісі болып тағайындалды.

1990 жылдары Ақмола облысында қазақ тілді театр жоқ болатын. Сол жылы қазақ театрын ашу жайлы басшылықпен келісіліп, шығармашылық топ құру мақсат етілді. Атамыш театрды басқару үшін Ж.Омаров арнайы шақырылды. Әрине, алғашында оңай болған жоқ. Театрды аяққа тұрғызу үшін Ж.Омаров көп тер төкті. Аянбай еңбек етті. Актер, суретші, музыкант т.б. шығармашылық топтың басын құрып, репертуар жасады. Толыққанды театр болу үшін түрлі жанрада спектакльдер қойды. Небәрі екі жылдың ішінде қазақ театры үлкен жетістіктерге жетті. Бұған дәлел – архив қорында сақталған 1993 жылы баспасөз беттерінде жарияланған мақалалар [1]. Сол жылы театрға актер Қ.Қуанышбаевтың аты беріліп, алысты-жалынды гострольдік сапарларға да шығып үлгерді. Кейін келе фестивальдарға қатысып, республикалық театрлармен текетіресіп, жүлделі орындарды да иеленді. Мұның барлығы Ж.Омаровтың ерен еңбегінің арқасы еді.

Ж.Омаровтың режиссерлік қыры жайлы: «Жақып замандастары ұлттық режиссураның үшінші буынын құрайды.

Ол Ә.Мәмбетов пен А.Утегенованың класынан режиссерлік курсты бітірді. Ірілі-уақты елу шақты спектакль қойды. Жақып қолтаңбасы басқалардан бөлекше, талантты режиссер екенін алғашқы жылдардың өзінде-ақ танытқан еді. Оның ұйымдастырушы қасиеті де ерекше. М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов сынды заманымыздың заңғар драматургтерімен қатар, шетел классиктері Шекспир, Мольер, Островский, Афиногенов шығармалары Жақып қойылымынан жаңа рең алып, көрерменнің көңілінен, жұртшылықтың жүрегінен жылы ұя тапты. Ол Е.Өмірзақов, С.Қожамқұлов, Н.Жантөрин, Х.Бөкеева, С.Майқанова сияқты сахна саңлақтарымен қатар, Ә.Молдабеков, М.Мураталиев, Е.Жайсаңбаев сынды өз замандастарымен үзегілес жүріп қызмет етті. Өз қолымен тұсауын кесіп, тәрбиелеп шығарған шәкірттері қаншама. Көптеген драматургтермен етене жақын жұмыс істесе отырып, жаңа туындыларын сахнаға шығарды. Алғаш рет қазақ сахнасына Шекспирдің «Макбеті» Жақыптың қойылымында, басқа режиссер байқамай келген жаңа қырымен, терең философиялық сырымен жарық көріп, ұлттық режиссурамыздың деңгейін бір көтеріп тастағандай» [2] - деп Қ. Жетпісбай толық сипаттап жазып қалдырған болатын. Ж.Омаровтың репертуарында Ғ.Мүсіреповтың «Ақан сері – Ақтоқты» трагедиясы, К.Бекхожиннің «Ұлан-асу» драмасы, С.Адамбековтың «Біздің үйдің жұлдыздары» драмасы, Қ.Мұхамеджановтың «Жат елде» драмасы, Ш.Құсайыновтың «Алдар-көсе» комедиясы, Ш.Айтматовтың «Ана – Жер – Ана» драмасы, т.б. көптеген спектакльдер бар еді. Мемлекеттік архивтің қорында нақты осы туындылардың бағдарламасы жинақталған. Архивтің деректеріне сүйенсек, Ж.Омаровтың бойынан режиссер-ұйымдастырушыға тән қатқыл мінез байқалады. Ол әрбір туындының астарынан ақиқат іздейтін. Сол кездегі халықтың мұң-мұқтажын, хәл-ахуалын, қажеттілігін, қоғамның ащы шындығын, өзекті мәселелерін дөп басып көрсете білді. Ж.Омаровтың арманы асқақ, мақсаты биік еді. Ол өзінің кезекті бір берген сұқбатында театрдың болашағы жайлы сыр шерткен екен [3]. Оның жоспарында опера қою, театр жанынан балаларға арналған қуыршақ театрын ашу, синтезді театр қалыптастыру бар еді. Өтең, үлгермей қапыда кетті. Ж.Омаров 1996 жылы, 57 жасында дүниеден озды. Башқұртстан

республикасының бас қаласы Өфе қаласында өткен театр фестиваліне қатысып, онда жүлделі орын алды. Сахнада сөйлеп тұрған Ж.Омаровтың жүрегі қуаныштан жарылып кетті дейді көз көргендер. Сахна үшін туылып, сахнада о дүниеге кете барды. Артынан өшпес із қалдырған өнер қайраткерінің 60 жылдығын республикалық деңгейде атап өтті. Сол кезде театр маңындағы көшелердің біріне Жақып Омаровтың аты берілді. Режиссердің құжаттары Нұр-Сұлтан қаласының Мемлекеттік архивіне 2009 жылы №1 тізімдемесі өңделіп, қабылданған. Тізімдемеге 1965-1996 жылдары аралығын қамтитын 10 құжат енгізілген. Онда суреткердің ҚР еңбек сіңірген өнер қайраткері екенін растайтын құжат сақталған. Сонымен қатар, Ә.Мәмбетов, Н.Ораз, Ғ.Мүсірепов, Қ.Бекқожин, А.Әбішев сынды тау тұлғалы танымал азаматтармен бірге түскен фотосуреттер бар.

1990-2001 жылдар аралығында Ж.Омаров жайлы жазылған «Арқа ажары», «Столичный проспект», «Акмолинская правда», «Егемен Қазақстан», «Астана ақшамы», «Целиноградская правда», «Целиноградский курьер», «Түркістан» газеттерінде жарық көрген мақалаларды да көре аласыз. Тіпті режиссердің ұйымдастырған ауқымды мерекелік іс-шараларының сценарийін, яғни оның қолжазбаларын да табасыз.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, Нұр-Сұлтан қаласының Мемлекеттік архивінде Ж.Омаров сынды қазақ қоғамына талмай еңбек еткен талай тұлғалардың деректері мен дәлелдері сақталған. Олардың барлығы қазақ тарихын қалыптастыратын жеке-жеке тақырып.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві, 509-қор,1-тізімдеме, 3-іс.
2. Бұл да сонда
3. Бұл да сонда

ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫР ИЕСІ (Бижамал Рамазанқызын еске алу)

1980 жылдардың соңы, 1990 жылдардың басында Қазақстан Республикасының (ол кезде Қазақ ССР-і) Орталық мемлекеттік архивіне жұмысқа орналасқанда, әріптестерімнен «Рамазанованың кезінде, Рамазанова айтқан, Рамазанова жасаған» деген әңгімелерді жиі естідім, одан бері 30 жылдан аса уақыт өтсе де солай. Кейін жұмыс барысында жақын танысып, әңгімелесудің, ақыл-кеңес сұраудың да сәті түсті.

Аты аңызға айналған, он бес жасынан қайнаған еңбекке араласып мектеп мұғалімінен бастап Жоғарғы Кеңес Президиумының хатшылығына дейінгі қызметтерді атқарған Бижамал Рамазанқызы 1975-1982 жж. Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасының басшысы болды.

Бижамал Рамазанқызы архив ісі саласында басшылық жасаған жылдарда архивистердің мәртебесі көтерілді, арнайы архивтер ашылды, мемлекеттік архивтерге ғимараттар салынды, олар жаңа құрал-жабдықтармен толықтырылды, Халықаралық архивтер конгрестерінде қазақстандық архивтердің атынан сөз сөйледі.

Саналы ғұмырын елге қызмет етуге арнаған Бижамал Рамазанқызы өзінің азаматтығымен, қайраткерлігімен, жанының тазалығымен талай жақсы істердің ұйтқысы болды, талай тұлғалардың қалыптасуына үлес қосты.

Әріптестері Б. Рамазанқызының 70 жасқа толу мерейтойын Орталық архивте атап өткен еді. Сонда:

*Қазақ қызы ерен еңбек дүлділі,
Көрсеттіңіз Сіз баршаға үлгіні.
Сіз жасаған жасампаздық істерді,
Бүкіл Архив еске алады бұл күні.*

*Қайраткер боп көріндіңіз қоғамда,
Абыройға бөлендіңіз одан да.
Күйіндіңіз кері кеткен жұмысқа,
Қуандыңыз алға басқан қадамға.*

*Бұл шаңырақ сіз баптаған ұяңыз,
Сіз жайында айтатұғын жиі аңыз.
Өзіңізді қимасақ та жетпіске,
Асыл адам деген сөзді қиямыз! – деп жыр жолдарын арнаған едім.*

Ақыл-парасатымен үлкен биіктерді бағындырған қайраткер-ғалым, қамқор ана Бижамал Рамазанқызының ғибратты ғұмыры – бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге.

2020 жылғы 8 қарашада Б. Рамазанқызының елім деп соққан жүрегі тоқтады.

Қоғамды ізгілікке бастаушы, архив ісін дамытуда әрқашан ақылшы, тілекші болған асыл адам Бижамал Рамазанқызының сұлулығы, жан тазалығы, сабырлы да салмақты бейнесі, сөйлеу мәнері, жүріс-тұрысы, адамдармен қарым-қатынасы мәңгі есте сақталады*.

Архивтанушы Ғазиза ТҮРМАҒАНБЕТҚЫЗЫ

*Төменде Мемлекет және қоғам қайраткері Бижамал Рамазанқызының 90 жасқа толуына арналған іс-шаралар туралы мақала беріліп отыр

Әлия Тоймаханқызы Сүлейменова

ҚР Президенті Архивінің Жинақтау және құжаттама басқармасының бас сарапшысы,
тарих ғылымдарының кандидатыҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ АРХИВІНІҢ ЖЕКЕ ҚОРЛАР
ҚҰЖАТТАРЫ ЕЛ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Б. Рамазанованың 90 жасқа толуына арналған іс-шара туралы

Аңдатпа. Мақалада Мемлекет және қоғам қайраткері, көп жылдар бойы Қазақстанның архив ісін басқарған Рамазанова Бижамал Рамазанқызының 90 жылдығына арналған дөңгелек үстел туралы айтылады. Дөңгелек үстел аясында ҚР орталық мемлекеттік мұрағатының қорларында сақталған жеке қорының құжаттары бойынша дайындалған тарихи-құжаттық көрме ұсынылды. Сонымен қатар, Б.Р. Рамазанованың «Тарихи кездесулер» (тарихи портреттер) кітабының тұсаукесері өтті.

Кілт сөздер. Архив ісі, жеке қорлар, Б.Рамазанова, ҚР Президенті архиві, ҚР Президенті архивінің архившілері.

Аннотация. В статье рассказывается о Круглом столе, посвященном 90-летию государственного и общественного деятеля, многие годы возглавлявшей архивное дело Казахстана Бижамал Рамазановны Рамазановой. В рамках Круглого стола была представлена историко-документальная выставка, подготовленная по документам ее личного фонда, хранящегося в фондах Центрального государственного архива РК. Так же состоялась презентация книги Рамазановой Б.Р. «Тарихи кездесулер» (Исторические портреты).

Ключевые слова. Архивное дело, частные фонды, Б. Рамазанова, Архив Президента РК, архивисты Архива Президента РК.

Abstract. The article tells about the Round Table dedicated to the 90th anniversary of Bizhamal Ramazanovna Ramazanova, who headed the archival affairs of Kazakhstan for many years. During the Round Table presented a historical and documentary exhibition prepared according to the documents of her personal fund, stored in the funds of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. The presentation of the book by Ramazanova B.R. «Тарихи кездесулер» (Historical Portraits).

Keywords. Archival business, private funds, B. Ramazanova, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, archivists of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 30 жылдығы ел тарихындағы жарқын белестердің қатарында. Мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірінің жылнамасы, шежіресі Архив қорларында сақталатындығы белгілі. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві – еліміздің саяси тарихының дереккөздерін сақтаумен айналысатын мемлекеттік орган. Ел Тәуелсіздігінің негізін қалауға қатысқан мемлекет, саяси, қоғам қайраткерлерінің жеке тектік құжаттарын жинаумен толыққанды, кәсіби түрде шұғылданып келеді. Егемендігін жариялаған тұста ел тізгінін ұстаған мемлекет басшысының командасындағы тұлғалардың жеке қорлары бар. Жеке тектік қорлардың құрамындағы құжаттар елдің саяси тарихымен қатар, экономикасы, әлеуметтік дамуы, мемлекеттік биліктің түрлі салалары, ішкі және сыртқы саясатының қырлары және т. б. туралы жан-жақты, толықтырушы мәліметтер береді. Архивке сақтауға алынған Т. Сүлейменов, О. Әбдікәрімов, Ж. Әбділдин, Ғ. Қасымов, М. Нәрікбаев, М.

Оспанов, Қ. Сұлтанов, Е. Ертісбаев, М. Қозыбаев, және т. с. с. тұлғалардың жеке қорларындағы құжаттар Қазақстанның тәуелсіздігі табалдырығындағы саяси партиялардың, сот және парламенттік билік ісінің қалыптасуы барысын көрсетеді. Сонымен қатар кеңестік билік кезеңіндегі ел басқару ісінде мол тәжіибесі бар мемлекет қайраткерлерінің де жеке қорлары біршама деректер береді.

Республиканың Ардагерлер кеңесінің басшылығында, құрамында белсенді қызмет еткен қайраткерлердің қатарында М. Сағдиев, Б. Рамазанова, Ғ. Бибатырова және т. б. бар. Архив қорқұрушыларының кезекті мерейтойлары кезінде кездесулер, кештер сияқты іс-шаралар тұрақты түрде өткізіліп тұрады.

Қор иелері Б. Рамазанова мен Ғ. Бибатырова ҚР Президенті Архивінің директоры Б. Жапаровтың қабылдауында. Алматы қ. 28 маусым 2017 ж.

Көзі тірісінде Бижамал Рамазанқызы Рамазанова ҚР Президенті Архивінің қорқұрушысы ретінде тығыз қарым-қатынас орнатып, белсенді жұмыс жүргізген болатын. Қорқұрушының өзінің өтініші бойынша екі жақты келісімшарт 2015 жылғы 27 мамырда жасалды. Қазіргі таңда жеке қордың құрамында Б. Рамазанованың философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық еңбектің авторефераты, 1997–2014 жылдардағы мерейтойына байланысты жеделхаттар, адресстер, Құрмет грамоталары, фотосуреттері, ғылыми еңбектері мен бұқаралық ақпарат құралдарына жарияланған еңбектері және т. б. құнды құжаттар бар.

Б. Рамазанова мен Б. Жапаров кітаптың лентасын қию сәтінде

Архив қабырғасында белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, отандық архив ісінің ардагері Бидамал Рамазанқызы Рамазанованың 90 жасқа толуына орай Дөңгелек үстел өткізілді. Іс-шара барысында ҚР Орталық Мемлекеттік Архивінде сақталған жеке қорының негізінде тарихи-құжаттық көрменің ашылуы, Б. Рамазанованың «Тарихи кездесулер» атты кітабының тұсаукесер рәсімі болып өтті.

Б.Рамазанованың кітабының тұсаукесеріне қатысушылар

Дөңгелек үстелде Қазақстан тарихын зерттеуде жеке тұлғалардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін айғақтайтын архивтік деректердің маңызы, Бидамал Рамазанованың Қазақстанның кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі мемлекеттік, қоғамдық қызметі және Алматы, Талдықорған облыстарының, Алматы қаласының экономикалық-әлеуметтік, қоғамдық өміріне белсене араласқан Б. Рамазанованың ғылыми, ғылыми көпшілік мемуарлық еңбектері елдің интеллектуалдық капиталының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды.

Кітап авторы ұзақ жылдар әралуан жауапты қызметтер атқарып, ел аймақтарын аралап, көп жұртпен кездесіп әңгімелер тыңдағандығын алға тартады. Халқымыздың мақтан тұтар азаматтарымен қызметтес болып, үлгісін алған Б. Рамазанова алыс- жақын шетелдерде болған іссапарлары барысында қазақтың ұл-қыздарының ешкімнен кем еместігіне көзі жеткендігін айтады. Осы ойының нәтижесін аталған кітаптан таба алатындығын атап өтті.

Дөңгелек үстел жұмысына Б. Рамазанованың әріптес ағалары С. Жиенбаев, Ш. Жәнібеков, үзеңгілес інілері К. Аухадиев, С. Кенжебаев, С. Жаданов, К. Серікбаев, В. Сидорова, шәкірттері Б. Жұмағұлов, Ш. Беркімбаева, С. Әбдірахманов және т. б. мемлекет және қоғам қайраткерлері қатысты. Сонымен қатар кітап кейіпкеріне айналған З. Тамшыбаеваның қыздары, күйеу балалары, академик С. Бейсембаевтың қызы Н. Шәріпова (анасы Р. Жәңгірова Б. Рамазанованың тікелей басшысы болған), К. Қазыбаевтың жесірі О. Қарабалина, А. Асқаровтың жесірі Фатима Ғалиқызы қатысушылар арасында болды.

Мерейтой иесі – Бидамал Рамазанқызы Рамазанова

ҚР Президенті Архивінің байырғы қызметкері, архив ісінің ардагері В. М. Чупров Б. Рамазанованың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жөнінде көлемді баяндама жасады. Жиында сөз алған С. Жиенбаев Б. Рамазанованың адал қарындасқа тән іс- әрекетін ерекше атап өтті. Ш. Жәнібеков автордың кітабын тілге тиек ете отырып, жеке тұлғалардың мемуарлық еңбектерінің отбасы, ошақ қасынан ғана табылатындай аз таралыммен шығатындығын тиісті мекемелердің назарына салып өтті. Мемлекет және қоғам қайраткері Б. Жұмағұлов партия, кеңес билігі тұсында мемлекетті басқару ісіне араласқан санаулы ғана қыз-келіншектің арасында Б. Рамазанованың орны ерекше екендігін айтты. Белгілі тележурналист Н. Иманғалиұлы Ақсудан ұшқан аққулардың алдыңғы қатарындағы қайраткер апаның ел ертеңі үшін атқарған жұмысының ұшан- теңіз екендігіне тоқталып өтті.

ҚР Парламенті Сенатының төрағасы Қ. Тоқаевтың құттықтау адресі салтанатты түрде оқылды. Алматы қаласының әкімі Б. Байбектің құттықтауын Медеу ауданының әкімі Е. Жылқыбаев табыстады. Талдықорған өңірінен арнайы келген Е. Келемсейіт облыс әкімі А. Баталовтың атынан құттықтап, ардагер апаға арнайы сыйлықты тарту етті.

ҚР Орталық Мемлекеттік архивінің директоры Л. Ақтаева, ҚР Кино, фото, фоно, дыбыс жазбалар Орталық мемлекеттік Архивінің директоры А. Сейітова Б. Рамазанованың 1975–1982 жылдары Қазақ КСРі Министрлер кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының бастығы кезінде еліміздегі құжаттандыру, құжаттаманы басқару, ведомстволық сақтау ісін жолға қойып, елдегі архив мекемелерінің материалдық- техникалық базасының нығаюына қосқан үлесі туралы ыстық лебіз білдірді. Архив мекемелерінің басшылары өздерін қызметке қабылдап, архив ісінің қыр-сырына үйреткен ұстаздарын мерейлі тойымен құттықтады.

Іс-шара барысында ҚР Кино, фото, фоно, дыбыс жазбалар Орталық мемлекеттік Архиві дайындаған кеңестік Қазақстанның кинохроникасы негізінде жасалған бейнефильм көрсетілді. Қатысушылар назарына ҚР Президенті Архивінде сақталған Б. Рамазанованың 1947, 1954 жылдары өз қолымен толтырған өмірбаяны, басшы кадрларды есепке алу парағы, Ж. Шаяхметов, Д. Қонаев сынды ел басшыларының бұрыштамасы мен қолдары қойылған мінездемелері, қаулылар мен өкімдер және т. б. құжаттардан тұратын электрондық көрме ұсынылды.

Ел Тәуелсіздігінің тарихын, ел шежіресін жазу барысында архивтердің құжаттары маңызды орынға ие. Ал жеке тектік қорлардағы деректер қор иелерінің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін көрсетеді. Ал бұл өз кезегінде жеке тұлғалардың құжаттарының ел тарихын жазудағы ерекше орнын білдіреді.

ЖАҢА КІТАПТАР

Н.Б. Заркумова

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс докторанты
Нұр-Сұлтан қаласы, Назарбаев Зияткерлік мектебінің тарих пәні мұғалімі
nurzhamal.zarkum@mail.ru

«ЦИН ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ.
XVIII ғ. екінші жартысы – XIX ғ. басы» жинағы туралы

Цинская империя и казахские ханства.
Вторая половина XVIII - первая треть XIX вв.
/Сост. Хафизова К.Ш, Моисеев В.А.
/Второе издание (исправлено и дополнено).
Ответ, редактор Хафизова К.Ш. – Нур-Султан, 2020. – 344 с.

ҚР БҒМ Ғылым Комитеті Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты» қазақ-қытай қатынастары тарихына қатысты сирек кездесетін архив құжаттарының жинағы «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII первая треть XIX в.» қайта басып шығарды.

Аталған жинаққа Қазақ хандығының Цин империясымен қарым-қатынастары тарихына қатысты XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XIX ғасырдың 30-жылдарына дейінгі қытай және орыс деректемелерінен алынған құжаттар енген. Алғаш рет отандық тарихнамада құжаттардың түпнұсқалары 1989 жылы аздаған тиражбен жарық көрді. Жинақты К.Ш.Хафизова мен В.А.Моисеев дайындап, Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі Р.Б.Сүлейменов жауапты редакторы болды. Зерттеушілер КСРО Ғылым Академиясы Шығыстану Институтының (Қытай бөлімі) аспирантурасын бітірген. К.Ш. Хафизова 1973 жылы «Взаимоотношения Цинской империи с казахскими ханствами во второй половине XVIII века», В.А. Моисеев 1978 жылы «Вторжение Цинской империи в районы Саяно-Алтайского нагорья и политика России (XVIII в.) атты тақырыптарда диссертация қорғаған.

Кітаптың екінші баспасын (өңделген, толықтырылған) шығаруға ғалым-шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы Клара Хафизова мен Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдары ат салысты.

Жинақ кіріспеден, XVIII-XIX ғғ. қазақ-қытай қарым-қатынастары туралы, құжаттардан, құжаттар тізімінен, терминологиялық сөздіктен және иллюстрациялардан тұрады.

Археологиялық кіріспеде К.Ш. Хафизова жинаққа енген құжаттар мен материалдар КСРО-ның орталық және жергілікті мұрағаттарынан алынғанын атап өтеді. Қытай құжаттары іргелі екі дереккөздерден алынған: «Да Цин личао шилу» («Ұлы Цин әулетінің барлық патшаларының басқаруы туралы шынайы жазбалар») және «Циньдин пиндин чжуньгээр фанлюе» («Жоңғарларды әлсіретудің стратегиялық жоспарлары»). Аталған кезеңдегі қазақ-қытай қарым-қатынастары туралы қарам-қайшы пікірлерді байқаймыз. Цин әулеті XVIII ғасырдың 50-60-жылдары және XIX ғасырдың 20-жылдары Қазақстанға қатысты белсенді саясат жүргізді. Ол көшпелілермен шекаралас аудандарды басып алып, Қазақстанның Ресейге қосылуына кедергі келтіруге тырысқанымен, нәтижеге қол жеткізе алмады.

Жинақта Қытайдың Цин әулеті дәуірінде қалыптасқан бірегей мұрағаттық деректер бар. Олардың ішінде қазақ тарихымен тікелей байланысты көптеген құжаттар – хаттар, хабарламалар, келісім-шарттардың барлық түрлері, елшілік сипаттағы және басқа да маңызды құжаттар жарияланған. Сирек кездесетін құжаттардың жинағы ғылыми мамандардың, Орталық Азия халықтары мен мемлекеттерінің тарихы мен мәдениетін зерттеуші, жалпы көпшіліктің де қызығушылығын арттырады деген үміттеміз.

Ш.Б. Тілеубаев

тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Shamek_09@mail.ru

М. ҚОЙГЕЛДИЕВТІҢ «ҚИЯНАТ АНАТОМИЯСЫ» КІТАБЫ ЖӨНІНДЕ

Қойгелдиев М. Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім.
Монография. – Алматы, «Арыс» бапасы, 2020. – 360 бет

2020 жылы «Арыс» баспасынан «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» ғылыми бағдарламасы аясында белгілі тарихшы, ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі Мәмбет Қойгелдиевтің «Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім. (Қазақстанның ғылыми мектептері. тарихтану)» атты монографиясы жарық көрді.

Аталған монографияда автор соңғы жылдары ғылыми айналымға тартылған құжаттық материалдарға сүйеніп большевиктік жаңа империялық билік жүйесінің қазақ қоғамына, оның антиколониалдық ұстанымдағы саяси басшылығына жасаған қиянатына тоқталып, оқырманды совет өкіметінің 1920-1930 жылдардағы псевдореформаларына фатальды қажеттіліктен туындаған шара ретінде қарастыру екендігіне назар аударады. Сонымен қатар, кітапта большевиктің жасанды түрде тап күресін өрістетуге ауқаттылар меншігін конфискациялау шаралары іс жүзінде арандатушылық қызмет ретінде халық көтерілістеріне алып келгені баяндалады.

Монография кіріспе бөлімнен, «Қазақ Совет Республикасының құрылуы. Оның иесі кім еді?», «Экспроприация идеясы мен практикасы және оған қарсылық», «1929-1931 жж. халық көтерілістері: екі көзқарас» деп аталатын үш бөлімнен және қорытынды, естертүлер мен қосымшалардан тұрады.

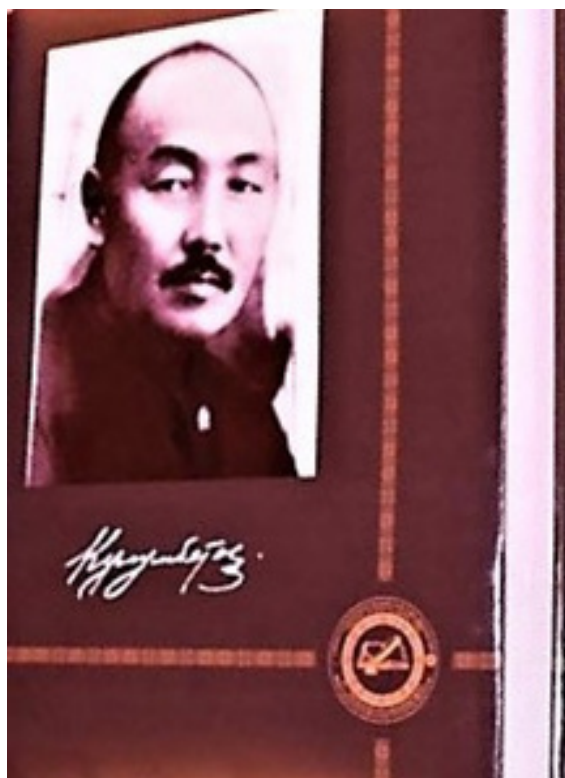
Автор кіріспесінде Совет үкіметінің 2020 жылы 26 тамызда Ресей Федерациясының құрамында Қазақ советтік республикасын құру шешімінің қабылданғанына 100 жыл толды. Совет басшылығы тарапынан белгіленген бұл билік жүйесі қазақ жерінде 71 жылдан астам уақыт салтанат құрғанын айта келіп, бұл шешіммен ере келген билік жүйесінің қызметі мен сипатын бүгінгі күн тұрғысынан қорытуды көздеген біраз еңбектердің жарық көргені, әліде болса жазылары хақ дей отырып, «Оқырманға ұсынылып отырған бұл кітап мен отыз жылға жуық уақытымды алаш қозғалысы аталып кеткен, ал шын мәнінде XX ғасырдың алғашқы жартысындағы ұлтымыздың драмасы – қазақ ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеуге арнадым. Бұл мәселені осы уақытқа дейін құпия архив қорларында сақталып келген құжаттық материалдарсыз еңсеру мүмкін емес, тақырыптың қайталанбас ерекшелігі де оны осы қырынан туындайды»- деп көрсетеді.

Бірінші бөлімде «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы», «Эмиссарлар институты» деген ұғымдарға түсінік беріп, оған байланысты басқа да зерттеушілердің көзқарастарына тоқтала отырып өз көзқарасын білдіреді. Сонымен қатар, «Қазақ шындығына қатысты екі көзқарас, екі ұстаным. Ұлт трагедиясы неден басталды?» деген сияқты т.б. күрделі тарихи мәселелерді ғылыми талдауға алып, оларға байланысты тың концептуалды тұжырымдар жасайды. Еңбектің әр бөлімі жеке тараушаларға бөлініп, ондағы көрсетілген мәселелер оқырманға нақты әрі түсінікті тілде баяндалады. Ғалымның аталған еңбегі түсінген адамға еліміздің советтік кезеңдегі тарихын, ұлтымыздың басынан кешкен трагедиясының мәнін жаңаша қабылдауға және тәуелсіз елдің тарихи танымына лайық қорытындылар жасауға ықпал етеді деген ойдамыз.

Жалпы монография Қазақ елінің советтік кезеңдегі тарихына қатысты жаңа көзқарастар мен ұстанымдар қалыптастыруға, өткен тарихымыздан дұрыс сабақ алып, ой қорытуға мүмкіндік береді.

Кітап тарихшы мамандарға және XX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қазақстан тарихын білгісі келетін оқырманға арналған. Онымен танысқан оқырман қауым көкейінде жүрген көптеген сауалдарға ғылыми негізделген тиісті жауаптар алады деген үміттеміз.

«ҰЗАҚБАЙ ҚҰЛЫМБЕТОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ
АРХИВ ДЕРЕКТЕРІНДЕ» АТТЫ ҚҰЖАТТАР ЖИНАҒЫ ТУРАЛЫ

Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив деректерінде.
(Құжаттар жинағы) Қазақша-орысша. – 704 бет

«Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив деректерінде» атты құжаттар жинағына Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві қорларында сақталған 503 құжат енгізілді. Құрастырушылар Г.М. Қаратаева (жауапты) Қ.О. Алғабаева, И.Б. Қонысбекова, Р.Е. Оразов, А.И. Текеев.

Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов 1891 жылдың 18 наурызында Ырғыз уезінің Аманкөл болысында дүниеге келген. Сегіз жасында ауыл молдасының хат таныған. 1910 жылы Ырғыздың екі сыныптық орыс- қазақ училищесін, 1912 жылы Ақтөбе мұғалімдер семинариясын бітірген соң Ырғыз және Торғай уездерінде 7 жылдан астам уақыт ұстаздық еткен. 1919 жылы Ырғыз совдепі сауатты Ұ. Құлымбетовті қазақ ауылдарында болыстық және ауылдық Кеңестерді құру ісіне тартады. 1920 жылы большевиктер партиясы қатарына қабылданады. Ұзақбай Құлымбетов – кеңестік билік құрылымының Қазақстандағы ең жоғары лауазымдарын иеленді.

Қазақ АКСР Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы, Қазақ АКСР Ішкі және сыртқы сауда халық комиссары, Қазақ АКСР Мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төрағасы болып жүріп, Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары, 1930 жылы бірінші орынбасары, кейін Қазақ Орталық Атқару Комитетінің (КазЦИК) төрағасы қызметіне дейін көтерілді. 1922 жылдың ақпанында Ақтөбе губерниялық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалып, бұл қызметті 1923 жылдың наурызына дейін атқарды. Өкінішке қарай, осы тұста ол кезінде ақтардың қолында тұтқында болғаны үшін тергеуге алынады. Тергеу жүріп жатқанына қарамастан, Ұ. Құлымбетов өзіне жүктелген міндеттерді де жауапкершіліктен атқарды. Ашығып, тамақ іздеп, далада қаңғып, ауыл, қаланы кезіп кеткен жетім балаларды панасыздар үйіне орналастыру, олардың сауаттануына жағдай жасау секілді істердің басы-қасында жүрді. Ағарту саласы кемшіліксіз болған жоқ. Білім беретін маман мұғалімдер жетіспеді, мектептерде оқулық тапшылығы сезілді. Ақтөбе губерниялық халық ағарту бөлімі алқасының шешімімен делегат болып қатысқан Ағарту қызметкерлерінің I Жалпықазақ съезінің талабы бойынша толтырылған өзі туралы мәлімет (анкета) қағазында, губерниядағы аштықтың үдеуінен, елдегі оқу жағдайының нашарлап бара жатқандығын ашық жазды. Губерниядағы мектептердің көпшілігі балалардың сиреп қалуынан жабылып қалғанын немесе жабылу алдында тұрғанын, мұғалімдердің жұмыссыз қалып отырғанын жасырмай айтты. Ұ. Құлымбетов 20–30 жылдары Қазақстанда жүзеге асқан социалистік түбегейлі өзгерістердің бел ортасында жүрді. Ұжымдастыру мен индустрияландыру, мәдени революция мен әкімшілік-аумақтық аудандастыру, әліпби реформасы мен астананы Қызылордадан Алматыға көшіру, денсаулық сақтау мен сауда қызметін ұйымдастыру ісіне басшы ретінде белсене араласты. Қазақстанның экономикасына нарықтық қатынастарды енгізуге жәрмеңкелер септесетінін жақсы түсінгендіктен, Темірде, Ойылда, Қояндыда, Қарқарада, Қызылордада, Әулиеатада ұйымдастырылатын жәрмеңкелерге түрлі жеңілдіктер беруді – алым-салықтан босату, темір жол мен су көлігінің тарифін төмендету, сақтандыру тарифін азайту, кеден ісін жетілдіруді көздеді. Ұ. Құлымбетов өндіріс орындарына жергілікті тұрғындарды, қазақ жастарын тарту, өндіріс орындарына қажетті мамандарды даярлау ісіне де аса көңіл бөлді. Жұмысшылардың жатар орын, тұрақты жалақы, сондай-ақ, арнайы жұмыс киімімен қамтамасыз етілуін талап етті. Сонымен қатар, өндіріс орындары басшыларының қазақ өкілінен болуына да назар аударды. «Қызыл Қазақстан» журналына жариялаған мақаласында ол ірі кәсіппен қатар, қолөнер кәсібін күшейтіп, олардың кооператив-сауда мекемелерімен байланыс орнатуын ел үшін пайдалы санайтынын жеткізді. Әсіресе, балық шаруашылығын өндіруге назар аудару керектігін баса айтып, Каспий теңізінен балық аулауды жолға қою шұғыл түрде қолға алынатын іс екенін айтты. Іргелес Қытай, Моңғолия мемлекеттерімен сауда қарым-қатынасын дамытуға үлес қосқан тұлға екендігі өткен тарихымыздан белгілі. 1927 жылы Өлкелік комитеттің астананы Қызылордадан Алматыға ауыстыру жөніндегі қаулысы шығып, арнайы комиссия құрылды. Ал қаулыны жүзеге асыру пен Ұзақбай Құлымбетов пен Ораз Жандосовқа тапсырылған. Олар Жетісу жеріне келіп, тау бөктеріндегі Алматымен танысты. Құлымбетов болашақ астананың құрылысы мен инфрақұрылымдарына жауап берді. Екі жыл дайындық нәтижесінде Алматының қазіргі Панфилов көшесі бойынан жаңа Үкімет үйі салынып, бірнеше мекеме ғимараттары мен тұрғын үйлер бой көтеріп, қыруар жұмыстар атқарылды. 1929 жылы көктемде Үкімет Алматыға қоныс аударды. Құжаттар жинағына еніп отырған Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорларында сақталған мәліметтер астананың Алматыға көшіру ісінде де Құлымбетовтың атқарған қызметінің зор екендігін нақтылай түседі. 1935 жылы Ұ. Құлымбетов Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланды. Осы жоғары лауазымды қызметті атқару барысында аштық жылдары көршілес республикаларға босып кеткен қазақтарды елге қайтарып, көшіріп алып келу және оларды отырықшыландыру ісінде де табанды жұмыс атқарды. Сондай-ақ, Ұ. Құлымбетов Қазақ Орталық Атқару Комитетіне төралық еткен тұсында ұлт мәдениеті, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптің дамуымен қатар Қазақ автономиялық республикасы Одақтық мәртебесін алып, Қазақ КСР Конституциясы бекітілді.

Ақтайлақ Бақытжан Болатбекұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
тарих факультетінің 3-курс PhD докторанты

e-mail: jastaban1992@gmail.com

ХАСАН ОРАЛТАЙДЫҢ ЖЕКЕ ҚОРЫ ТУРАЛЫ

Хасан Оралтай (1933-2010) қазақ диаспорасының әйгілі өкілдерінің бірі. Саяси себептермен байланысты туған жерін тастап, шетел асуға мәжбүр болған тұлға. Өмірінің көп бөлігін туған жерінен жырақта өткізсе де белсенді ағартушылық, қоғамдық-саяси қызметтер атқарды. Коммунистік идеологияның қанауындағы қазақ халқының тағдыры мен болашағына үлкен алаңдаушылықпен қарады. Елінің тәуелсіздігін аңсады және сол үшін аянбай еңбектенді.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін оның бұл еңбегі өзінің лайықты бағасын алды. Халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері, Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің құрметті профессоры сынды атақтар берілді. Сондай-ақ, еліміздің кейбір қалаларындағы көшелерге қайраткердің есімі берілді.

Хасан Оралтай көптеген ғылыми-танымдық еңбектердің авторы. Бұл еңбектер отандық ғылым үшін өз өзектілігін жоймай келеді.

Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасында Хасан Оралтайдың жеке қоры сақтаулы. Аталған қордың қалыптасу тарихы «Мәдени мұра» бағдарламасымен тығыз байланысты. Хасан Оралтайдың құжаттарын елімізге әкелуде академик Рымғали Нұрғалидің рөлі жоғары. Ол бұл құжаттарды мемлекеттік бағдарлама аясында 2005 жылдың қаңтарында әкелді.

Хасан Оралтай қорында барлығы 411 том, 6441 жеке құжаттар бар. Бұл құжаттар тақырыптық және сипаттық жағынан ерекшеленеді. Мұнда, кітаптар, энциклопедиялар, сөздіктер, қолжазбалар, фотоқұжаттар, аудиоқұжаттар, мерзімді басылымдар, қызметтік іс-қағаздар, хаттар, т.б. топтастырылған.

Құжаттардың лингвистикалық жағынан да ерекшеленеді. Мұнда қазақ, түрік, ағылшын, орыс, неміс, өзбек, ұйғыр, шағатай, қытай, т.б. тілдердегі құжаттар кездеседі. Қазақ тіліндегі құжаттардың басты ерекшелігі олардың үш түрлі жазумен – латын, араб, кирилл әріптерімен жазылуы болып табылады.

Шартты түрде құжаттарды географиялық тұрғыда да ерекшелеуге болады. Мәселен, мұнда Шығыс Түркістан, Қазақстан, Үндістан, Түркия, Германия, т.б. елдердің тарихына қатысты құжаттар бар. Бұлар әсіресе осы елдердегі қазақтардың тарихы, тұрмысы, экономикасы, саяси жағдайы, діни сенімдері, т.б. мәселелер жайлы құнды деректерді қамтиды.

Қайраткердің «Азаттық» радиосында қызмет істеген жылдарына қатысты құжаттардың деректік құндылығы жоғары. Бұл құжаттардың басты ерекшелігі. Кеңес Одағы және коммунистік Қазақстанда айтылмай, еленбей келген мәселелердің қозғалуында.

Аудиоқұжаттар Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыс, шетел асуға мәжбүр болған қазақтардың көші, Түркиядағы өмір, Қазақстанның тәуелсіздік алуы, т.б. тақырыптарды қамтиды.

Фотоқұжаттар негізінен Хасан Оралтайдың жеке және отбасылық құжаттардан тұрады.

Сонымен қатар, қорда негізінен Қазақстан мен Түркия зиялы қауым өкілдерімен жазысқан хаттары топтастырылған.

Қорыта айтқанда, Хасан Оралтайдың жеке қоры отандық тарих, журналистика, филология, саясаттану, түркология, т.б. ғылым салаларын қарастыруда жоғары құндылыққа ие. Оны зерттеп, ғылыми айналымға енгізу бүгінгі зерттеуші алдында тұрған міндет.

Татьяна Васильевна Кошман

старший преподаватель кафедры археологии и этнологии
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

ПОКА МЫ ИХ ПОМНИМ, ОНИ ЖИВЫ

В годы войны из Казахстана было мобилизовано около полутора миллионов казахстанцев. Не вернулись домой с полей сражений больше 700 тысяч человек. Более 250 тысяч числятся пропавшими без вести. Поисковые отряды круглый год продолжают работу по поиску останков павших воинов, ведь «война не окончена, пока не похоронен последний солдат». Важно, чтобы близкие знали, где похоронены воины, героически защищавшие Родину. Вся поисково-экспедиционная и архивная деятельность казахстанских поисковиков ведется в тесном сотрудничестве с зарубежными коллегами. Она объединена благой целью увековечения имен тех, кто погиб и пропал без вести на полях самой кровопролитной войны.

В Военно-историческом музее Вооруженных Сил Республики Казахстан поисково-экспедиционным отделением ведется работа по поиску казахстанцев, погибших или пропавших без вести в годы Второй мировой войны. Данная работа идет в тесном контакте с поисковыми отрядами, как из Казахстана, так и с поисковиками из стран, где погибли наши солдаты при освобождении территорий от немецко-фашистской оккупации.

Поисково-экспедиционное отделение не только занимается поиском казахстанских солдат и офицеров, пропавших без вести в годы Второй мировой войны, а также поиском мест захоронений, изучением боевого пути и увековечением их памяти. Ежедневно поисковое отделение музея получает запросы о поиске пропавших без вести и о тех, кто попал в число военнопленных и дальнейшая судьба их не известна. Поиск идет через изучение данных о погибших и пропавших без вести, делаются запросы в военкоматы и архивы. Работа ведется совместно с поисковыми отрядами из Казахстана и поисковиками – волонтерами. Следующий этап – это организационные мероприятия по перезахоронению останков солдата.

В октябре 2020 года в Военно-историческом музее Вооруженных Сил Республики Казахстан состоялась передача останков Кайржана Тикшекеева, уроженца Айыртауского района Севе-

ро-Казахстанской области, погибшего при обороне Киева в 1941 году на территории Макаровского района. Останки были найдены украинским специализированным объединением «Вертикаль». С соблюдением всех воинских ритуалов останки передали внуку для дальнейшего перезахоронения.

В ноябре 2020 года в Военно-исторический музей Вооруженных Сил Республики Казахстан передан список 56 воинов-казахстанцев, погибших и похороненных на территории Польши. Во время боевых действий на территории Польши в 1944-1945 годах погибли 477 тысяч советских солдат и офицеров. Только на варшавском Мемориальном кладбище советских воинов на улице Жвирки и Вигуры в 698 братских и 138 индивидуальных могилах захоронены почти 24 тысячи воинов, погибших при освобождении Польши. Военный атташе при посольстве Польши в Казахстане подполковник Петр Вуйтович в торжественной обстановке передал списки красноармейцев в музей.

Перед обществом сегодня стоит задача сохранения памяти перед теми, кто погиб в годы войны. Архивы могут оказать большое содействие в поисках личных сведений о тех, кто был призван с Казахстана.

Ардақ Каипжанова

Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің
Архив жұмысы қызметінің басшысы – Бас қор сақтаушысы
kaupzhanova.a@mail.ru

НҰР-СҰЛТАН ҚАЛАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНДЕ ЗАМАНАУИ РЕСТАВРАЦИЯЛЫҚ «VELOxY.500» ЗЕРТХАНА ҚҰРЫЛҒЫСЫ ІСКЕ ҚОСЫЛДЫ

Архивтік құжаттарды физикалық-химиялық және техникалық өңдеу яғни құжаттардың тез ескіру және бүліну себептерін жою, олардың қасиетін, техникалық сипаттамасы мен ұзақ сақталу мерзімін ұзарту, қайта қалпына келтіру және құжаттық ақпаратты неғұрлым төзімді жеткізгіштерде шығару архив қызметінің негізгі жұмыстарының бірі.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 20 желтоқсандағы №953 қаулысымен бекітілген «Архив-2025» мемлекеттік бағдарламасы негізінде 2020 жылы Нұр-Сұлтан қаласы әкімінің қолдауымен архивтегі құжаттық ақпараттың ұзақ сақталуына және қайта қалпына келуіне зор ықпалын тигізетін соңғы үлгідегі италияндық реставрациялық «VELOxY.500» зертхана құрылғысына (бұдан әрі – Құрылғы) Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві (бұдан әрі – Архив) қол жеткізіп, іске қосып отыр.

Қазіргі таңда Архив жұмысы қызметінің қойма меңгерушілері сақтау процесінде қағаз негізіндегі архивтік құжаттардың физикалық жай-күйін тексеру барысында анықтаған құжаттарды реставрациялық зертхана мамандарына жіберіп отырады. Зертхана мамандары ақпараттарды қайта қалпына келтіріп, оларды неғұрлым төзімді жеткізгіштерде шығару мақсатында жұмыстар жүргізеді.

Құрылғы арнайы құжат реставрациясына арналған құрал жабдықтармен жабдықталған.

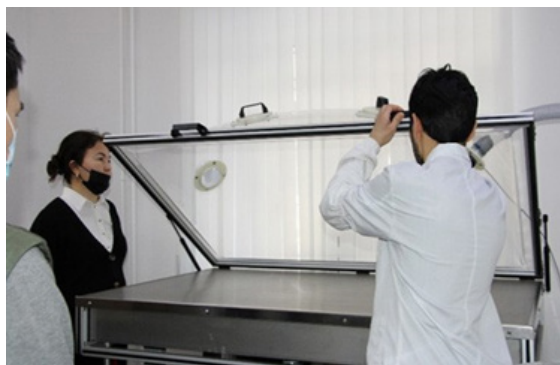
Құрылғының бастапқы дезинсекциялық өңдеу түріне тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз. Атап айтсақ, соңғы реставрациялық үрдіс бойынша дезинсекцияны инертті газ көмегімен атқарады (бұрындары формалин, тимол тағы басқадай антибактериалды заттарды қолданған). Үтікшенің көмегімен полиэтиленді ауа шығармайтын жастықша жасалып, оның ішіне дезинсекциядан өтетін құжаттар орналастырылады.

Реставрациялық зертхана мамандары бүлінген құжаттарды бірден қалпына келтіруге кірісіп кетпей, қағаз бетіндегі адамға зиян әкелетін түрлі бактерияларды (зеңденген, саңырауқұлақтар) дезинсекциядан 3-4 апта көлемінде бақыланады. (Фотосурет-1)

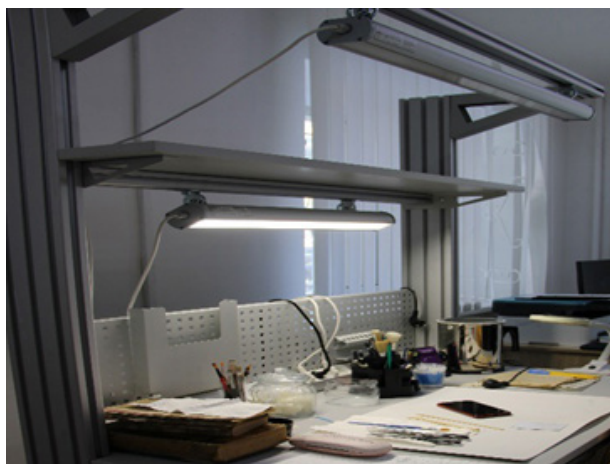

Өңдеуден өткен құжаттар парақтап шаңнан тазарту машинасында тазаланады. Бұл құрылғы арнайы сору күшін азайтып-көбейтіп отыруға мүмкіндік беретін шаңсорғышпен жабдықталған. Аталмыш құрал өте маңызды, әсіресе тозығы жеткен құжаттарға пайдасы мол. Шаң сору барысында абай болған жөн, себебі қатты соратын шаңсорғыш құжаттардың кейбір бөлігі мен парағын толықтай сорып әкетуі мүмкін.

Шаңнан тазартылған құжат мұқият визуалды тексеруден өтеді, егер үлкейткіш әйнек арқылы саңырауқұлақтар колониясы немесе іздері байқалса, колония орналасқан аймақ құрғақтай тазаланып, биоцидпен қосымша өңделеді. Толықтай тазартылған құжат реставрацияға жіберіледі (Фотосурет-2).

Бірінші кезекте реставратордың үстеліне назар аударған жөн. Үстел Ресей Федерациясында арнайы жабдық жасаумен айналысатын «VIKING» фирмасында арнайы антистатикалық материалдардан жасалған. Ондағы сөрелерінің биіктігі жұмыстың ыңғайына қарай автоматты түрде жылжымалы етіліп құрастырылған. Тағы бір маңызды ерекшелігі — екі жерден жарық орнатылған. Бұл майда жұмыстар барысында өте ыңғайлы. Аталған үстелде құжат парақтарын ылғалды жолмен түзету, папкаларды сөгу, скотчтан тазарту және т.б. жұмыстар атқарылады (Фотосурет-3).

Реставрация барысында зиянды химиялық заттармен жұмыс істейтін кездер де болады. Олардан ұшқан будың өзі адам денсаулығына өте қауіпті. Сол себепті, зертхананы жабдықтау барысында адам денсаулығына зиян келтірмеу жағы да ойластырылған. Осындай құрылғылар қатарына Алманияда жасалған «ACD-200» жылжымалы сорғыш (вытяжка) құрылғысын жатқызуға болады. Бұл құрылғы жылжымалы болғандықтан, кез-келген жерге орын ауыстыруға болады. Сонымен қатар, зиянды сұйықтықтармен жұмыс барысында бөлінген буларды сорып, фильтр арқылы ауаны тазартып отыруға мүмкіндік береді (Фотосурет-4).

Реставрацияға түскен құжаттардың арасында жыртық құжаттар да кездеседі. Кейбір құжаттың тіпті бір бөлігі жоқ болуы да мүмкін. Осындай жағдайда құжаттың жетіспейтін бөлігін өсіру қажет болады. Осыған орай жауапты және өте маңызды істі атқаруға біздің зертханамыз арнайы астынан жарық беретін үстелімен жабдықталған. Бұл құрылғының бетіне арнайы күңгірт әйнек орнатылған. Астынан екі түрлі жарық беріледі: сарғыш және көкшіл. Материалдың қалыңдығы мен адамның көзінің сезімталдығына байланысты жарық беру қарқынын реттеуге болады.

Бұл процесс барысында арнайы табиғи материалдан жасалған жапон қағазы және табиғи желім қолданылады. Табиғи желімді зертхана қызметкерлерінің өздері арнайы желім қайнатқыш құрылғы көмегімен дайындайды. Құжаттың қағаз негізін нығайту бүкіләлемге аты әйгілі Алманиялық консервация және реставрацияға арналған құрылғылар мен материалдар шығаратын «NESCHE» (Нешен) фирмасының екі жақты ламинаторы арқылы іске асырылады. Ол арнайы термоактивті желім жабыстырылған 9 граммдық жапон қағазын құжаттың екі бетіне жабыстыру арқылы жүзеге асырылады (Фотосурет — 5).

Жұмыс барысында қыздыру пайдаланылатыны болмаса бұл процесс құжатқа еш зиянын тигізбейді. Терможелім реставрацияның қайтарымдылық принципіне сәйкес, судың көмегімен қайта алып тастауға мүмкіндік береді.

Архивтегі өңір тарихын сақтауда реставрациялық зертхана құрылғысының маңызы өте зор. Сондықтан тарихи құжаттарды болашаққа таныстыру үшін құжаттардағы маңызды ақпараттардың бүлінуін тежеп, жойылып кетпеуі үшін бар-күш жігерімізді салудамыз. Өйткені осы күнге дейін ғасырлық тарихы бар құжаттарға бірде-бір рет реставрация жасалмаған.

Айта кететін жәйт, архивистердің өзекті тағы бір мәселесі – құрылғының тілін білетін мамандардың жетіспеушілігі. Елімізде бірде-бір жоғарғы оқу орыны реставрация жұмысын жүргізетін мамандар даярламайды, соның салдарынан мамандар тапшылығы қол байлау болып отыр. Қандай жағдай болса да, қолымызда бар дүниені білікті мамандар арқылы игілігімізге жаратудамыз. Сонымен қатар, болашақта өзіміздегі мамандарымызды шет елге оқытуға жіберу қолға алынуда.

Бұл Архив үшін мақтанарлық жағдай, өйткені Қазақстан бойынша осындай құрал-жабдыққа ие болып отырған ең алғашқы архив мекемесі болып табылады. Қазақстанның барлық архивтері болашақта осындай құрылғыға қол жеткізеді деген ойдамын.

Техас университеті Габриэль Гарсиа Маркестің архивіне онлайн қол жетімділікті ашты

Остиндегі Хэрри Рэнсом Техас университетінің Гуманитарлық зерттеулер орталығы колумбиялық жазушы, журналист және Нобель сыйлығының лауреаты Габриэль Гарсиа Маркестің мұрағатын цифрландырып, желіге орналастырды, деп жазады New York Times. Маркестің онлайн архивіне кіру желінің әр пайдаланушысына ашық. Цифрландыруға үш жылдан астам уақыт кеткен.

27 500-ге жуық бет ағылшын және испан тілдерінде каталогталған және Маркестің қолжазбалары, соның ішінде «100 лет одиночества» (1967), «Любовь во время холеры» (1985), «Вспоминая моих грустных шлюх» (2004) повестері, сондай-ақ жарияланған және жарияланбаған жұмыстардың жобалары, ғылыми-зерттеу жұмыстары, қиындылар, корреспонденция, сценарийлер, хаттар, дәптерлер, фотосуреттер мен аудиоматериалдар, соның ішінде Нобель сөзінің жазбасы. Сондай-ақ, жазушы Милан Кундерамен хат алмасуды, Фидель Кастромен, Вуди Алленмен суреттерді табуға болады.

(<https://esquire.ru/letters/35692-gabriel-garcia-marquez-digital-archive/>)

Абу-Дабидегі ICA конгресінің өту мерзімі белгілі болды

ХАК (Халықаралық архивтер кеңесі) президенті Дэвид Фрикер мырза және философия докторы, Біріккен Араб Әмірліктері Ұлттық архивінің бас директоры Доктор Абдулла Альраиси 2020 жылға жоспарланып, COVID-19 пандемиясына байланысты кейінге қалдырылған ICA Abu Dhabi 2020 Конгресінің өту мерзімі жайлы жаңа мәлімдеме жасады.

Конгресс ICA в Абу-Даби

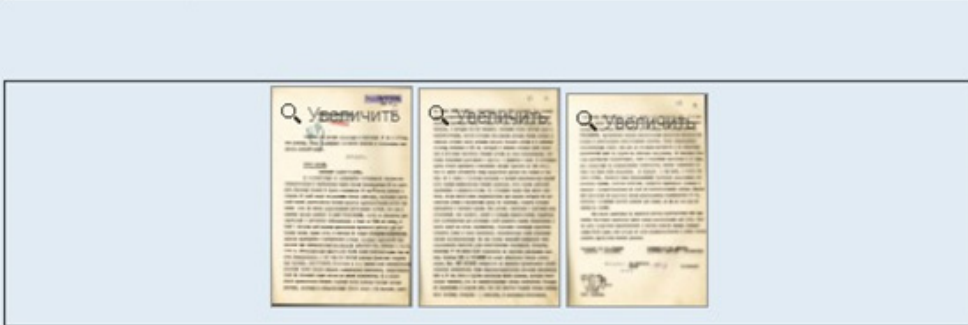
Конгрестің ұйымдастырушы тарап Абу-Дабидегі білім қоғамдарының құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту жөніндегі ICA конгресін 2023 жылдың қазан айына өткізуді жоспарлап, аталған шараның кейінге шегерілгеніне қарамастан ICA әлі де өз мүшелеріне 2021 жылдың қазан айында виртуалды конференция ұсынуға ниетті екендігін мәлімдеді.

ICA конгресі бүкіл әлемдегі кәсіпқойлар үшін өз идеяларымен және жаңашыл зерттеулерімен алмасуға, сондай-ақ пікірталасқа басқа да кәсіби салалардағы әріптестерін тартуға бірегей мүмкіндік болмақ.

<https://www.abudhabi2020.ae/ru/ru-welcome-to-the-ica-congress-abu-dhabi-20>

РМӨА «1939-1940 жылдардағы Кеңес-финляндия соғысы» виртуалды көрмесін ұсынады

2020 жылғы 29 желтоқсанда Ресей мемлекеттік әскери архиві (РМӨА) өзінің сайтында «1939-1940 жылдардағы Кеңес-финляндия соғысы» тарихи-деректі виртуалды көрмесін орналастырды. Экспозицияға РМӨА-ның 112 құжаты (жауынгерлік іс-қимылдардың барысын көрсететін материалдар; қарсыластар арасындағы идеологиялық қарама-қайшылық туралы түсінік беретін парақшалар; фотосуреттер) енгізілген.

	<p>19 декабря 1939 г. Директива Ставки ГВС РККА № 0561 о принятии срочных мер для оказания помощи 163-й стрелковой дивизии, находящейся под угрозой окружения в районе г. Суомуссалми.</p> <p>Ф. 37977. Оп. 1. Д. 398. Л. 11. Телеграфная лента на бланке.</p>
	
<p>Не ранее 20 декабря 1939 г. Донесение зам. наркома обороны СССР Г.И. Кулика наркому обороны СССР К.Е. Ворошилову и секретарю ЦК ВКП(б) И.В. Сталину с текстом письма командира 18-й стрелковой дивизии Г.Ф. Кондрашева и военкома дивизии П.И. Духновского о катастрофическом положении дивизии.</p> <p>Ф. 33987. Оп. 3. Д. 1381. Л. 44-42. Заверенная копия.</p>	

Көрмені дайындау кезінде Ресей мемлекеттік фоноқұжаттар архиві ұсынған аудио құжаттар пайдаланылды. Бұл, атап айтқанда, КСРО ХКК төрағасы, КСРО Сыртқы Істер Халық Комиссары В.М. Молотовтың 1940 жылғы 29 наурыздағы 1939-1940 жылдардағы Кеңес-финляндия соғысы туралы баяндамасынан үзінді, маршалдар мен қатардағы жауынгерлердің естеліктері.

<http://rgvarchive.ru/novosti.shtml?page=2>

ICOMOS, ICA, IFLA және ICOM кеңесінің Таулы Қарабақ аймағындағы мәдени мұра туралы мәлімдемесі

2020 жылғы 20 қарашада «Көгілдір қалқан» ұйымына мүшелікке кіретін ICOMOS (Ескерткіштер жөніндегі халықаралық кеңес), ICA (Халықаралық архив кеңесі), IFLA (Кітапхана қауымдастықтары мен мекемелерінің Халықаралық федерациясы), ICOM (Халықаралық Мұражайлар кеңесі) кеңесі Таулы Қарабақ аймағында 10 қарашада қол қойылған атысты тоқтату туралы келісімнен кейін, Таулы Қарабақ аймағындағы мәдени мұраның жағдайы туралы мәлімдеме жариялады.

Аталған төрт ұйым мәдени және діни мұра, білім беру саласындағы жағдайды мұқият бақылауды жалғастыратындығы жөнінде мәлімдеді.

<http://unesco.ru/news/statement-on-nagorno-karabakh/>

ICOMOS, ICA, IFLA & ICOM – Statement on Nagorno Karabakh / Déclaration sur le Haut-Karabakh 20 November/novembre 2020

ICOMOS, ICA, IFLA and ICOM call upon all parties involved in implementing the complete ceasefire agreement that came into force on 10 November in Nagorno-Karabakh to proactively ensure full respect and protection of all the cultural heritage in the concerned areas, in particular those where control is passing from one party to another (Aghdam district, Kelbajar district and Lachin region). This respect and protection must extend to the conservation, interpretation and presentation of all such cultural heritage.

With reference to the earlier statement issued by the Blue Shield, of which all four organisations are Founding members, on 7 October 2020, the parties involved are again reminded of their obligations under international law provisions protecting cultural heritage in the event of armed conflict, in particular the 1954 Hague Convention and its two protocols. ICOMOS, ICA, IFLA and ICOM again express their concern at reports of damage to cultural property that has occurred during the conflict. They will continue to closely follow the situation of the cultural and religious heritage during the implementation of the ceasefire and peacekeeping operations.

Without mutual respect and acknowledgement of all the layers that make up the rich cultural heritage of the Nagorno-Karabakh region there can be no hope for any form of lasting peace.

L'ICOMOS, l'ICA, l'IFLA et l'ICOM appellent toutes les parties impliquées dans la mise en œuvre de l'accord de cessez-le-feu complet qui est entré en vigueur le 10 novembre en Haut-Karabakh à assurer de manière proactive le plein respect et la protection de tout le patrimoine culturel dans les zones concernées, en particulier celles dont le contrôle passe d'une partie à l'autre (district d'Aghdam, district de Kelbajar et région de Lachin). Ce respect et cette protection doivent s'étendre à la conservation, à l'interprétation et à la présentation de tout le patrimoine culturel.

En référence à la déclaration antérieure publiée par le Bouclier bleu, dont les quatre organisations sont membres fondateurs, le 7 octobre 2020, les parties concernées se voient à nouveau rappeler leurs obligations au titre des dispositions du droit international protégeant le patrimoine culturel en cas de conflit armé, notamment la Convention de La Haye de 1954 et ses deux protocoles. L'ICOMOS, l'ICA, l'IFLA et l'ICOM expriment à nouveau leur préoccupation face aux informations faisant état de dommages aux biens culturels survenus pendant le conflit. Ils continueront de suivre de près la situation du patrimoine culturel et religieux pendant la mise en œuvre du cessez-le-feu et des opérations de maintien de la paix.

Sans le respect mutuel et la reconnaissance de toutes les couches qui composent le riche patrimoine culturel de la région du Haut-Karabakh, il ne peut y avoir d'espoir pour aucune forme de paix durable.

For more information on the signatory organisations/ Pour plus d'informations sur les organisations signataires /

ICOMOS – International Council on Monuments and Sites/ Conseil international des monuments et des sites – www.icomos.org

ICA – International Council on Archives / Conseil International des Archives – www.ica.org

IFLA – International Federation of Library Associations and Institutions/ La Fédération Internationale des Associations et Institutions de Bibliothèques – www.ifla.org

ICOM – International Council of Museums / Conseil international des musées – www.icom.museum

Халықаралық Архивтер апталығы 2021

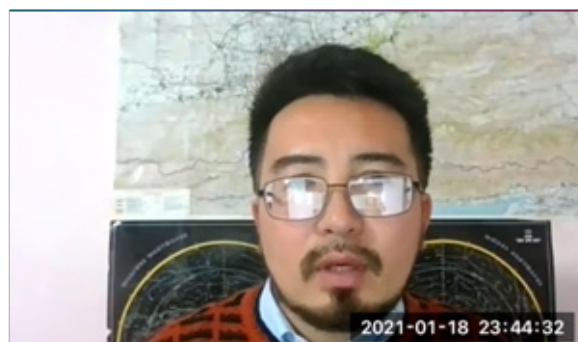
ICA-ның (Халықаралық архив кеңесі) ұйымдастыруымен 2021 жылдың 07-11 маусымы аралығында #IAW2021 үшінші Халықаралық Архивтер апталығын атап өтеді. Халықаралық апталықтың тақырыбы – Архивтердің мүмкіндіктерін кеңейту болмақ.

Осы шара үш түрлі бағытты негізге алады:

Есеп беру және ашықтық Ынтымақтастық және желі Әртүрлілік және инклюзивтілік.

<https://www.ica.org/en/international-archives-week-7-11-june-2021-empoweringarchives>

RootsTech Connect 2021 - шежіре мен отбасы тарихын анықтайтын конференция

Дүниежүзілік генеалогиялық RootsTech Connect 2021 жылдың 25-27 ақпанында rootstech.org сайтында онлайн конференция өткізді. Қонференция жұмысына әріптесіміз қазақстандық тектанушы архивист Нұржан Сәдірбекұлы қатысты.

Алғаш рет өткен бұл онлайн конференцияда мамандар отбасылық тарих бойынша үйден шықпай тегін ақпарат алу мүмкіндіктері туралы тәжірибесімен бөлісті.

Конференцияны ұйымдастырушы FamilySearch International – әлемдегі ең ірі генеалогиялық ұйым. FamilySearch 100 жылдан астам уақыт бойы бүкіл әлем бойынша генеалогиялық жазбаларды жинаумен, сақтаумен және таратумен белсенді айналысады. Қолданушыларға FamilySearch.org сайтында немесе әлемнің

129 еліндегі 5000-нан астам отбасылық тарих орталықтарында, соның ішінде Солт- Лейк-Ситидегі, АҚШ-тың Юта штатындағы негізгі отбасылық тарих кітапханасында көптеген ақысыз қызметтер мен ресурстар ұсынылады.

22-23 ақпанда «ГенЭкспо. Фотоувеличение» фестивалі өтеді

Генеалогиялық іздестіру жұмысында фотосуреттер маңызды ақпарат көзі болып табылады. Фотосурет не туралы айта алады? Егер үй архивінде сақталмаса, фотосуреттерді қалай және қайдан табуға болады?

Бұл сұрақтарға жауаптар «ГенЭкспо. Фотоувеличение» фестивалінде айтылды. Аталған фестивальді «ГенЭкспо» білім беру жобасы ұйымдастырды. «ГенЭкспо» - бұл генеалогия мен отбасылық дәстүрлерді танымал ету үшін құрылған халықаралық білім беру жобасы. Басты мақсат – отбасы тарихына деген қызығушылықты арттыру. Жоба аясында виртуалды алаңдарда шежірешілердің, тарихшылардың, іздеушілердің және тақырыпқа қатысы бар барлық адамдардың тегін онлайн-фестивальдері, конференциялары өтіп тұрады.

Жеңіс күнін онлайн қарсы аламыз

Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 75 жылдығына орай ГенЭкспо (#ХабСудТех) халықаралық білім беру жобасы аясында ағымдағы жылдың 8-10 мамырда «Все грани памяти» халықаралық онлайн фестивалі өтеді.

Әлемнің 15 елінен 50-ден астам спикерлер – әскери тарихшылар, зерттеушілер, генеалогиялық және ресми құрылымдардың өкілдері қатысатын онлайн фестивальда пікір алмасатын болады. Ұйымдастырушы – «ГенЭкспо» білім беру жобасы.

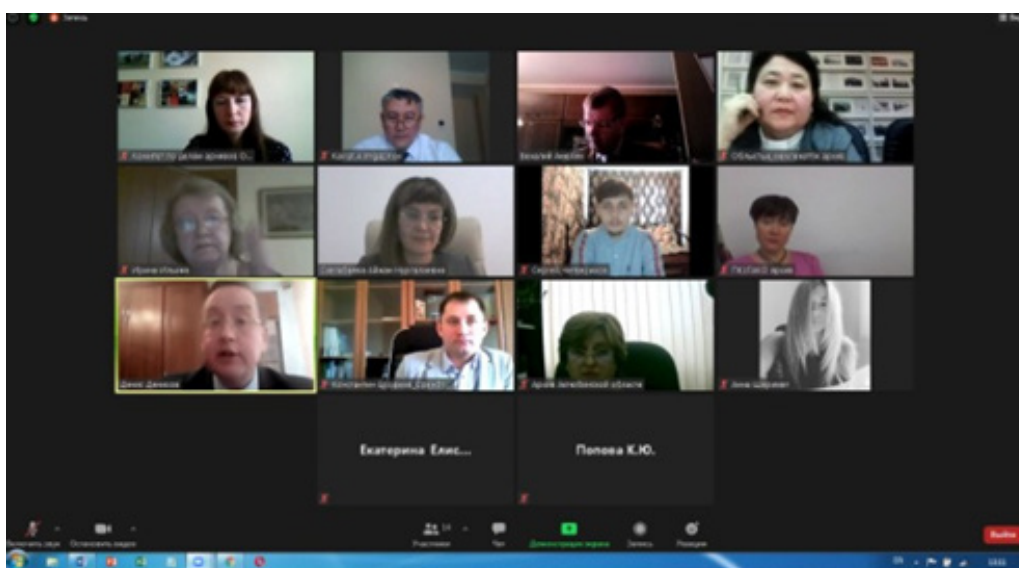
<https://genexpo.pro/>

Ресей мен Қазақстан архив қызметтерінің форумы өтті

2021 жылғы 29 қаңтарда бейнеконференция режимінде Мәскеу, Орынбор (Ресей), Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Қостанай, Қызылорда және Орал (Қазақстан) орталық және өңірлік архивтерді байланыстыратын «Взаимодействие архивных служб России и Казахстана: формы, направления, перспективы» атты халықаралық дөңгелек үстелге қатысушылар пандемия жағдайында

бірлескен жобаларды іске асыру тәжірибесі мен жоспарларын, қашықтықтан жұмыс істеу мүмкіндіктерін талқылады. Кәсіби диалог алаңын ұйымдастырушылар – «Евразия халықтарының достастығы» АҚҰ, Орынбор облысының архив істері жөніндегі комитеті және Орынбор мемлекеттік университетінің Оңтүстік Орал тарихы мен этнографиясы ғылыми-зерттеу институты.

Дөңгелек үстел жұмысына ҚР Президенті Архиві директорының орынбасары Қ. Әлімғазин, Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінің директоры М. Төлебай, Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің директоры А. Савгабаева, Қызылорда облысының мемлекеттік архивінің директоры Ж. Абзалиева, Оренбург облысы Мемлекеттік архивінің директоры И. Джим, Орынбор мемлекеттік әлеуметтік- саяси тарих архивінің директоры К. Ерофеев, Орынбор облысының архив істері жөніндегі комитетінің төрайымы И. Останина, Орынбор мемлекеттік университетінің Оңтүстік Орал тарих және этнография ҒЗИ директоры В. Амелин және т.б. қатысты.

Құрметті әріптестер!

Нұр-Сұлтан қаласының мемлекеттік архиві «Arhiv habarşysy. Nūr-Sūltan qalasy» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақаланың сол жағында әмбебап ондық жіктегіш (ӘОЖ) жазылады.

Әр жолы жаңа жолдан:

- 1) автордың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, жұмыс орны, лауазымы, атағы, e-mail;
- 2) мақала атауы (БАС ӘРІПТЕРМЕН);
- 3) қаржылық қолдау туралы мәліметтер (қордың атауы, жобаның/гранттың нөмірі), егер бар болса;
- 4) мақаланың аңдатпасы (100-110 сөзден), кілт сөздер (5 – 10 сөз) үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде) кезекпен беріледі.

Мәтін Times New Roman шрифтерімен теріледі, шрифт өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, азат жол – 1 см., ғылыми мақала көлемі – 0,5-1 б.т.; бұрын жарияланбаған архив материалдары алғысөзімен – 1 -2 б.т.; архив құжаттарының жинақтары мен анықтамалықтарға пікір, ақпараттық хабарламалар – 1-5 бет машинкалық жазба.

Пайдаланылған дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып келтіріледі, мысалы [1, 25-бет].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысал:URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Сол сияқты электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т. б. сілтемелер де осылай ресімделеді. Жоғарыда көрсетілген талаптарға сәйкес ресімделмеген мақалалар қараусыз қалады. Авторлардың саны үш адамнан аспауы тиіс.

Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы:

«Нұр-сұлтан қаласының мемлекеттік архиві» ММ,
Қазақстан, 010000, Нұр-сұлтан қ., Әуезов к-сі, 3,
Телефоны: 8-7172-249033 (119, 120);
E-mail: info@gosarhiv.kz; isakhang@bk.ru

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Нур-Султан с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно- методический журнал «Arhiv habarşysy. Nūr-Sūltan qalasy».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. В левой части статьи размещается универсальный десятичный классификатор (УДК).

Каждый раз с новой строки:

- 1) Ф. И. О. автора, ученая степень, место работы, должность, звание, e-mail;
- 2) название статьи (ЗАГЛАВНЫМИ буквами);
- 3) Сведения о финансовой поддержке (наименование фонда, номер проекта/гранта), если имеется;
- 4) аннотация к статье (100-110 слов), ключевые слова (5 – 10 слов) на трех языках (казахский, русский, английский).

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта – 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, абзацный отступ-1 см., объем научной статьи-0,5 – 1 п. л.; ранее неопубликованные архивные материалы с предисловием – 1 -2 п. л.; рецензии на сборники архивных документов и справочники, информационные сообщения-1-5 страниц машинописи.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, с. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.д.

Статьи, не оформленные в соответствии с вышеуказанными требованиями, остаются без рассмотрения. Количество авторов не должно превышать трех человек.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции:

ГУ «Государственный архив города Нур-Султан»,

Казахстан, 010000, г. Нур-Султан, ул. Ауэзова, 3,

Телефон: 8-7172-249033 (119, 120);

E-mail: info@gosarhiv.kz; isakhang@bk.ru

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Nur-Sultan begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Bulletin of the Archive. Nur-Sultan».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The universal decimal classifier (UDC) is placed in the left part of the article.

Each time from a new line:

1) full name of the author, academic degree, place of work, position, title, e-mail;

2) the title of the article (WITH CAPITAL letters);

3) information about financial support (name of the fund, project/grant number), if available;

4) abstract to the article (100-110 words), keywords (5-10 words) in three languages (Kazakh, Russian, English).

The text is typed in Times New Roman font, font size – 14 pins, line spacing-single, margins (total) - 2 cm, paragraph indent - 1 cm, the volume of a scientific article - 0.5 - 1 p. l.; previously unpublished archival materials with a preface - 1 -2 p. l.; reviews of collections of archival documents and reference books, information messages -1 - 5 pages of typewriting.

References to the sources used are given after the quotation in square brackets, indicating the serial number of the source of the quotation and the page, for example [1, p. 25].

The list of references is placed after the text of the article. You can only specify the email address of the resource.

Example: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Similarly, links to e-books, magazines, newspapers, etc. are drawn up.

Articles that are not designed in accordance with the above requirements remain without consideration. The number of authors should not exceed three people.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address:

State Archive of the city of Nur-Sultan,

Kazakhstan, 010000, Nur-Sultan, Auezov str., 3,

Phone: 8-7172-249033 (119, 120);

E-mail: info@gosarhiv.kz; isakhang@bk.ru

ЕЛОРДА

Елордамыздың байырғы тұрғындары Есіл өзенінде бұрын кемелер болмағанын біледі.

2008 жылы «Кеме жүзетін Есіл» жобасы іске асырыла бастады. Астанамызда алғашқы өзен кемелері пайда болды. Ал 2015 жылы өзен ресми түрде республикамыздағы кеме жүзетін су жолдарының тізіміне енді.

Есіл өзенінде алғашқы кемемен жүзу маусымы ашылды. 2015 жыл 6 шілде.

Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архиві. 424 қор.